T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

UYGURLARIN KAZAKİSTAN'A YERLEŞMESİ VE BUGÜNKÜ DURUMLARI

Dilyaram AYUPOVA

2501171338

TEZ DANIŞMANI

Doç. Dr. Ömer KUL

İSTANBUL-2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı	:	DİLYARAM AYUPOVA	**Numarası**	:	2501171338
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı	:	TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI	**Danışmanı**	:	DOÇ.DR ÖMER KUL
Tez Savunma Tarihi	:	19.12.2019	**Saati**	:	14:00
Tez Başlığı	:	"UYGURLARIN KAZAKİSTAN'A YERLEŞMESİ VE BUGÜNKÜ DURUMLARI"			

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin **36. Maddesi** uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ. DR. ÖMER KUL		Kabul
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ MAĞFİRET YUNUSOĞLU		Kabul
3- DR. ÖĞR. ÜYESİ AYNA ASKEROĞLU ARSLAN		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-PROF. DR. ABDULVAHAP KARA		
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ MUHAMMED EMİN YILDIZLI		

Versiyon: 1.0.0.2-61559050-302.14.06

ÖZ

UYGURLARIN KAZAKİSTAN'A YERLEŞMESİ VE BUGÜNKÜ DURUMLARI

Dilyaram AYUPOVA

Bilindiği gibi Doğu Türkistan coğrafyasının yanı sıra Uygur Türklerinin en fazla yerleştiği bölgelerden biri de Orta Asya'nın kilit bölgelerinden olan Kazakistan Cumhuriyeti'dir. Bu çalışmada Uygurların belli bir kısmının ana vatanı olarak bilinen Doğu Türkistan topraklarından SSCB'ye yerleşmesi; yıllarca süren ve tekrarlanan nüfus hareketleri sonrasında yaşanan tarihi olaylar; meşhur şahıslar ve tanınmış aydınlar; Sovyet ve Çin baskısının yaşattığı sorunlar ve sonuçlar; halkı göç etmeye yönelten ana sebepler; Uygurların sınıra yakın bölgelere, yani Kazakistan'ın güneydoğu kısmına yerleşmesi; milli kültürü ile birlikte yaşamış olduğu şehirlerini de yerleştiği bölgelerde yaşatması; ana dili ve milli varlığını koruyabilmesi gibi konular tarihi açıdan değerlendirilmiştir. Kısacası, çalışmada iki komünist dev arasında kalan Uygur Türklerinin tarih sahnesindeki yeri, Çarlık, Sovyet ve 1991 sonrası yani bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti'nin ilanından günümüze dek bu topraklarda yaşamaya devam eden Uygurların genel tarihi ve sosyo-kültürel yaşamının oluşum ve gelişim süreci ile bugünkü durumları ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bilhassa 1991 öncesi Kazakistan'a yerleşen Doğu Türkistan Uygur Türklerinin göç süreçleri, yerleşmiş olduğu bölgeler ve bu bölgelerdeki sosyo-kültürel durumları bu çalışma ile ele alınıp değerlendirilmiştir. Zikredilen konu hakkında yapılmış olan ilmi çalışmaların azlığı ve sınırlı sayıda farklı dillerdeki yayınların ilim âlemine kazandırılması, Türkiye-Kazakistan arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi bağlamında Kazakistan'daki Uygur Türklerinin durumunun objektif olarak ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Türkiye'de bahsi geçen konuyla ilgili tarihi araştırmaların sınırlı kalması muhtemelen materyal eksikliğinden ya da onlara zor erişimden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu durum konuyu ele almamızın önemli nedenlerinden birisini oluşturmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan Uygurları, Göç, Tarih, Sosyo-Kültürel Yaşam

ABSTRACT

THE RESETTLEMENT OF UYGHURS IN KAZAKHSTAN AND THEIR CURRENT SITUATIONS

Dilyaram AYUPOVA

It is widely known that except the geographical area of East Turkestan - the Republic of Kazakhstan - one of the key regions of Central Asia, is a one of the most settled areas of Uyghur Turks. In this study, following issues will be evaluated from a historical perspective: The settling of a certain number of the Uyghurs from the territory of East Turkestan (known as the motherland) to the USSR; Historical events that have taken place during many years of repeated population movements; Famous people and well-known intellectuals; Problems and consequences of Soviet and Chinese repression, the main reasons that lead people to migrate; The settlement of Uyghurs in the southeastern regions of Kazakhstan, near the border, ways to save their national culture in the settled areas and protect the mother language and national identification.

Briefly, the study will show a specific place of Uyghur Turks between two communist giants in the history, general history and socio-cultural life of the Uyghurs who have been living in these lands since Tsarist to Soviet periods and since the proclamation of the independent Republic of Kazakhstan to the present time, and their current conditions.

In particular, migration processes, settlements and socio-cultural conditions of East Turkestan Uyghur Turks who settled in Kazakhstan before 1991 will be discussed and evaluated in this study. The goal of this study is objectively reveal the situation of Uyghur Turks in Kazakhstan in the context of improving relations between Turkey and Kazakhstan. The limited historical research on this subject in Turkey is probably due to lack of material or difficult access to them. Therefore, these circumstances make significant reasons for our investigation.

Keywords: The Uyghurs of Kazakhstan, Migration, History, Socio-Cultural Life

ÖNSÖZ

Günümüzde Uygurlar konusundaki çalışmaların çoğu Doğu Türkistan sınırları içindeki Uygurların işbu bölgede kurdukları devletlerinin tarihi, iktisadi ve siyasi açıdan Uygur-Çin ilişkileri, Uygur dili ve edebiyatı gibi konulara odaklanmaktadır. Çalışma konumuzun Kazakistan'daki Uygurlara yönelik olmasındaki sebep Türkiye'de ağırlıklı olarak genel Uygur tarihi veya Doğu Türkistan tarihi konusundaki çalışmaların yeterince araştırılmış olmasından ziyade Kazakistan Uygurlarının tarihinin incelenmesi henüz ciddi bir araştırmaya konu edinilmediğinden kaynaklanmaktadır. Unutmamak gerekir ki, konumuz olan Uygurların tarihi, dili, kültürü belli bir süre sonra başka coğrafyada gelişmeye başlasa da genel Uygur tarihi ve medeniyetinden kopuk değildir.

Uygur tarihi konusu bilindiği üzere geniş kapsamlıdır. Tez konusunun "Uygurların Kazakistan'a Yerleşmesi ve Bugünkü Durumları" şeklinde sınırlı tutulması belli bir dönemi aydınlatmak amacıyla yapılmıştır. Konu içeriğinde "Uygurların Kazakistan'a Yerleşmesi" olarak verilen kısmın yanlış anlaşılmasından kaçınarak başlığın sadece konuyu sınırlamak amacıyla yapıldığını önceden belirtmek isteriz. Çünkü Uygurların Kazakistan'a göç ederek yerleşmesi meselesiyle ilgili net iddialarda bulunmak doğru değildir. Yani, Uygurlar Kazakistan'a geç mi ya da yakın dönemlerde mi göç etti; ilk göçlerin net bir tarihi var mı vs. gibi sorulardan kaçınılmalı. Birinci ve ikinci bölümde ele alacağımız "resmi" olarak bilinen göçler ise Uygur ahalisinin sadece bir kısmıyla alakalıdır. Üstelik Uygurların ilk toplu ve resmi olarak St. Petersburg antlaşmasından (1881) sonra Yedisu bölgesine yerleşmeye başlaması, Uygurların daha önceden bu topraklarda hiç yaşamadığı anlamına gelmemektedir. Dolayısıyla çalışmada zikredilen tarihten önce de Yedisu ve Fergana bölgelerine yaşanan gayri-resmi göç hareketlerinden de kısaca bahsedilmiştir. Bilindiği gibi, eskiden büsbütün Türkistan olarak adlandırılan topraklarda farklı boylar, "Türk" şemsiyesi altında birlikte yaşamıştır. Günümüzde Kazakistan ve Doğu Türkistan arasındaki "yapay sınır" böyle yanlış fikirleri ürüterek tarihi olduğundan başka türlü göstermeye yol açmamalıdır. Sonuç itibariyle, tezin Giriş bölümünde Uygurların yaşadığı coğrafya ve kurduğu devletleri kronolojik açıdan yerli ve yabancı kaynakların

desteğiyle değerlendirildiğinde, bu Türk boyunun eskiden büsbütün Türkistan topraklarında yaşadığı açık görülecektir.

Tez çalışmasında Uygurların Orta Asya ülkeleri arasında en çok Kazakistan'da bulunmasının nedenleri ve avantajları, karşılıklı göç hareketleri ve yerleşim süreçleri, karşılaşılan sorunlar ve diğer etnik gruplarla olan etkileşimi, yeniden yapılandırılan eğitim ve sosyal hayatı gibi konulara değinilmiştir. Buna ek olarak, tek bayrak altında 140'dan fazla milleti barındıran Kazakistan Cumhuriyeti'nin sürdürdüğü etnik politikası ve bu bağlamda Uygur dili ve kültürünün korunmasındaki rolünden bahsedilmiştir.

"Uygurların Kazakistan'a Yerleşmesi ve Bugünkü Durumları" konulu tez çalışması üç ana bölümden oluşmaktadır. Tezin giriş kısmında Uygur Türkleri hakkında genel bilgiler, onların tarih sahnesine çıkışı, yaşadıkları coğrafya, Uygur adının manası ve bugünkü Uygur teriminin yeniden ortaya çıkışı hakkında bilgiler verilip, olayların genel bir özeti yapılmıştır.

"Çarlık Rusya Dönemi'nde Uygurların Kazakistan'a Yerleşmesi ve Genel Durumları (1865-1917)" ve "Sovyet Dönemi'nde Uygurların Kazakistan'a Yerleşmesi ve Genel Durumları (1917-1991)" olarak adlandırılan tezin birinci ve ikinci bölümünde, Batı Türkistan'daki Çarlık ve Sovyet Hâkimiyeti döneminden itibaren Uygurların Doğu Türkistan ve Kazakistan'ın sınır bölgelerine yönelik nüfus hareketleri, onların oluşum nedenleri, halkın genel sosyo-kültürel yaşamı ile dönemin tarihi arka planı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Örneğin, Kazakistan'a resmi olarak 1881-1884, 1950-1963 döneminde gelişen göçler ve 1916, 1918, 1929-1931 yıllarına denk gelen tarihi olaylardan dolayı gerçekleşen geri dönüş göçlerine değinilmiştir. Ayrıca 1881 öncesi de bölgede Uygur ahalisi ikamet ettiğinden, gayri resmî iç göçlerin gerçekleşmesinden de bahsedilmiştir.

"Bağımsız Kazakistan'daki Uygur Toplumu" olarak geçen çalışmamızın üçüncü bölümünde ise Kazakistan'ın etnik ve dış göç politikası ve bundan Uygur diasporasının nasıl etkilendiği değerlendirilmiştir. Ayrıca bu bölümde günümüzde Kazakistan vatandaşı sayılan Uygurların durumuna, yani halkın sosyo-kültürel yaşamına, eğitim ve dil meselelerine değinilmiştir. Üstelik Uygur nüfusunun yıllara

göre değişimi, şehir ve köy hayatını sürdüren ahalinin sayısı, Uygur okullarında eğitimini devam eden öğrencilerle ilgili istatistiki bilgiler verilmiştir.

Çalışmada kaynakların orijinallerinin kullanılmasına önem verilerek, oldukça geniş bilgi ihtiva etmeye çalışılmıştır. Konuyla ilgili kaynak taraması sonucunda elde edilen ve ana kaynakların çoğu sırasıyla Rus dili, Uygur Türkçesi, Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde olup, Almatı Kazak Milli Kütüphanesi ve Almatı İlimler Akademisi İlmi Kütüphanesi koleksiyonundan istifade edilmiştir. Üstelik çalışmada arşiv belgeleri de kullanılmıştır.

Araştırmanın kaleme alınmasında Turgun Almas, Muhammed Emin Buğra, Kehriman Gocamberdi, Kasım Masimi, Malik Kabirov, Gocahmet Sadvakasov, Nezergoca Abdusemetov, Tuglukcan Talipov, Munir Erzin, Gegel İskakov, Daut İsiev, Maşur Ruziev, Galina Baratova, Arşidin Hidayatov, Alimcan Zulyarov, Nebijan Tursun, Ablet Kamalov, Risalet Karimova gibi Uygur bilim insanlarının ilmi araştırmalarından ziyadesiyle istifade edilmiştir.

Uygurların genel tarihi, kültürü ve gelişim süreci ile bugünkü durumlarının araştırılması hem Türkiye-Kazakistan ilişkilerinin geliştirilmesine, hem Kazakistan'daki Uygurların durumunu bilmemize, hem de bu sahada araştırma yapacak olanlara katkılar yapacağı kanaatindeyiz.

Bu meyanda eğitim-öğretim dönemi boyunca vermiş oldukları burs ile çalışma konumun desteklenmesini sağlayan Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluğu Başkanlığı'na teşekkürü borç bilirim. Çalışma sırasında göstermiş olduğu yardımı, sabrı, emeği ve kaynak desteği dolayısıyla babam Şamşidin Olalimoğlu Ayupov'a, yönlendirme ve ilmi katkılarından dolayı Prof. Ablet Kayumoviç Kamalov, Aznat Azatoviç Talipov ve Riad Diasoviç Kurbanov'a bu vesile ile teşekkürlerimi iletiyorum. Ayrıca tez hazırlama sürecinde desteklerini hiç esirgemeyen, göstermiş olduğu güven, hoşgörü, yönlendirme ve yakın ilgisinden dolayı Danışman Hocam Doç. Dr. Ömer Kul'a saygılarımı ve şükranlarımı sunuyorum.

Dilyaram AYUPOVA

İstanbul, 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **iii**

ABSTRACT ..... **iv**

ÖNSÖZ ..... **v**

GRAFİK LİSTESİ ..... **x**

HARİTALAR LİSTESİ ..... **xi**

TABLOLAR LİSTESİ ..... **xii**

KISALTMALAR LİSTESİ ..... **xiv**

GİRİŞ **1**

I. BÖLÜM

ÇARLIK RUSYA DÖNEMİ'NDE UYGURLARIN KAZAKİSTAN'A YERLEŞMESİ VE GENEL DURUMLARI (1865-1917)

A. Doğu Türkistan'dan İlk Göç Dalgaları 28
B. İli Krizi ve Çözüm Çabaları 37
C. Göçün Sebepleri ve Rusya'nın İskân Siyaseti 42
D. Yedisu Göçmenleri 44
E. Kazakistan'da Uygur Köylerinin Oluşumu 50
1. Uygur Şehir-Köylerinin Adları 55
2. Köy Çeşitleri 59
F. Sosyal Durum ve Eğitim Faaliyetleri 60

II. BÖLÜM

SOVYET DÖNEMİ'NDE UYGURLARIN KAZAKİSTAN'A YERLEŞMESİ VE GENEL DURUMLARI (1917-1991)

A. Şubat ve Ekim İhtilalleri Dönemi 74
B. Sovyet İç Savaşı ve Atu Faciası Dönemi 79
C. Stalin Dönemi ve Ters Göçler 92
D. Doğu Türkistan'dan İkinci Göç Hadiseleri 96
E. Eğitim, Basım ve Sosyo-Kültürel Faaliyetler 104

III. BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK SONRASI KAZAKİSTAN'DA UYGUR TOPLUMU

A. Kazakistan'ın Dış Göç Politikası 114
B. Kazakistan'ın Etnik Politikası 124
1. Etnik Politikanın Oluşumu ve Gelişiminde Kazakistan Halkı Asamblesi ve Uygur Etnik Kuruluşları 128
a. Uygur Etno-Kültür Merkezleri 134
b. Kazakistan Uygur Gençleri Derneği 139
c. Devlet Akademik Uygur Müzikal Komedi Tiyatrosu 140
d. Uygur Basımı 140
e. Uygur Yayını 145
2. Dil ve Etnokültürel Eğitim Politikasının Uygur Halkına Yansıması 146
a. Uygur Okulları 151
b. Uyguroloji Araştırmaları 156
c. Uygur Dili 161
3. Kazakistan'ın Ulusal Terkibi ve Uygur Nüfusunun Dağılışı 166
4. Etnik Politikanın Yürütülmesinde Mezhep Diyalogu 176

SONUÇ 178

KAYNAKÇA 181

EKLER 213

GRAFİK LİSTESİ

Grafik 1: Kazakistan'ın Etnik Yapısı (1 Ocak 2019) 173

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: Toguz-guz Boylarının Yayılma Alanları 8
Harita 2: Töles Boylarının ve Uygurların Yaklaşık Yayılma Sahaları (VII. Yüzyıl Başları) 10
Harita 3: Uygur Kağanlığı Merkezinin Yaklaşık Sınırları 13
Harita 4: Uygur Devletinin Haritası (X-XIV. Yüzyıllar) 15
Harita 5: Merkezi Asya (Batı Türkistan) Haritası 30
Harita 6: İli Bölgesinin Şeması 42
Harita 7: "Göç-göç" döneminde İpek Yolu Boyundaki Uygur Köylerinin Tahmini Haritası 58
Harita 8: Uygur İlçesi 175

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Türklere Bağlı Uygur Boyları (V-IX) 11
Tablo 2: Uygur Devletleri 20
Tablo 3: Rus Uyruklu Uygur Ahalisinin İli'deki Dağılımı 36
Tablo 4: Uygur ve Dungan Ahalisinin Toplam Sayısı (1884) 48
Tablo 5: Göçmenlerin Kazakistan'ın Yedisu İllerine Göre Dağılımı 48
Tablo 6: Yedisu Bölgesi Nüfusu (1908) 49
Tablo 7: Kazakistan Nüfusunun Ulusal Bileşimi (1914) 50
Tablo 8: İli Uygurlarının Bucaklara Göre Dağılımı (1884) 54
Tablo 9: Uygurların İlk Yerleştiği Bölgeler 57
Tablo 10: Uygurların Yedisu Halklarına Kıyasen Toprak Kullanım Boyutları (1917'e kadar) 62
Tablo 11: Yedisu Halklarına Kıyasen Uygur İşletmeciliğinin Durumu 62
Tablo 12: Yarkent Bucağındaki Uygurların Okuma-Yazma Oranı (1910, %) 64
Tablo 13: Uygurların Bağımsızlık Öncesi Dönemde Kazakistan İllerine Göre Dağılımı (1939, 1970, 1979, 1989) 103
Tablo 14: 1970-1993 Yılları Arasında İki Yönlü Göç Hareketleri 119
Tablo 15: 1991-2009 Yılları Arasında Nüfus Artış/Azalış Oranı 120
Tablo 16: Etnik Kökene Göre Dış Göçler (1999-2008) 122
Tablo 17: Etnik Kökene Göre Genel Dış Göç Dengesi (1999-2008) 122
Tablo 18: Uygurlarda Dış Göç Olgusu (2009-2016) 123
Tablo 19: KHA'nın Ulusal Bileşimi (1998) 131
Tablo 20: Gerçekleştirilen KHA Oturumları, Tarihleri ve Konuları 132
Tablo 21: Ocak 2015 İtibariyle DUEKM Şubeleri ve Uygur Kültür Merkezlerinin Dönem Başkanları 136
Tablo 22: Eğitim Diline Göre Okullar (2000-2003) 150
Tablo 23: Eğitim Diline Göre Genel Eğitim Okullarındaki Öğrenciler (2004-2009) 150
Tablo 24: Yüksek Eğitim Kurumlarındaki Öğrencilerin Ulusal Bileşimi (2006-2009) 150
Tablo 25: Uygur Okulları ve Öğrencileri (2008-2012) 152

Tablo 26: Uygur Okulları Öğrencileri (2017-2018) 154
Tablo 27: Uygur Okulları Öğrencileri (2019-2020) 155
Tablo 28: Uygurca Kiril Yazısı İçin Türkçe Transliterasyon Alfabesi 163
Tablo 29: Kazak Latin Alfabesi Son Projesi 165
Tablo 30: Uygur Latin Alfabesi Son Projesi 166
Tablo 31: Bağımsızlık Öncesi Kazakistan'ın Ulusal Terkibi 167
Tablo 32: Nüfusun 1959-2002 Arası Yoğunluğu (%) 168
Tablo 33: Uygurların İllere Göre Dağılımı (1999) 169
Tablo 34: 1889, 1999 Sayımlarına Göre Kentsel ve Kırsal Uygur Nüfusu 169
Tablo 35: Uygurların İllere Göre Dağılımı (2009) 170
Tablo 36: Uygur, Kazak ve Rus Nüfusunun Doğum, Ölüm ve Doğal Artış Oranı (1990-1999) 171
Tablo 37: Uygur Nüfusunda Doğum, Ölüm ve Doğal Artış (2009-2016) 172
Tablo 38: Dini İnanca Göre Uygur Nüfusu (2009) 177

KISALTMALAR LİSTESİ

a. mllf.:	Aynı müellif
a.**g**.**e**.:	Adı geçen eser
a.**g**.**m.**:	Adı geçen makale
a.**g**.**t**.:	Adı geçen tez
AGİT:	Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı
AN Kaz SSR:	Akademiya Nauk Kazakhskoy Sovetskoy Sotsialistiçeskoy Respubliki
AN SSSR:	Akademiya Nauk Soyuza Sovetskih Sotsiyalistiçeskih Respublik
AÜDTCFD:	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi
AYK AKMB:	Atatürk Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı
BDT:	Bağımsız Devletler Topluluğu
BKS:	Bilge Kültür Sanat
Bkz.:	Bakınız
bsk.:	Baskı
C.:	Cilt
ÇATY:	Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı
Çev.:	Çeviren
ÇHC:	Çin Halk Cumhuriyeti
DİA:	Diyanet İslam Ansiklopedisi
DUEKM:	Devlet Uygur Etno-Kültür Merkezi
Ed.:	Editör
Esk.:	Eskiden
gg.:	Godı
GİU SSR:	Gosudarstvennoe İszatelstvo Uzbekskoy Sovetskoy Sotsialistiçeskoy Respubliki
Haz.:	Hazırlayan
İEA RAN:	İnstitut Etnologii i Antropologii Rossiyskoy Akademii Nauk
İSAM:	İslam Araştırmaları Merkezi
İÜEF:	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi

İÜSBE:	İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İÜTE:	İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü
İV RAN:	İnstitut Vostokovedeniya Rossiyskoy Akademii Nauk
KHA:	Kazakistan Halkı Asamblesi
KHKA:	Kazakistan Halkı Küçük Asamblesi
KTMÜ:	Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
KUYAB:	Kazakistan Uygur Gençleri Derneği
KÜSBD:	Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
M.Ö.:	Milattan Önce
M.S.:	Milattatan Sonra
MİBİ:	Müslüman İşçileri Birleşik İttifakı
OTAM:	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
RGGU:	Rossiyskiy Gosudarstvennıy Gumanitarnıy Universitet
RGU:	Respublikanskoe Gosudarstvennoe Uçrejdenie
RKP(b):	Rossiyskaya Kommunistiçeskaya Partiya (bolşevikov)
S.:	Sayı
s.:	sayfa
SBKP:	Sovyetler Birliği Komünist Partisi
SR:	Partiya Sotsialistov-Revolyutsionerov (Eser)
SSCB:	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TDAV:	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDİD:	Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi
TDMK:	Tarançi-Dungan Milli Komitesi
TDSBD:	Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi
TKAE:	Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
TTK:	Türk Tarihi Kurumu
UUAD:	Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi
Uyg.:	Uygurca
v.**d**.:	ve diğerleri
y.**y**.:	yayın yeri yok
Yay.:	Yayınları

GİRİŞ

Uygurlar, Kazakistan'ın kadim halklarından biri olup Batı Türkistan'ın merkezi bölgesinde tarihi gelişim göstermişlerdir. Eski çağlardan günümüze Büyük Bozkır topraklarının bir kısmını oluşturan Uygur halkının tarihi, Türk tarihinin önemli parçalarından biri sayılmaktadır. Bu bağlamda Uygur tarihinin gelişimi çeşitli etnik grupların oluşmasında önemli roller oynamıştır[1].

Uygur Türkleri; tarih, edebiyat, matbaa, kültür, sanat ve mimari gibi alanlarda gelişmeler gösterip, büyük bir medeniyet kuran, yerleşik hayata ilk geçen, bugün dahi varlığı bilinen çok kıymetli yazıt ve yapılar ile kültürel eserler bırakan, diğer Türk boyları ile birlikte Türkistan[2] bölgesinde birkaç defa devlet kuran Türk soylu bir topluluktur.

Uygurlar, günümüzde Çin Halk Cumhuriyeti'nin idari yapısı altında "Sincan Uygur Özerk Bölgesi" diye adlandırılan Doğu Türkistan'ın yerli ve köklü tarihe sahip halkıdır. Büyük medeniyetlere ev sahipliği yapan Doğu Türkistan'ın jeo-stratejik konumu, birçok medeniyet ve dinlerin buluştuğu ortak nokta konumunda olması, tarihi geçmişi ve birçok kültürel değerleri onu Türk dünyasının temel merkezlerinden biri yapmıştır[3].

Genel Türk tarihi alanında Doğu Türkistan bölgesinin ilk ahalisinin Türkler olmadığına, onların sadece işgalci olarak geldiklerine yönelik bazı iddialar vardır.

---

[1] Sattar Kaziev ("Uygurı: Problemı İstoriografii Etniçeskoy İstorii", **Tyurkskiye Narodı Fragmentı Etniçeskih İstoriy**, Ed. M. N. Guboglo, Moskva, İEA RAN Yay., 2014, s.181.)'e göre, boylar birliğini oluşturan kadim Uygurlar, sadece çağdaş Uygur halkının değil, Bozkır rakipleri olan Kırgızlar ve Gök-Türkler gibi, Kırgız, Kazak, Tuva, Altay, Özbek ve diğer Türk soylu halkların da etnik oluşumunda büyük rol oynamıştır.

[2] Kadim kültür ve medeniyet merkezi sayılan, Doğu ve Batı Türkistan'dan ibaret olan Uluğ (Büyük) Türkistan bütün Türk soylu halkların anayurdudur. Bkz. İsa Yusuf Alptekin, **Doğu Türkistan Davası**, 2. bsk., İstanbul, Otağ Yay., 1975, s.19, 75. Zeki Velidi Togan (**Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, C.I, 2. bsk., İstanbul, Enderun Kitabevi, 1981, s.2.) ise Hazar Denizi ve İtil (Volga) nehrinden Çin Seddine, Altay dağlarından Hindikuş dağlarına kadar uzanan ülkeleri içeren Uluğ Türkistan'ı *"Türkili"* tabiriyle adlandırmıştır. Türkistan terimini ilk olarak eski İran ve Arap halklarının Türklerin Orta Asya'daki yerleşim alanlarını tanımlamak gayesiyle kullandıkları bilinmektedir. Bölgenin Türkistan tabiriyle Ruslar tarafından adlandırıldığına yönelik iddialar yanlış olarak değerlendirilmektedir. Çünkü Rusların, bu terimi bölgeyi işgal etme döneminde Kazak Türklerinden öğrenerek kullandıkları bilinmektedir. Sovyet Rus yönetimi, Türk halklarını birbirinden uzaklaştırmak gayesiyle bölgede "böl ve yönet" siyasetini yürüterek, 16 Eylül 1924 tarihinde Türkistan adını ortadan kaldırmayı başarmıştır. Tafsilatlı bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, "Türkistan", **DİA**, C.41, İstanbul, 2012, s.556-557.

[3] Yelda Demirağ, "1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan", **UUAD**, S.3, 2014, s.230-231.

Yeterli kaynak desteği olmayan bu iddialara göre işbu topraklarda önceden Çinli, Hintli, İndo-Germen, Tibetli ve Tohar gibi milletler yaşarken, Türk kavimleri ancak Gök-Türkler devrinden sonra bölgeye gelmeye başlamıştır.[4] Zeki Velidi Togan, Hun ve Gök-Türk hâkimiyetinden önce Türkistan'da hiçbir Türk unsurunun bulunmadığı ve bölgede yaşayan kavimlerin sadece Hint-Germen ve İran kökenli olduğuna dair iddiaların tamamen asılsız olduğunu ayrıntılarıyla ortaya koymuştur.[5] Doğu Türkistan sahasında yapılan arkeolojik ve coğrafî çalışmalar yukarıda adı geçen milletlerin zikredilen bölgede belirgin roller oynadığını göstermesine rağmen yazılı kaynaklar veya olaylar örgüsünün kronolojik analizi, bölgenin ilk sakinlerinin zikredilen topluluklar olamayacağını ve Türklerle ilgili görüşlerin doğruluğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Doğu Türkistan'da sistemli bir şekilde arkeolojik çalışmaların yürütülememesi, saha çalışmalarının sadece emperyalist güçler tarafından yapılmış olması arkeolojik buluntuların taraflı, bazen de sahte yorumlanmasına yol açmıştır.[6]

Bazı araştırmacılar tarafından tartışma konusu olmasına rağmen, 1960 sonrasına ait arkeolojik buluntular, Doğu Türkistan bölgesinde[7] Hun döneminden önce Uygur medeniyetinin yaşadığına dair kanıtlar sunmaktadır. Bazı bilim adamları arkeolojik sitelerin yaşını M.Ö. 8000-6000'den 1.500'lü yıllara dayandırmaktadır. Ayrıca Turfan bölgesinin Toksun ilçesine bağlı Pencirdağ eteklerinde M.Ö.8.000-6.000'e tarihlenen bölgenin coğrafi haritasının bulunması Uygur-Türk medeniyetinin bir göstergesi olarak değerlendirilmiştir. Japon araştırmacılarının yenilikçi yöntemleriyle yaşı 6.400 olarak belirlenen "Kroran güzeli" olarak da bilinen 40 yaşlarındaki kadın mumyasının keşfi de ilim âleminin dikkatini çekmiştir. Mumyalanmış ceset 1980 senesinde Lop-Nor gölüne yakın Kroren kasabasında bulunmuştur.[8] Günümüzde Doğu Türkistan'daki kazılardan elde edilen buluntular ilim âlemine bir gerçek misali Hint-Avrupalı medeniyetin kalıntıları olarak sunulmaktadır.[9]

---

[4] Kürşat Yıldırım, "Doğu Türkistan ve İlk Sakinleri", **TDİD**, C.XII/Yaz, S.1, 2012, s.420.
[5] Togan, **Bugünkü Türkili**, s.57.
[6] Yıldırım, "Doğu Türkistan ve İlk Sakinleri", s.421.
[7] Tarım ve Yarkent nehri havzası, Taklamakan çölü, Lop-Nor gölü civarı, Nia nehri vadisinin Uluk Say kasabası, Kroran ve Maralbaşı, Kaşgar, Hoten, Turfan bölgeleri.
[8] Kaharman Hojamberdi, **Uygurı v Rakurse İstorii**, Almatı, Vısşaya Şkola Kazahstan Yay., 2001, s.37.
[9] Yıldırım, "Doğu Türkistan ve İlk Sakinleri", s.422.

Tarım havzasında yapılan kazılarda Budizm'e ait Sanskritçe, Hintçe ve Karuştice'ye[10] dair kitapların bulunması, Uygur-Türk medeniyetinin bölgedeki varlığı aleyhinde görüşlere sebep olmuştur. Aleyhte görüşlerin aksine Turgun Almas ise; *"Bilindiği gibi Budizm, Hindistan üzerinden önce Tarım havzasında sonradan Turfan'da yayılmaya başlamıştır. O dönemlerde Budizm'e ait terimlerin Uygurca tercümesinin olmaması nedeniyle, Sanskrit ve Hint dillerinde yazılmıştır ve halkın anlamamasına rağmen din adamları tarafından zikredilen dillerde okunmuştur. Tıpkı İslamiyet'in yayılmasındaki gibi, bazı tabakalar hariç, halkın çoğunun yabancı dili bilmemesine rağmen eserler Arap ve Fars dillerinde yazılmıştır. Dolayısıyla Doğu Türkistan bölgesinde bulunan Sanskrit, Hint ve Karuşti dillerindeki eserler sadece Hintlilere ait anlamına gelmemektedir"*[11] görüşlerini ileri sürmektedir. Kanaatimizce Turgun Almas'ın görüşleri daha bilimsel olarak durmaktadır.

Türkistan bölgesinin kadim sakinlerinin Türkler olduğu Türk-İslam tarihi bilgini El-Biruni[12] (973-1051) tarafından ortaya konulmuştur.[13] Keza Rus Türkolog Sergey Efimoviç Malov'un da Türklerin M.Ö. V. yüzyılda da küçük istisnalar hariç, şimdi ikamet ettikleri bölgelerde yaşadıklarına ilişkin görüşleri bulunmaktadır.[14] Sinolojik araştırmalar sonucunda Wolfram Eberhard da Doğu Türkistan sahasının asıl ahalisi diye Türklere işaret etmenin doğru olduğunu belirtmekte ve kanaatlerini Çin materyallerinden hareketle izah etmektedir. Eberhard'ın ayrıca Doğu Türkistan'ın Hind-Avrupalıların bölgeye göç etmesi sırasında boş olmadığını, Tibetliler, Moğollar

[10] Turfan havzasında bulunan Karuştice (I-III. yüzyıl) belgeler hakkında bkz. Dmitriy Tihonov, **Hozyaystvo i Obşestvennıy Stroy Uygurskogo Gosudarstva X-XIV vv.,** Moskva-Leningrad, Nauka Yay., 1966, s.18.

[11] Turgun Almas, **Uyğurlar**, C.I, Almatı, Kazakstan Yay., 1992, s.27; Turgun Almas, **Uygurı**, Çev. Hamit Hamraev, Almatı, y.y., 1993, s.13; Turgun Almas, **Uygurlar**, Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay., 2010, s.33.

[12] El-Biruni hakkında bilgi için bkz. A. Z. Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş, En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar**, C.I, 2. bsk., İstanbul, İÜEF Yay., 1970, s.90-94.

[13] **Biruni's Picture Of The World**, Ed. Z. V. Togan, New Delhi, 1937, s.36'dan naklen Yıldırım, "Doğu Türkistan ve İlk Sakinleri", s.434.

[14] Sergey Malov, "Drevniye i Novıye Tyurkskiye Yazıki", **İzvestiya AN SSSR, Otdel Literaturı i Yazıka**, C.IX, S.2, 1952, s.135, (Çevrimiçi) http://www.philology.ru/linguistics4/malov-52.htm, 1 Ekim 2018; Yıldırım, "Doğu Türkistan ve İlk Sakinleri", s.434.

ve Tunguzların bölgede bulunsalar dahi, asıl halk kütlesini oluşturamayacağına dair düşünceleri de vardır.[15]

Bilindiği üzere bazı kaynaklarda kadim Türklerin İsa'dan 13 asır önceki çağlardan itibaren *"İskit"* (Yunan kaynakları), *"Saka"* (İran kaynakları) ve *"Turuşka"* (Hint kaynakları) adlarıyla anıldığı yer almaktadır.[16] Z. V. Togan, Hint kaynaklarındaki *"Turuşka"* tabirinin Turfan'da (Koço) bulunan yazılardaki *"Turuska"* kelimesiyle aynı olup, *"Türk-Uygur"* manasında kullanıldığını söylemektedir.[17] Özbek bilim adamı Şamsiddin Kamoliddin, Zerdüştlerin kutsal kitabı Avesta'da *"Turan"* kelimesinin kökü olan *"Tur"* tabirine rastlandığını ifade etmektedir.[18] Buna ilaveten, Kazak araştırmacı Nemat Kelimbetov, Kazak bozkırlarında yazılan M. Ö. III. yüzyıla ait Avesta eserinin Orta Asya Türk halklarının eski tarihi, kültürü ve sosyo-kültürel yaşamını ortaya koymakta rolünün büyük olduğunu belirtmektedir.[19]

Türkistan bölgesinde Uygur kavimlerinin konsolidasyon sürecinin başladığı tarih M.Ö. VII-III. asır olarak kabul edilmektedir. Uygurlar, 19 boydan oluşarak kendi aralarında *"On-Uygur"* ve *"Tokuz-Uygur"* adlarıyla bilinen iki büyük gruba ayrılmaktadır. Uygurların, Çin yıllıklarında M.Ö. VII. yüzyıldan başlayarak *"Hu, Gao-guy, Hoy-he, Vey-vur"* gibi adlarla anıldığı bilinmektedir.[20] Hive hanı Ebülgazi

---

[15] Wolfram Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", Çev. Mecdut Mansuroğlu, **Türkiyat Mecmuası**, C.VII, Ankara, 1942, s.183-184, (Çevrimiçi) http://dergipark.gov.tr/download/article-file/172973, 8 Ekim 2018.

[16] Mehmet Emin Buğra, **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, İstanbul, Güven Basımevi, 1952, s.8.

[17] Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s.37.

[18] **Avesta. İzbrannıye Gimnı**, Çev. İ. M. Steblin-Kamenskiy, Duşanbe, Adip Yay., 1990, s.30, 119, 120'den naklen Şamşiddin Kamoliddin, "K Voprosu Ob Upotreblenii Geografiçeskih Nazvaniy "Maverannahr" i "Turkestan", **Ozbekiston Tarihi**, Ed. Dilorom Alimova, S.4, Taşkent, Ozbekiston Respublikası Fanlar akademiyasi "Fan" Neşr., 2002, s.61. İsa Yusuf Alptekin de M.Ö. 2000 tarihinden evvelki dönemlerden itibaren Avesta'da Türklerin mevcudiyetine dair kaynaklara rastlandığını ifade etmektedir. Bkz. Alptekin, **a.g.e.**, s.79, 80.

[19] Nemat Kelimbetov, **Türk Halklarının Ortak Edebi Eserleri**, İstanbul, BKS Yay., 2014, s.146-148.

[20] Aziz Narınbayev, **İz İstorii Obşestvennoy Mısli Drevnih i Srednevekovıh Uygurov,** Ed. A.Ç. Kakeev, Bişkek, İlim Yay., 1994, s.5; İbrahim Kafesoğlu (**Türk Milli Kültürü**, İstanbul, Ötüken Yay., 2017, s.125) Çin kaynaklarında Uygurlara verilen isimleri şu şekilde sıralamaktadır: *"Hoei-ho, Ve-ho, Hui-ho, Huei-hu, Wei-wu"* vb. Özkan İzgi (**Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi**, 2. bsk, Ankara, TTK Yay., 2000, s.13) de değişik zamanlarda Uygurlara verilen isimleri şu sırayla kaydetmektedir: *Kao-ch'e, Yüan-ho, Wu-hu, Wei-ho, Wei-hu, Hui-hu ve Hui-ho.*

Bahadır'ın[21]: *"Moğolistan'da doğudan batıya uzanan Tukratu Buzluk, Uskunluk-Tikram ve Kut-Tağ dağlarının bir yanından 10 nehir ve diğer yanından 9 nehir geçmektedir. Hepsi büyüktür. Eski Uygurlar buraları mekân etmiştir. On derenin boyunda yaşayanlara "Un-Uygur", dokuz derenin boyundakilere "Tukuz-Uygur" derlerdi; onların çok sayıda şehir, köy ve tarlaları vardı"*[22] şeklindeki ifadeleri 19 Uygur boyu tarihini destekler niteliktedir.

N. Y. Biçurin ise Ebülgazi Bahadır Han'ın dediklerine atfen dokuz derenin boyunda yaşayan dokuz boya bölünmüş Uygurlara *"Oyhorlar" (Hoyhu, Yuan-ge)* denildiğini ifade etmektedir. Üstelik Tang-Şu'dan aldığı kayıtlara atfen Tokuz-Uygurların, Yuan-Vey Hanedanlığı döneminde (386-549) [23] *"Gao-guy"* ya da *"Çi-le"*, Sui Sülalesi zamanında (589-618)[24] *"Veyge"* olarak anıldığını bildirmektedir.[25] Uygurlar, Tang döneminin başlarında (618-907)[26] ise *"Yuanhe"* diye adlandırılmıştır.[27]

---

[21] Ebülgazi Bahadır Han (1605-1663) hakkında geniş bilgi için bkz. Mustafa Kafalı, "Ebülgazi Bahadır Han", **DİA**, C.X, İstanbul, 1994, s.358-360, (Çevrimiçi) https://islamansiklopedisi.org.tr/ebulgazi-bahadir-han, 16 Mart 2019; Mustafa Argunşah, "Ebülgazi Bahadır Han", **Türk Tarihinden Seçme Şahsiyetler**, Ed. Fahri Unan, Cengiz Buyar, Bişkek, KTMÜ Yay., 2017, s.277-286.

[22] Abulgazi Bahadur, **Rodoslovnoe Drevo Tyurkov, İzvestiya Obşestva Arheologii, İstorii i Etnografii Pri İmperatorskom Kazanskom Universitete**, Çev. G.S. Sablukov, Ed. E. Katanov, C.XXI, №1-6, Kazan, Tipo-Litografya Kazanskogo Universiteta Yay., 1906, s.36, (Çevrimiçi) www.elbib.nbchr.ru/lib_files/0/ioaie_0_0000081.pdf, 14 Ekim 2018.

[23] Biçurin'in eserinde Çin'in kuzey sülalesi olan Yuan-Vey (Veğ = Toba) Hanedanlığı'nın sona erdiği tarih zikredilmemiştir. Dolayısıyla Wolfram Eberhard (**Çin'in Şimal Komşuları,** Çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara, TTK Yay., Seri. VII, No. 9, 1942, s.260)'ın eserinden istifade ile bilgiler tamamlanmıştır. Ancak bazı Rus kaynaklarında Vey Sülalesi 386-558'e tarihlendirilmiştir. Tamamlayıcı bilgi için bkz. Dmitriy Pozdneev, **İstoriçeskiy Oçerk Uygurov (Po Kitayskim İstoçnikam),** Sankt-Petersburg, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk Yay., 1899, s.1; Umar Hovalıg, "Tokuz-Oguzskaya Problema v İstorii İzuçeniya Drevnih Uygurov Sentral'noy Azii", **Vestnik NGU**, C.VIII, S.5, 2009, s.21.

[24] Çin'in güney sülalesi olan Sui Hanedanlığı'nın hangi yıllar arasında hüküm sürdüğü Biçurin tarafından verilmediği için Eberhard (**a.g.e.**, s.260) ve Pozdneev'in (**a.g.e.**, s.37) eserleri karşılaştırılarak tarafımızca tamamlanmıştır. Ayrıca Sui dönemini Bahaeddin Ögel çalışmasında (**Türk Mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar**, C.I, 6. bsk., Ankara, TTK Yay., 2014, s.90) 581-618'e, Malik Kabirov (**Oçerki İstorii Uygurov Sovetskogo Kazahstana**, Alma-Ata, "Nauka" Kaz SSR Yay., 1975, s.38.) çalışmasında ise 589-649'a tarihlendirmiştir.

[25] Nikita Biçurin, **Sobraniye Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena**, C.I, Moskva-Leningrad, Akademiya Nauk SSSR Yay., 1950, s.301, 308, (Çevrimiçi) https://www.twirpx.com/file/267510/, 14 Ekim 2018.

[26] B. Ögel'in çalışmasında (**a.g.e.**, s.91) Tang dönemi, M.S. 618-905 arası olarak verilmiştir.

[27] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.38. Ahmet Taşağıl (**Eski Türk Boyları Çin Kaynaklarına Göre (MÖ III.-MS X. Asır)**, 3.bs., İstanbul, BKS Yay., 2018, s.46-47), Uygurların ataları olarak kabul edilen Orta Asya'daki *Yüan-ho* kabilesinden bahsetmektedir. Başta 12 Kao-ch'e boyu arasında adı zikredilmese de, sonradan General İ-wei'in Kao-ch'e boylarından sayılan Yüan-ho'larla birlikte Wu-pin'leri yenilgiye uğrattığı bilgisi yer almaktadır. Dmitriy Pozdneev (**a.g.e.**, s.13-14) de Gao-Guy [Kao-

Tuvalı arkeolog Umar Hovalıg, şarkiyatçı Dmitriy Pozdneev'in eserinden naklen Sui döneminde Uygurların *"Te-le" (Çi-le)* olarak anıldığı bilgisini aktarmaktadır.[28] Çinliler, *"Gao-guy"* yani *"yüksek tekerlekliler"* (487-546) adı ile zikredilen toplumu kısa bir dönem için *"Turlar/yüksek tekerlekli Turlar"* (Türkçe kaynaklarla karşılaştırdığımızda "Töles") diye adlandırmıştır. Sonradan *"Tur, Tura"* adının yerini Çin yıllıklarında M.S. VI. yüzyıldan itibaren artık *"Uygur"* tabiri almaya başlamıştır.[29] Turaların birkaç boydan oluştuğu ve onun içinde V. yüzyıldan sonra liderlik etmeye başlayan *"Uygur"* boyunun varlığı bilinmektedir. *"On Uygur"* ve *"Tokkuz Oğuz"*[30] kabilelerinden müteşekkil Orhun Uygur Devleti, VII. asırda

---

che]'lerin Hun soyundan gelen grubunun içindeki altı boy arasından Yuan-he boyunun Uygurların tarihinde baş rol oynadığını vurgulamaktadır.

[28] Umar Hovalıg, "a.g.m.", s.21; Pozdneev (**a.g.e.**, s.37), Gao-guy'lerin aynı zamanda Te-le adıyla anıldığından söz etmektedir. Ayrıca Vey döneminde onların kuzeye doğru Çi-le, Sui döneminde ise bu adın Te-le şeklini aldığını açıklamaktadır. Rus kaynaklarında verilen "Te-le" tabiri Türkçe eserlerde kullanılan "Töles" kelimesiyle birebir aynı olduğu kanaatindeyiz. Çünkü her iki dilde verilen kaynaklarda bu boyu oluşturan kavimler (Pu-ku, Tung-lo, Wei-ho, Bayırku, Fu-lo) aynıdır. Karşılaştırmak için bkz. Pozdneev, **a.g.e.**, s.38; Taşağıl, **Eski Türk Boyları**, s.60. Zikredilen kavimler bazı kaynaklarda Oğuzlarla birlikte Tele/Gao-Guy (eski Türkçe: Oğuz) konfederasyonunu oluşturan Tokuz-Oğuz birliğinin (VII-IX) içinde gösterilmektedir. Bkz. Umar Hovalıg, "a.g.m.", s.22-23.

[29] Hojamberdi, **Uygurı v Rakurse İstorii**, s.44. Turalar coğrafi dağılımı açısından *Batı Turalar* ve *Doğu Turalar* diye ikiye ayrılmaktadır. Turgun Almas, *"Türk"* tabiri ile özdeşleştirilen *"Tura"* kelimesi hakkında, Türkolog Sin Jun Myan'ın Avesta'da geçen kayıtlardan istifade ederek, Türklerin Tura isimli hükümdarı olduğuna ve onların kendilerini hakanlarının adıyla *"Turalar"* diye adlandırdıklarına dair bilgiler verdiğini söylemektedir. Üstelik Orta Asya'da yaşayan Saka kavimlerinden de *"Kahraman Turalar"* şeklinde bahsedildiğini yazmaktadır. Bkz. Almas, **Uyğurlar**, C.I, s.15; Almas, **Uygurı**, s.7; Almas, **Uygurlar**, s.22.

[30] Bu tabirlere X. yüzyıldan itibaren kaleme alınan Arap coğrafya kitaplarında sık sık rastlandığı bilinmektedir. İslam dünyasını araştıran coğrafyacılar "Toguz-guz" (Tokuz-Oğuz) ve "Uygur" tabirlerini eş anlamlı olarak kullanmıştır. Toguz-guzlar ile Oğuzlar ise İbn Hurdadbih ve Harezmî gibi coğrafyacılar tarafından birbirinden ayrı topluluklar olarak kabul edilmiştir. Bkz. Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, 5. bsk., İstanbul, TDAV Yay., 1999, s.45. Kasım Masimi (**İstoriya Uygurov i Faktı o Kreposti Por-Bajın,** Almatı, Mir Yay., 2011, s.51), Rus ilim adamları Aleksander Bernştam ve Nikolay Baskakov'un öne sürdüğü görüşlerine dayanarak *Ogur-Oğuz-Uygur* tabirlerinin etimolojik kökeninin bir olduğu ve aynı anlama geldiği bilgisini vermektedir. Bu görüşü Rus şarkiyatçısı Dmitriy Tihonov (**a.g.e.**, s.45) da desteklemektedir. Ayrıca Nikolay Aristov (**Trudı Po İstorii i Etniçeskomu Sostavu Tyurkskih Plemen**, Ed. V. M. Ploskih, Bişkek, İlim Yay., 2003, s.117), Oğuz ve Uygurları özdeşleştiren Danimarkalı tarihçi Vilhelm Thomsen'in, "Oğuz" tabirini çok eski ve etnik ad, "Uygur" adını ise yeni siyasi terim "boylar birliği" olarak değerlendirdiğini aktarmaktadır. Uzun zamandır tartışma konusu olan bu yorumu hatalı olarak gören Özkan İzgi (**Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)**, Ankara, TKAE Yay., Seri 3, S. A.17, 1987, s.13-14) "Toguz-guz" ismini ancak "Dokuz-Oğuz"larla eş anlamlı tutmak gerektiğini bildirmektedir. Vasiliy Barthold (**Orta Asya Türk Tarihi**, Haz. Samet Çelik, İstanbul, Divan Kitap, 3. bsk, 2017, s.62, 64, 67) ise bazı araştırmacıların "Tuguz-guz" sözcüğünün "Toguz Gur" yani "Tuguz Uygur" olarak deşifre edilmesinden yana olduklarını ve bu fikrin bilhassa Arap dilindeki tarih kaynaklarının yardımıyla kolayca tenkit ve reddedilebileceğini ifade etmektedir. Üstelik Araplar, Doğu Türkistan'da Uygurların yaşadığını bildikleri halde, eski yazılı belgelerin etkisiyle, o bölgeyi *"Tuguz-guzların ili"* diye adlandırmaya devam etmişlerdir. Barthold, "Toguz-guz" adının sadece Doğu Türkistan Türklerini (doğu kısımlarındaki) değil Müslüman devletine komşu sayılan Türk kavimlerini

zikredilen Uygurlar ile Doğu Turaların[31] birleşmesi neticesinde ortak *"Uygur"* adı altında kurulmuştur. Turgun Almas, eski Çin tarihçisi Sih-ma Ch'ien'in **Tarih Notları** adlı eserine dayanarak Uygurların ataları olan *"Ding-ling"* (bazı kaynaklarda *"Di-li", "Tie-le", "Chi-le"*) şeklinde yazılan etnonimi, *"Tura"* tabirinin Çince söyleyiş şekli olduğunu belirtmektedir. Çin tarihçilerinin eserlerinde Turaların yaşadığı bölgeler açıkça izah edilmese de bazı tarihi kaynaklar onların Baykal gölü etrafında yaşamış olan Doğu Uygurlarının ataları olduklarına işaret etmektedir. Kayıtlarda Orhun Uygur devletinin kağanı Kutluk Bilge'nin (742-747) Doğu Uygurları'nı, toplam 19 boydan oluşan *"On Uygur"* ve *"Tokkuz Oğuz"* olarak iki gruba böldüğü izah edilmektedir. On Uygurlar, *Yaglakar, Koturgar, Bokaskir, Avçağ, Hazar-kasar, Hogorsu, Yağma,*

---

de kapsadığı iddiasını öne sürmektedir. Ayrıca müellif, Mesudi'ye atfen Mani inancının Tuguz-guzlar'dan başka diğer hiç bir Türk kavmi arasında yayılmadığı ve kabul edilmediğini yazmaktadır. Türk boyları hakkında, Ramazan Şeşen, **İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri** (İstanbul, Yeditepe Yay., 7. bsk., 2017, s.69) adlı çalışmasının son kısmında, Şerefez-zaman el-Mervezi'nin (XII) **Tabayi el-Hayavan** adlı eserinin dokuzuncu babından önemli bilgiler paylaşmaktadır. Çeşitli boy ve aşiretlerden oluşan Türklerin, 12 kabileden ibaret Oğuz boyunun *Tokuzoğuz, Uyguz (Uygur), Üçgüz* gibi kısımlarından bahsetmektedir. Sergey Agacanov'un (**Oçerki İstorii Oguzov i Turkmen Sredney Azii IX-XIII vv.**, Aşhabad, Ilım Neşriyatı, 1969, s.132; **Oğuzlar**, Çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev, 2. bsk., İstanbul, Selenge Yay., 2003, s.197) İbn Vazıh el-Yakubi'nin eserinden aktardığı bilgilere göre, Türkistan bölgesi kendilerine özgü memleketleri olan Toguz-guz, Karluk, Türgeş, Kimak, Guz gibi Türk topluluklarını barındırmaktadır. Tokuz-Oğuzlar, Uygur, Karluk ve Basmıllarla beraber Göktürk devletinin idaresinde olmuştur. Göktürk devleti yıkıldıktan sonra ise Uygur kağanı Moyunçur'un hâkimiyetine geçerek eski mevkiilerini korumuştur. Moyunçur kitabesinde "On Uygur Tokuz Oğuz budun"un devletin başlıca dayanağı olduğu belirtilmiştir. Bkz. Cem Tüysüz, "Oğuzlar", **Türkler**, C.II, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.281. Bilindiği üzere Tokuz-Oğuz sadece bir boyun adı değildir. Buradaki "Oğuz" sözcüğü kavim, boy anlamına gelmektedir. Yani dokuz kavimden oluşan birlik demektir. "Tokuz-Oğuz"ların etnik yapısı meselesini incelerken bazı hipotezlerle karşılaşmaktayız. Birincisi, **"Oğuz" versiyonu**. "Tokuz-Oğuz" adının "Oğuz" tabiriyle eş tutulması fikri, bu adların uyumluluğu açısından desteklenmektedir. Türk Runik Yazıtlarına dayanan Rus kaynaklarına göre, ortak tarihi geçmişi olan bu boylar bir zamanlar yukarıda bahsettiğimiz gibi *Te-le/Gao-Guy/Kao-ch'e* birliğini oluşturmuştur ve eski Türkçe'de *"Oğuz"* adıyla bilinmiştir. Sonradan bu birliğin dağılması neticesinde Oğuzlar batıya, yani Orta Asya'ya göç etmişlerdir. Her iki boyun içerdiği kavimler de değişkenlik göstermektedir. İkincisi **"Uygur" versiyonu**. Bu fikri benimseyenler Tang-Şu kayıtlarındaki "Tokuz-Oğuz" boyunun dokuz kabileden oluştuğu bilgisine önem vermemiştir. Bu birliğe dâhil olan Uygurlar Yaglakar kavimleriyle birlikte Tokuz-Oğuz birliğinin iktidar başında bulunmuştur. Tokuz-Oğuz birliği IX. asırda Yenisey Kırgızlarının darbesinden sonra dağılmıştır. Böylece Batı ve Doğu Türkistan'a yerleşen Uygur (Hui-ho) kavimleri kendi etnik *"Uygur"* adıyla anılmaya başlamışlardır. Ayrıca bilgi eksikliğinden Arap ve Fars kaynaklarının XI-XIV. yüzyıllarda Doğu Türkistan Uygurlarına "Toguz-guz" (yani Tokuz Oğuz) demeleri tarihlendirme açısından bazı anlaşmazlıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Hâlbuki Tokuz-Oğuz birliğinin yaşadığı dönem VII-IX. yüzyıllara tarihlenmektedir. "Tokuz-Oğuz" meselesiyle ilgili Tuvalı araştırmacı Umar Hovılıg, Çin, Rus ve Arap kaynaklarından istifade ettiği bilgilere dayanarak çok net ve ayrıntılı açıklamalarda bulunmuştur. Geniş bilgi için bkz. Umar Hovalıg, "a.g.m.", s.21-27.

[31] Doğu Turaların IV. yüzyıllarda toplam 18 kabileden ibaret iki grubta birleştiği bilinmektedir. Birinci grubu *Kızıl Tura, Uygur, Hoğursu, Jibini, Kırgız, İl tikin*; ikinci grubu *Çipoli, Tura, İl can, Tarlan, Koga, Tarbokan, Ayron, Bayan, Erkin, Borkli, Kioy, Yuşupi* boyları oluşturmuştur. Bkz. Almas, **Uyğurlar**, C.I, s.90-91; Almas, **Uygurı**, s.43-44.

Ayavir, Torlam vibur ve *Adiz*; Tokkuz Oğuzlar ise *Uygur, Bayirgu, Hon, Boko, Tonra, Çibni, İzgil, Karluk* ve *Basmil* boylarını ihtiva etmektedir.[32]

Harita 1: Toguz-guz Boylarının Yayılma Alanları[33]

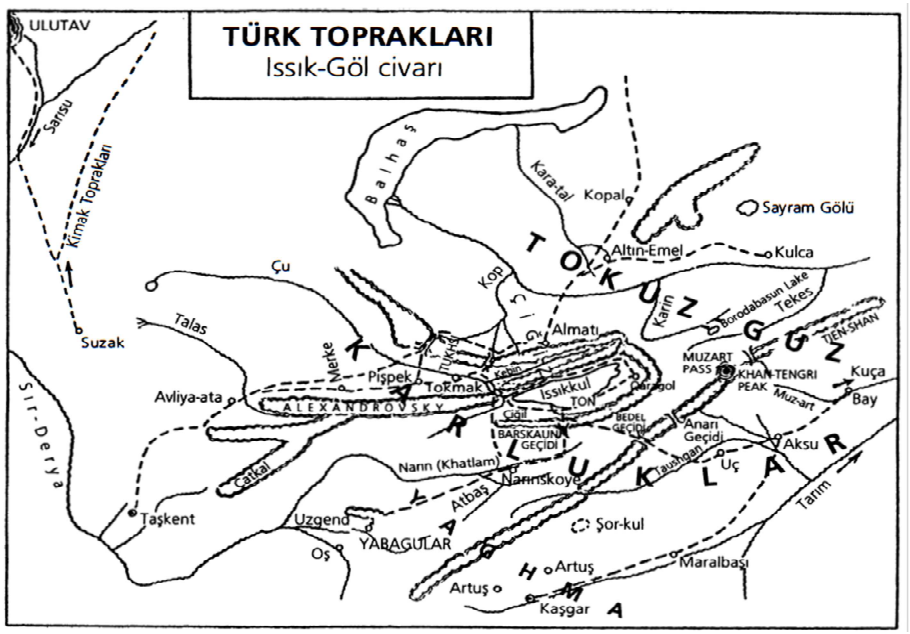

Çin kaynaklarında *"Ting-ling*[34]*/T'ieh-le/Ti-li/Chi-ti"* adıyla da kaydedilen ve Uygurların ataları olarak bilinen Orhun[35] nehrinden İtil nehrine kadar uzanan topraklarda yaşayan *"Kao-çı"* kavimlerinden bahsedilmektedir. Çin kaynaklarında "*yüksek tekerlekliler*" olarak zikredilen "Kao-çı" kavimleri Uygur ve Rus dillerindeki kaynaklarda *"Gao-guy/Gaoçe/Gaotsuy"* şeklinde Türkçe kaynaklarda ise*"Kao-*

[32] Almas, **Uyğurlar**, C.I, s.14, 15, 21, 131; Almas, **Uygurı**, s.7, 10, 64; Almas, **Uygurlar**, s. 21, 28. Uygurca'dan Rusça'ya çeviride, muhtemelen arada bir fark gözetilmeksizin Tokkuz Oğuz yerine Tokkuz Uygur tabiri kullanılmıştır. Türkçe'ye çeviride ise Orhon Uygur devletinin kuruluş tarihi VII. asır yerine V. yüzyıl olarak verilmiştir.

[33] Agacanov, **Oğuzlar**, s.190.

[34] Büyük Hun İmparatorluğu döneminde (M.Ö. 220-M.S. 48) devlete bağlı olarak Çin kayıtlarında *"Ting-ling"* olarak anılan Türk boylarının yaşadığı bilinmektedir. *Ting-lingler*, İrtiş nehri, Güney Kazakistan (batı grubu), Baykal gölü ve Yenisey nehri civarı (kuzey grubu), Gobi çölünden Çin'e kadar (güney grubu) olan sahada yaşıyordu. Ting-linglerin bazı grupları Çin hudutlarına doğru yayıldıktan sonra Çinlilerle temasa başlamıştır, dolayısıyla *Ti-li* olarak anılmıştır. Böylelikle işbu ad *Tie-le (Töles)* şeklinde Çin kaynaklarına geçmiştir. Bundan ötürü Töles boyları, Ting-linglerin devamı olarak algılanmıştır. Ayrıca Ting-linglerin genelleştirilmiş adı olarak da *Kao-che* tabiri kullanılmıştır. Bkz. Taşağıl, **Eski Türk Boyları**, s.19, 25, 26.

[35] Orhun (Arkun) ırmağı kenarı, Uygurların Türeyiş Efsanesi'ne göre onların ilk yurdu sayılmaktadır. Bkz. Ögel, **a.g.e.**, s.84. Osman Turan (**Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2018, s.42) da Hun, Göktürk ve Uygur devletlerinin merkezi Orhun civarında bulunmasından bahisle Moğolistan'ı Türk boylarının anayurdu olarak göstermektedir.

ch'e/Kao-çı/Kao-chü"[36] olarak karşımıza çıkmaktadır. Bahaeddin Ögel'e göre bu, muhtemelen Türk boyundan sayılan *"Tölös/ Töliş"*[37] kavimlerinin adının Çince'deki bozulmuş şeklidir.[38] Sencer Divitçioğlu, Kuzey Hunları ile birlikte yaşayan Kao-Ch'elerin I. asırda Hunlara hücum ettikten sonra İli bölgesine yerleştiklerini ifade etmektedir.[39]

"Kao-ch'e" adı, Çin'de Türk Tabgaç Hanedanlığı'nın (386-534)[40] hüküm sürdüğü sırada *"Uygur"* tabirinin yerine kullanılmıştır. V. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise Uygurlar, Töleslerin bir boyu olarak anılmışlardır. Üç dilde yazılmış Karabalgasun kitabesinin 1896'da okunabilen Çince yazılmış yüzünde dokuz aileden müteşekkil Uygurlardan bahsedilmektedir. Yukarıda bahsi geçen Orhun Kağanlığı'nın

---

[36] Çin yıllıklarında *yüksek tekerlekli arabalara sahip olan kavimler* anlamına gelen, sonradan Göktürk ve Uygur devletlerini kuracak olan Orta Asya'daki Türk kabilelerine verilen genel addır (IV-V. yüzyıl). Bkz. Ögel, **a.g.e.**, s.18-22. Sinolog Ablet Kamalov'un (**Drevniye Uygurı VIII-IX vv.**, Almatı, Naş Mir Yay., 2001, s.59) bilgilerine göre; *"Gaoçe birliği 18 kavimden oluşmaktadır, bu kavimlerin altısı ise ana rolü üstlenmiştir. Bunların içinde sonradan "Veyhe" ve "Hueyhe" (Uygur) adlarını taşıyan Yuanhe (Onogur) boyu mevcuttur"*. Çin kaynakları, Kao-ch'e boylarının kökenini Hunlara bağlamaktadır. Ting-ling boylarının devamı olduğu bilinmektedir. Orta Asya'da büyük rol oynayan Kao-ch'e boylarından *Yüan-ho* kabilesinin Uygurların (V. asır) ataları olduğu iddiası da vardır. Kao-ch'e kavimleri İpek Yolu'nun önemli merkezlerinden sayılan Turfan'da (Kao-ch'ang) söz sahibi olmuşlardır. Tamamlayıcı bilgi için bkz. Taşağıl, **Eski Türk Boyları**, s.42, 46, 51. Ek olarak kullandıkları yüksek tekerlekli arabalar, hem harp hem de sulh zamanında bu kavimlerin en güvenilir aracıydı. Bkz. Gülçin Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)**, 2. bsk., İstanbul, TDAV, 2013, s.11; İzgi, **Uygur Seyahatnamesi**, s.14.

[37] Hun devletinin yıkılmasıyla önde gelen boylardan sayılan *Kanglılar (Kao-ch'e, Yüksek arabalılar)* ortaya çıkmış ve M.S. II. yüzyılda Orta Asya'da (özellikle Kazakistan bozkırlarında) yaşayan Ting-linglerin yerine anılmıştır. VI. yüzyıldan itibaren Göktürk devletinin büyük bir hızla yükseldiği dönemde Kanglı adının yerini *Töles (Çince: T'ie-lo, T'ieh-le)* adı almıştır. Töles tek bir boyun adı değildir. Türk boylarının genel ismi olan Töleslerden 50.000 ailenin, kesin tarih bilinmese de, Göktürklerin idaresine girdiği ve I. Göktürk Devleti yıkılana kadar (630) onlara bağlı yaşadıkları bilinmektedir. VII. yüzyılın başlarında Doğu ve Batı Göktürk devletlerinin zayıflamaya yüz tutmasıyla Töles boylarının Tola ve Kerulen nehirleri boyunda oturan en kuvvetlileri (*Sir Tarduşlar, Bayırkular, Uygurlar*) ayaklanmıştır. Bu ayaklanma Doğu Göktürk Devleti'nin yıkılmasına zemin oluşturmuştur. Hunların neslinden gelen Töles boyları coğrafi dağılım açısından beş farklı bölgeye ayrılmaktadır. Turfan etrafında yaşayan Töles boylarının tarımcılık ve bitki yetiştirmekle uğraştığı bilinmektedir. Bu arada Uygurlar, Töleslerin doğu grubunu teşkil etmekteydi. Bkz. Ahmet Taşağıl, "Töles Boylarının Stratejik Önemi (6. ve 7. yüzyıllar)", **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, S.3, Bahar 2014, s.312-320, (Çevrimiçi) http://dergipark.gov.tr/download/article-file/73065, 28 Kasım 2018; Taşağıl, **Eski Türk Boyları**, s.56-60, 63. Tola (Tula) ırmağının kuzeyinde Töleslerin bir boyu olan Uygurların yaşadığını bildirmektedir. Ayrıca Tola nehrinin kuzeyinde yaşayan Töles boylarından *Pu-ku/Bu-ku (Bugut)* boyu Uygur Devleti'nin kurulmasında belirgin rol oynamıştır. Bkz. Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.94.

[38] Ögel, **a.g.e.**, s.20.

[39] Sencer Divitçioğlu, **Orta-Asya Türk İmparatorluğu (VI.-VIII. Yüzyıllar)**, 3. bsk., Ankara, İmge Kitabevi, 2005, s.56.

[40] Tabğaç (Toba) Devleti hakkında bkz. Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.88-91, 93; Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş,** Çev. Osman Karatay, 7. bs., İstanbul, Ötüken Yay., 2017, s.86-89; Gülçin Çandarlıoğlu, **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, İstanbul, TDAV, 2003, s.38-39.

esasını oluşturan bu dokuz aileyi Saadettin Gömeç eserinde birkaç kaynağa dayanarak şu şekilde izah etmektedir: *Yaglakar, Uturkar, Kürebir, Bakasıkır, Ebirçeg, Kasar, Yagmurkar, Aymur/Eymür*.[41] İbrahim Kafesoğlu da 745 senesinde, Gök-Türk devletini yıkarak Uygur (Orhun) Hakanlığını kuran Uygur birliğinin 9 boyunu (urug) ihtimalleriyle izah etmektedir. Bunlar: *Yaglakar/Yaglaqır, Hu-tu-ko (Uturqar), Hu (Kürebir), Küremür, Mo-ko-si-ki (Babasıgır), A-vu-çö (Ebiçeg/ Abırçak?), Hu-vu-su, Yo-vu-ku (Yagmurqar), Hi-ye-vu (Ayavire/ Ayabire/Ayamur)*'dur.[42]

Harita 2: Töles Boylarının ve Uygurların Yaklaşık Yayılma Sahaları (VII. Yüzyıl Başları)[43]

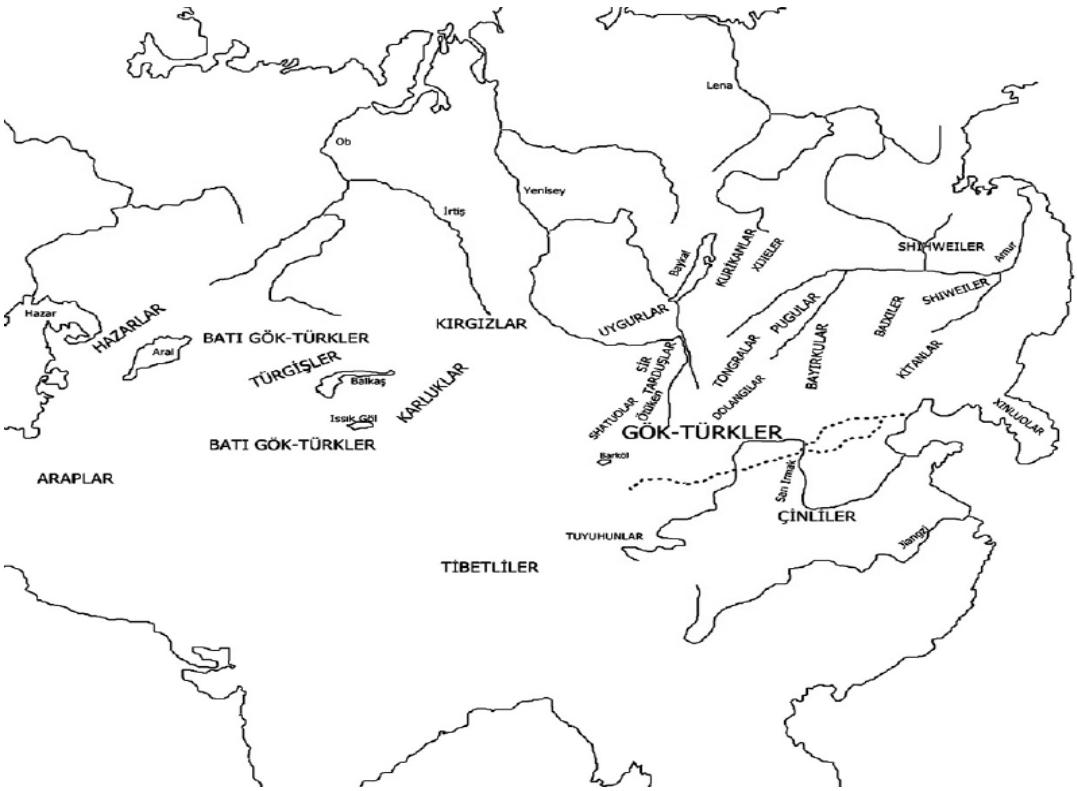

[41] Saadettin Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Ankara, AYK AKMB Yay., 1997, s.13-14. Boy adlarının yazım şekli Sencer Divitçioğlu'nun çalışmasında (**a.g.e.**, s.54.) biraz değişkenlik göstermektedir: *Yağlakar (Ho-lo-ka), Ütiger, Kürebir, Buka-Sıkar, Abiçağ, Kasar, Yağmurkar, Aymur.* "Eymür" adı Oğuz boylarının içinde de vardır. Eymür boyu, Oğuz-Han'ın beşinci oğlu Tağ-Han'ın büyük oğlu Salur'a bağlanır. Eymür, Tağ-Han'ın ikinci oğludur. Geniş bilgi için bkz. Ögel, **a.g.e.,** s.234-237, 376-378. Eymür, Oğuzların Üç Ok teşkilatına dahildir. Bkz. Taşağıl, **Eski Türk Boyları**, s.115. Kaşgarlı Mahmud da 22 boydan oluşan Oğuzların 11. boyunu Eymür olarak göstermiştir. Bkz. Mahmut Keşkeriy, **Türkiy Tillar Divani**, Ed. Munevver Yunusova, C.I, Almatı, Mir Yay., 2018, s.49; Sümer, **a.g.e.**, s.229.

[42] Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.126.

[43] Kürşat Yıldırım, "Uygur Kağanlığının Tarihi Coğrafyası", **TDAV**, C.120, S.236, Eylül-Ekim 2018, s.99.

D. W. Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları** adlı eserinde *"Hui-Ho"*[44] kavimlerinin Tölös kabilelerinin bir boyu, Hunların soyundan gelen Uygurlar ya da Veğ dönemindeki (IV-VI) Gaoche (Gav-Çiğ)'ler olduğunu belirtmektedir.[45] Buna ilaveten *"Türklere bağlı boylar (V-IX)"* şeklinde verdiği tablonun ihtiva ettiği 85 boy adı içinden Uygur olarak tanımlanan 11 boyu ayırt edebilmekteyiz.

Tablo 1: Türklere Bağlı Uygur Boyları (V-IX)[46]

1	A-wu-tso (A-wu-ho, Awu-shan)	Uygur
2	Chu-lo-po	Uygur (?) (= Kurabiri?)
3	Hsi-yeh-wu	Uygur
4	Hu-tu-ko	Uygur
5	Ko-sa	Uygur boylarından
6	Mao-hsieh-hsi-ch'ih	Uygur boylarından
7	Mo-ko hsi-ch'i	Eski Uygur boyu
8	T'u-lu-wu	Uygur
9	Wei-ho	(= Uigur?)
10	Yao-lo-ko	Eski Uygur boyu (= Yaglakar?)
11	Yao-wu-ko	Uygur boyu (= Yao-lo-ko? veyahut = Yabutkar)

[44] B. Ögel, eserinin (**a.g.e.**, s.90) "Uygurların Türeyiş Efsaneleriyle İlgili Açıklamalar" kısmında Çinlilerin eskiden Uygurlar için *"Hui-ho"* dediklerini ve sonradan yerine *"Wei-wu"* adının kullanılmaya başladığına dair bilgiler vermektedir. VI. yüzyılın sonu ve VII. yüzyılın başlarında Tola ırmağının kuzeyindeki Töles kabilelerinden sayılan *Pu-ku/Buku (Bugut/ Buqut/Boqut), T'unglo (Tongra), Bayırku (Pa-ye-ku/Pa-erh-ku)* boyları ile *Hui-ho* boyları birleşerek Çin kayıtlarındaki adıyla *"Hui-ho"* birliğini kurmuştur. *"Hui-ho", "Uygur"* adının Çince'deki yazım şeklidir. Bkz. Golden, **a.g.e.**, s.167. Taşağıl (**Eski Türk Boyları**, s.151, 155, 163) ise Çin belgelerine dayanarak Uygurların ataları olan *Wei-ho*'ların *(Uygur) Pu-ku, Tung-lo, Pa-ye-ku, Fu-lo* boyları ile birleştiğini aktarmaktadır. Zikredilen Töles boylarının adı (Pu-ku, Tongra, Bayırku) kaynaklarda *"Dokuz Oğuz"* kavramı altında incelenmektedir. Bkz. Ahmet Taşağıl, "Göktürk Boylarının Oynadığı Tarihi Roller Hakkında", s.3043, (Çevrimiçi) http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/TA%C5%9 EA%C4%9EIL-Ahmet-G%C3%96KT%C3%9CRK-BOYLARININ-OYNADI%C4%9EI-TAR%C4%B0H%C3%8E-ROLLER-HAKKINDA.pdf., 28 Kasım 2018. Uygurların Çin yıllıklarında "Hui-ho" adıyla daha sık anılması VI. asırdan sonra görülmektedir. Bkz. İzgi, **Uygur Seyahatnamesi**, s.14.

[45] Eberhard, **a.g.e.**, s.74.

[46] Eberhard, **a.g.e.**, s.152-154.

Uygurlar, Güney Sibirya, günümüz Moğolistan Devleti'nin Selenge, Orhun, Tola ve Kerulen nehirleri civarı, İli vadisi, İrtiş nehri ve Balkaş gölü arası, Tarım havzası (Karakurum ve Tanrı dağları arası), Cungar havzası (Altay ve Tanrı dağları arası), Gansu bölgesi, günümüz Şansi ve Şenşi eyaletlerinin kuzey kısımlarını mekân tutmuştur.[47] Genel olarak bakıldığında Uygurların sınırları itibariyle değişkenlik gösteren Orta Asya bölgesinde yaşadıkları bilinmektedir. Uygur araştırmacısı A. N. Bernştam, Uygurların yerleşim alanlarını coğrafi dağılım açısından üç büyük gruba ayırmaktadır:

1. Kuzey ya da Selenge grubu
2. Güney-batı ya da Doğu Türkistan grubu
3. Kuzey-batı ya da Yedisu grubu.[48]

Çin kaynaklarına göre (Tang-shu) Uygurlar, Orhun ırmağının kuzey bölgesinde mukim bir topluluktur. Bahaeddin Ögel'in verdiği bilgilere göre; Uygurlar, 605-628 arasında *Ötüken*'de[49] oturuyorlardı, kuzeylerinde de *Selenge*[50] ırmağı bulunuyordu. Buna karşın müellif bu dönemde Uygur boylarının Karakurum bölgesine inmelerinin imkânsız olduğu görüşünü ileri sürmektedir. Keza Tang-şu vb. kaynaklara atfen Uygurların devlet kurduktan sonra, yani 745 senesinden sonra, Ötüken ile Orhun nehri arasına geldiklerini söylemektedir.[51] Bir devlet olarak ortaya çıkmalarından önce Basmıl, Uygur ve Karluk gibi Türk boylarının ayaklanması II. Göktürk devletinin (682-744) yıkılmasına zemin oluşturmuştu. Sonradan zikredilen boylar ile Basmıllar arasında doğan anlaşmazlıklar neticesinde Karluklar ile Uygurlar, Gök-Türklerin merkezi olan Ötüken'deki hâkimiyeti ele geçirerek *Büyük Uygur Kağanlığını*

[47] Almas, **Uyğurlar**, C.I, s.7; Almas, **Uygurı**, s.3; Almas, **Uygurlar**, s.15.
[48] Aleksandr Bernştam, **Oçerki Drevney i Srednevekovoy İstorii Uygurskogo Naroda**, Alma-Ata, 1951'den naklen Nebijan Tursun, **Voprosı Etnogeneza Uygurov v Kitayskoy İstoriografii**, Moskva, 1997, s.4, (Çevrimiçi) https://www.academia.edu/10249600, 28 Kasım 2018.
[49] Ötügen/Ötüken'in yeri ile ilgili farklı görüşler vardır. Ötüken, Uygurların eski yerleri ve Türeyiş Destanı'na göre, Orhun ve Tamır nehirleri arasında bulunan Türkler için kutsal sayılan bir ovadır. Büyük Türk devletlerinin (Hun, Göktürk, Uygur) başkentleri bu bölgede yerleşikti. Bkz. Ögel, **a.g.e.**, s.92.
[50] Uygurların menşe efsanesine göre, Çinliler onların esas oturdukları *Kara-Korum* bölgesini *Ho-ning-lu* diye adlandırmışlardı. Oradan başlıca üç nehir (Orhun, Tamir, Kurban-Tamir) akıyordu. Bu nehirlerin kuzeye doğru birleşmesinden ortaya çıkan ırmağa Selenge deniliyordu. Bkz. Ögel, **a.g.e.**, s.90.
[51] Bahaeddin Ögel, "Uygurların Menşe Efsanesi: Türk Efsaneleri Üzerinde İncelemeler", **AÜDTCFD**, C.VI, S.1-2, 1948, s.18, (Çevrimiçi) http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1023/12393.pdf, 30 Ekim 2018. Özkan İzgi (**Uygur Seyahatnamesi**, s.13) de Uygurların 744'ten önce Orhun ve Selenge civarından Aral gölü çevresine kadar dağıldıklarını söylemektedir.

(Orhun/Ötügen Uygur Devleti) kurmuşlardır.[52] Z. V. Togan, Tokuzoğuz-Uygurların Moğolistan'daki Karabalgasun (Ordubalıg) şehrini başkent edinerek tam yüz yıl (745-845) devleti ayakta tuttuklarını ifade etmektedir. Tokuzoğuz-Uygurların en meşhur hakanları da Moyunçur[53] (745-759) ve Bögü Kağan'dır (759-780).[54]

Harita 3: Uygur Kağanlığı Merkezinin Yaklaşık Sınırları[55]

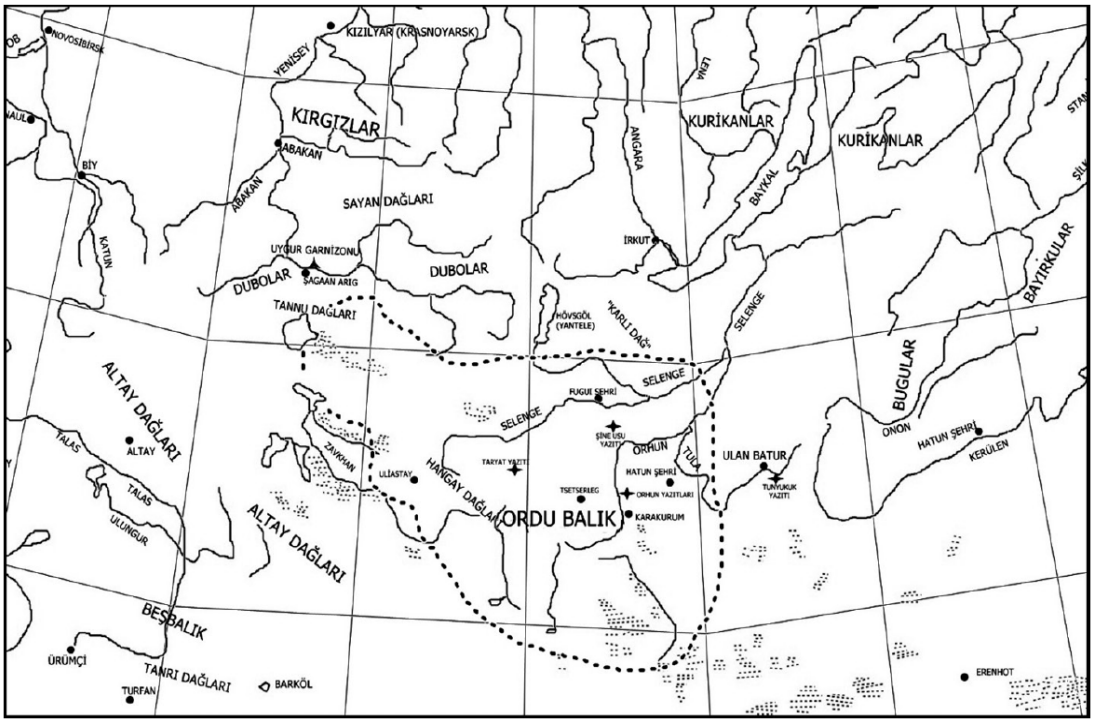

[52] Ahmet Taşağıl, **Gök-Türkler I-II-III**, 2. bsk., Ankara, TTK Yay., 2014, s.384-385; İzgi, **Uygur Seyahatnamesi**, s.16.

[53] Uygur hakanı Moyunçur (Bayançur)'un emriyle VIII. yüzyılın ortalarında Tuva'daki Tere-Hol gölü civarında *Por-Bajın* (Uygurca "por" - zayıf, sağlam olmayan, "bajın" - ev, kale, saray"; Tuvaca "toprak ev/kale") kalesi inşa ettirilmiştir. Kalenin yıkıntıları ilk defa Rus bilim adamı Dmitriy Klements tarafından araştırılmıştır. İlk arkeologlar Por-Bajın'a ancak Sovyet döneminde ulaşabilmiştir. 1957-1963 yılları arasında kaleye arkeolog Sevyan Vaynşteyn'in kontrolünde bir kazı heyeti gönderilmiştir. Yapılan arkeolojik çalışmalar sonucu kalenin yerinde labirent binalarla çevrili saray kompleksinin bulunduğu ve onun Uygurlara ait olduğu açıklanmıştır. Bkz. Masimi, **İstoriya Uygurov i Faktı o Kreposti Por-Bajın**, s.529.

[54] Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, s.56. Turgun Almas eserinde (**Uyğurlar**, C.I, s.132, 161) Uygur Orhun Devleti'nin 200 yıl hüküm sürdüğünü (646-845) yazmaktadır. Çünkü Uygur kağanı Bayançur'un anısına dikilen yazıtta *"…diğer On Uygur ve Tokkuz Oğuzları 100 yıldan fazla biz idare ettik"* ifadesi yer almaktadır. Yazar, bu abidenin 757 yılında dikildiğini esas alarak, Uygur Orhun Kağanlığı'nın 646 yılında kurulduğu kanaatine varmıştır. Gelişimin en zirve noktasına ulaştığı dönemde devletin sınırları 80 yıllık zaman zarfında (Kutluk Bilge Kağan'dan Alp Bilge Kağan dönemine kadar) doğuda Hingan dağlarının doğusuna, kuzeyde Baykal gölü ve Yenisey nehrinin yukarı mecrasına, güneyde Çin Seddi'ne, güney-batısında Altun dağına, batıda Fergana vadisi ve Yedisu'ya kadar ulaşmıştır.

[55] Yıldırım, "Uygur Kağanlığının Tarihi Coğrafyası", s.96.

İklimsel koşullar ve doğal felaketler nedeniyle tahminen 8.000 yıl önce (M.Ö. 6.000'lerde) Tarım nehri havzasındaki Uygur kavimlerinin bir kısmı Altay'a (bugünkü Moğolistan ve Baykal gölü civarları) taşınmaya mecbur kalmıştır. Ama Uygur-Orhun Kağanlığı ile Yenisey Kırgızlarının[56] arasında 10 yıl boyunca devam eden (830-840 yıllar) kanlı mücadeleler neticesinde Uygurlar mağlup olup Doğu Türkistan sahasına inmişlerdir. Bu Doğu Uygurları, bundan 8.000 yıl önceki Tarım havzasından Moğolistan ve Baykal civarına göç eden Uygurların torunlarıdır. Turgun Almas'a göre, 200 bin kişilik halkıyla önce Barköl'e (Bars-Köl), sonradan Turfan, Karaşahar, Kuçar ve Yedisu'ya göç eden Doğu Uygurları, Mani dinini benimsiyordu. Doğu Uygurlarından sayıca fazla ve yüksek kültüre sahip olan Doğu Türkistan'daki Batı Uygurları ise Budist idiler. Sonuç itibariyle Doğu ve Batı Uygurları kaynaşarak neticede *Uygur İdikut (Turfan, Koço) Devleti*[57] (IX-XIV) ve diğer Türk boylarının varlığıyla da Kaşgar yöresinde *Karahanlı Devleti*'nin[58] (IX-XIII) tarih sahnesine

[56] Kırgız-Uygur mücadelesi hakkında bkz. Aleksander Bernştam, **İstoriya Kırgız i Kırgızstana s Drevneyşih Vremen do Mongol'skogo Zavoevaniya,** Haz. K. Taşbaeva, L. Vedutova, C.II, Bişkek, Aybek Yay., 1998, s.38, 39, 43-45, (Çevrimiçi) https://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/A_Bernstam_Kirgizy.pdf, 30 Kasım 2018; Taşağıl, **Eski Türk Boyları**, s.92-106; Golden, **a.g.e.**, s.192-195.

[57] Moğol devrinde *İdikut (İ-tu-hu) Uygurları* olarak bilinen halk, Çin kaynaklarında *Kao-ch'ang (Huo-cho/Hoço) Uygurları*, *Beşbalık Uygurları*, *Turfan (Tu-lu-fan) Uygurları*; Japon kaynaklarında ise *Batı Uygurları* olarak adlandırılmıştır. Tamamlayıcı bilgi için bkz. İzgi, **Uygur Seyahatnamesi**, s.29-32. Cengiz Han'a bağlanan (1209) Turfan/Gulca Uygurları 1368 yılına kadar Moğol idaresi altında varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bkz. Çandarlıoğlu, **Türk Tarihi ve Kültürü**, s.67; Michael C. Brose, "Moğol Hakimiyeti Altında Uygurlar", **Türkler**, C.IV, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.249. Koço/Koçu tabiri eski Türk metinlerinde Turfan şehrinin eski adı olarak kullanılmıştır. Türkçe kelime olduğu iddia edilen Koçu sözü Çince'ye Kao-ch'ang şeklinde geçmiştir. Bkz. Varis Abdurrahman, "Koçu (İdikut) Uygur Devleti", **Türkler**, C.II, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.238.

[58] 850 yılında Hun soyundan gelen Yağmaların, Karluklar ile Çigilleri birleştirerek Uygur Karahanlı devletini kurduklarına dair bilgiler bulunmaktadır. Turgun Almas (**Uyğurlar**, C.II, s.3, 5, 6; **Uygurlar**, s.222, 224) bu hususta; *"Çoğu tarihçilerin makul gördüğü iddiaları esas aldığımızda, Uygur Karahanlı devletinin kuruluşunda Uygur boylarından Yağma kabilesi ana rolü üstlenmiştir. … Yağmalar, IX. yüzyılda Yedisu'nun güney-doğu istikametine doğru yönelerek, Issık gölün güney, Kaşgar'ın doğu ve batı bölgelerine yerleşmiştir"* ifadelerine yer vermektedir. Faruk Sümer (**a.g.e.**, s.51), *"Yağmaların hükümdarları Toguz Guz (=Uygur) hükümdarının oğulları"* bilgisini aktarmaktadır. Tokuz-Uygurların Yağma kabilesinin başçısı Köl Bilge Kadir Han (Pan Tekin) 850 yılında kendisini kağan olarak ilan ettikten sonra, "Karahan" (Büyük han) unvanını almıştır. Bkz. Kehriman Gocamberdi, **Uygurlar (Kedimiy Zamanlardin Ta Hazirki Künlergiçe Bolgan Etnosiyasiy Tarih)**, Almatı, Mir Yay., 2009, s.52; Hojamberdi, **Uygurı v Rakurse İstorii**, s.54-55. "Karahanlılar" adı ise Rus araştırmacısı V.V. Grigorev tarafından verilen takma bir isimdir. Bkz. Reşat Genç, "Karahanlılar Tarihi", **Türkler**, C.IV, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.445. Hakaniye devletinin kuruluşuyla ilgili bir başka iddiaya göre, 840 yılında Uygur Orhun Kağanlığı'nın yıkılması üzerine Karluk Yabgusu Karahanlı devletini kurmuştur. Bkz. Erkin Emet, "Karahanlılar ve Uygurlar", **Türkler**, C.IV, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.469.

çıkmasına yol açmışlardır.[59] Ayrıca 840'tan sonra Uygurların bir kısmı Tibet ile An-hsi bölgelerinin merkezi sayılan ve Çin ile Doğu Türkistan ticaret yolu üzerinde bulunan Gansu (Kan-Chou) şehrine göç etmiştir. Tarihte *"Kan-Chou Uygurları"*[60] ya da *"Sarı Uygurlar"* olarak bilinen bu Uygurlar, *Gansu (Kansu) Uygur Devleti*'ni teşkil etmiştir.[61]

Harita 4: Uygur Devletinin Haritası (X-XIV. Yüzyıllar)[62]

Bilindiği gibi, XIII. yüzyılın 60. yılları Moğol/Cengizli Devleti üç bağımsız devlete (Altın Ordu, Çağatay Hanlığı, İlhanlılar Devleti) bölünmüştür. XIV. yüzyılın ortalarında ise Çağatay Ulusu, Maveraünnehir ve Doğu Çağatay Hanlığı (Moğulstan/Moğolistan) olarak iki kola ayrılmıştır. Yedisu ve Doğu Türkistan'da hâkim olan Çağatay Hanlığı'na dâhil olan Kaşgar ve İli bölgesi Uygurları, Çağatay Hanlığı'nda etkin rol oynamıştır. Orta Çağ dönemindeki Uygur dili, özellikle Moğol Devleti'nin resmi yazısı kabul edilen Uygur yazısı kendi etnik adlarıyla anılmaya

[59] Almas, **Uyğurlar**, C.I, s.26-27; a. mllf, **Uygurı**, s.5, 13. Kafesoğlu (**a.g.e.**, s.129.) Uygurların iskân ettikleri bölgeyi geniş tutarak, Karluk devletine, Çin hudutlarına ve İç Asya'ya göç ettiklerini yazmaktadır. Bilindiği üzere, İç Asya (Merkezi Asya, Orta Asya) geniş anlamıyla bugünkü Kazakistan ve Batı Türkistan'ın diğer dört cumhuriyeti topraklarının büyük bir parçasını, Doğu Türkistan, Gansu bölgesi ve Tibet'i, Afganistan'ın kuzey, Moğolistan ve Sibirya'nın güney kısımlarını, İran Horasanı'nı ihtiva etmektedir. Bkz. Jean-Paul Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, Çev. Lale Arslan, İstanbul, Kabalcı Yay., 2006, s.14.

[60] Sarı Uygurlar hakkında geniş bilgi için bkz. Eyüp Sarıtaş, **Sarı Uygurlar**, İstanbul, Selenga Yay., 2012; Gülçin Çandarlıoğlu, **Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9-11. Asırlar)**, 2. bsk., İstanbul, TDAV, 2004; Almas, **Uyğurlar**, C.II, s.214-224.

[61] İzgi, **Uygur Seyahatnamesi**, s.27; a. mllf., **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi**, s.28.

[62] Tihonov, **a.g.e.**, s.42.

başlayan Türk halklarının dillerinin gelişimi ve yazılarının oluşumuna büyük tesir etmiştir.[63]

Çağatay Hanlığı'nın parçalandığı dönemde, Moğol emirleri Kaşgar ve Hoten'den kovularak, onların toprakları Yarkent'i başkent edinerek 48 yıl[64] *Yarkent Hanlığı*'nda hâkimiyet kuran Duğlat beylerinden Ebu Bekir Han'ın idaresine geçmiştir. Ebu Bekir Han öldürüldükten sonra, 1514'te Moğol Çağatay soyundan Sultan Seid kendisini Doğu Türkistan'da hükümdar olarak tayin etmiştir.[65] Yeni Uygur devleti resmi olarak *Memleketi Yeken* diye adlandırılmıştır. Türk-İslam geleneğine göre yaşatılan devlet, sonradan kurucusunun adı ile *Seidiye Hanlığı* ismiyle anılmaya başlamıştır.[66] XVII. asrın sonlarından itibaren Yarkent Hanlığında *Ak Taglıklar* ve *Kara Taglıklar* olarak bilinen 77 yıllık *Hocalar sülalesi*[67] (şehir hanlıkları) yönetimi ele geçirmiştir. Bu iki siyasi güç arasındaki anlaşmazlıklar sonucunda Doğu Türkistan bölgesi Cungarya Kalmuklarının[68] işgaline maruz kalmıştır.[69] Kalmuk baskısından kurtulmak gayesiyle Mançuların yardımına başvuran Doğu Türkistanlılar (Kalmuklar)

---

[63] Gocamberdi, **Uygurlar**, s.67-68.

[64] İklil Kurban (**Doğu Türkistan İçin Savaş**, Ankara, TTK Yay., 1995, s.26) zalim bir padişah olan Abubekir'in 1514 yılına kadar 36 sene hükümdar olduğunu belirtilmektedir.

[65] Hüseyin Tekinoğlu, **Uygurlar**, İstanbul, Kemer Yay., 2017, s.391.

[66] Gocamberdi, **Uygurlar**, s.80.

[67] Kuruluşundan itibaren hocaların etkisinde olan Seidiye Hanlığı'nda zamanla kendi aralarında iktidar mücadelesi vermeye başlayan hocalar, İshakiye (Karataglık) ve İşkiye (Aktaglık) olarak adlandırılan gruplara ayrılmıştır. Aktaglık ve Karataglık adları hocaların giymiş olduğu beyaz ve siyah takkelerden ötürü ortaya çıkmıştır. Yarkent'i merkez edinen Karataglıklar Abdullah Han'ı, Kaşgar'ı merkez edinen Aktaglıklar ise Abdullah'ın oğlu Yolbars Han'ı destekleyerek iç savaşın çıkmasına sebep olmuştur. Bunu takiben Doğu Türkistan, Aktaglık olan Appak Hoca'nın (Hidayetullah) Seidiye Hanlığı'nın son hükümdarı İsmail Han'a karşı iktidar hırsı yüzünden Kalmukların, sonra da Kalmuk soyundan Amursana'nın kendi hükümdarı Davaçi'ye karşı hırsı yüzünden Mançu Çinlilerin istilasına uğramıştır. İklil Kurban, Hocalar devrinin Appak Hoca'nın iktidara geldiği 1678'den 1755 olarak gösterdiği ilk Çin istilasına kadar sürdüğünü belirtmektedir. Appak Hoca'nın vefatından sonra (1694) iç mücadeleler tekrar başlayıp, *şehir-hanlıklar* (*Yarkent Hanlığı, Kaşgar Hanlığı*) ortaya çıkmıştır. Bkz. Kurban, **Doğu Türkistan İçin Savaş**, s.3, 6, 27, 29, 39, 59-61. Bazı kaynaklarda ilk Mançu-Çin istilası 1757 (Ömer Kul, **100 Soruda Doğu Türkistan**, İstanbul, Rumuz Yay., 2017, s.85) veya 1759 (Feyzullah Uygur, "Doğu Türkistan Tarihi (1864-1884)", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 2015, s.1) senelerine tarihlenmektedir.

[68] Oyrat adıyla bilinen, Hocalar devrinde etkin rol oynayan Moğolistan'ın batı bölgelerindeki Moğollardır. Hoşut, Cungar, Dorbut ve Torgavut kabilelerinden müteşekkil Kalmuklar birleşerek Batur Hunteyci liderliğinde Cungar hanlığını kurmuştur. Doğu Türkistan'ın kuzey kısmı, yani Tanrı dağlarının kuzeyindeki bölgeler, Cungarya havzası olarak bilinmektedir. Göçebe topluluk olan Kalmuklar, XVI. yüzyılın sonlarında Tibet'in Lama dinini (Budizm) kabul etmişler ve Altay dağlarının doğusunda, İrtiş ırmağından Cungar ovasına kadar uzanan topraklarda yaşamışlardır. Kurban, **Doğu Türkistan İçin Savaş**, s.37.

[69] Tekinoğlu, **a.g.e.**, s.391-392.

artık Mançu[70]-Çin hanedanlığının hâkimiyeti ele geçirmelerine kolaylık sağlamıştır.[71] Önce Cungar yöneticilerinin taht kavgalarından faydalanan Çinliler, Tanrı dağlarının kuzeyini, yani Cungarya'yı kolayca işgal etmişse de, Kalmuklara bağlı Hocalar idaresindeki Tanrı dağlarının güneyindeki toprakları, yani Altışehir'i (Avrupa kaynaklarında Kaşgarya) de halkın istiklal mücadelelerine rağmen sonunda ihanet eden beyler aracılığıyla ele geçirmiştir.[72] Böylece, 1757'den 1863'e kadar 106 yıllık zaman zarfında devamlı patlak veren isyanlarla Doğu Türkistan'ın ilk Mançu-Çin istilası gerçekleşmiştir.

Doğu Türkistan'da XIX. yüzyılın ikkinci yarısından itibaren milli kurtuluş isyanları cereyan ettiğinde 1863-1866 yılları arasında beş siyasi-stratejik merkezde *Kuçar Hanlığı, Kaşgar Hanlığı, Hoten Hanlığı, Urumçi (Dungan) Hanlığı, İli (Gulca) Hanlığı* adıyla ayrı ayrı bağımsız devlet kurulmuştur.[73] 1865 yılına gelindiğinde Hokand Hanlığına son verip, Kaşgar ile Yarkent'i ele geçiren Yakub Beg (Muhammed Yakup Kuşbeyi, ö. 1877), "Atalık Gazi Yakub Be-Devlet" unvanıyla Kaşgar merkezli *Yedişehir (Yetteşehir/Yettişer)*[74] *Uygur Devleti*'nin hükümdarı olmuştur.[75] 1870

[70] Mançular, Çin'in kuzey-doğu bölgesini istila ederek Mançu hanedanlığını (1644-1911) kurmuştur. Bu topraklar Mançuriye/Mançurya olarak adlandırılmıştır. Rusya hudutları içinde kalan Mançuların bir kısmı ise Tunguz adıyla anılmaktadır. Mançular, Çinlileşmiş oldukları için, hanedanlığı Çin gelenek-göreneklerine uygun bir şekilde idare etmiştir. Bu yüzden Mançu milleti ve Mançu dili tamamen yok olmuştur. Bkz. Kurban, **Doğu Türkistan İçin Savaş**, s.41-42.

[71] Ömer Kul, **Baturlar, Polat Kadiri** (**Ülke Tarihi), Doğu Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1930-1949)**, Ankara, Berikan Yay., 2009, s.22-23.

[72] Kurban, **Doğu Türkistan İçin Savaş**, s.40.

[73] Valeriy Barmin v.d., "Sintszyan: Oçerk İstorii Regiona", **Obşestvo i Gosudarstvo v Kitae**, C.XLVI, S.21, Moskva: İV RAN, 2016, s.220; Gocamberdi, **Uygurlar**, s.205; Hojamberdi, **Uygurı v Rakurse İstorii**, s.69.

[74] Yedişehir devleti, Doğu Türkistan'ın güney bölgesine atfen kullanılan *Kaşgarya* adıyla da anılmaktadır. Bu bölgenin adları arasında güney-doğudaki şehir olan *Yarkent* ve *Altışehir* (Kaşgar, Yarkent, Üç Turfan, Hoten, Aksu ve Yenihisar) isimler de geçmektedir. Bkz. Tsing Yuan, "Yakup Beg (1820-1877) ve Çin Türkistan'ındaki Müslüman Ayaklanması", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Çev. Eşref Bengi Özbilen, S.87, İstanbul, TDAV Yay., Aralık 1993, s.60. Bazı kaynaklarda Kaşgar, Yarkent, Hoten, Aksu, Üç Turfan ve Kuça şehirlerinden oluşan Altışehir bölgesi, Yakub Beg'in Turfan şehrini idaresi altına almasından sonra artık "Yetteşehir" yani "Yedişehir" olarak adlandırılmaya başlamıştır. Turfan'ın yerine bazen yedinci şehir olarak Korla şehri geçmektedir. Bkz. Kurban, **Doğu Türkistan İçin Savaş**, s.1; Demirağ, "a.g.m.", s.230; V. S. Fuat Hekimoğlu v.d., "19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Doğu Türkistan'daki Milli Mücadelede Kazak ve Kırgızların Rolü", **Türk Tarih Kurumu Belleten**, C.LXXXIII, S.296, Ankara, Nisan 2019, s.229. Yedişehir devleti hakkında bkz. Daut İsiev, **Uygurskoe Gosudarstvo Yettişar (1864-1877)**, Moskva, Nauka, 1981; A. N. Kuropatkin, **Kaşgariya. İstoriko-Geografiçeskiy Oçerk Stranı Yeye Voyennıye Silı, Promışlennost' i Torgovlya**, St. Petersburg, Tipografya M. S. Balaşeva, 1879.

[75] Tekinoğlu, **a.g.e.**, s.393. Yakub Beg hakkında bkz. Mualla Uydu Yücel, "Yakub Beg", **DİA**, C.43, İstanbul, 2013, s.277-278; Saadettin Gömeç, "Doğu Türkistan'da Yakub Han Dönemi ve Osmanlı

sonunda bağımsız *İli Uygur Sultanlığı* dışında, bundan evvel Çin Hanedanlığı tarafından işgal edilen bütün Uygur toprakları (dört hanlık) bölük pörçük güçleri birleştirmek isteyen Yakub Han Be-Devlet'in yargı yetkisinde olmuştur. Yakub Beg, Yedişehir ve İli Sultanlığını birleştirmek yolunda büyük çabalar sarf etse de, Rus hâkimiyeti bağımsız Uygur devletlerinin birleşmesinden doğacak güçten korkarak Çin'e askeri-politik yardımda bulunmuştur.[76]

Yakub Beg, Osmanlı Devleti, İngiltere ve Çarlık Rusya ile diplomatik ilişkiler kurmak suretiyle Yedişehir devletinin resmi bir şekilde tanınmasını sağlayarak hâkimiyetini güçlendirmeyi amaçlamıştır. İngiltere'den silah, Rusya'dan ise başta ona karşı uzak bir politika izlemesine rağmen ticari mallar temin etmiştir.[77] Ayrıca konumunu güçlendirmek gayesiyle 1872 yılında Osmanlı sultanı Abdülaziz'e heyet göndererek askeri destek ve himaye talebinde bulunmuştur. Devletin fiilen Osmanlı himayesine girmesi üzerine Yakub Beg'e *"Emir"* unvanı verilmiştir. Yakub Beg'in giderek iktidarını sağlamlaştırması Çin hükümetini tedirgin etmiştir, dolayısıyla 1877 yılında General Zuo Zon-tang kumandasındaki birlikler Kaşgar'a doğru yönelmiştir. Şiddetli çarpışmalar neticesinde geri çekilmek zorunda kalan Yakub Beg antlaşma yapmak için General Zuo'ya heyet göndermiştir. Lakin teklifinin cevabını öğrenemeden vefat etmiştir. Onun ani ölümü sonucu doğan iç karışıklıklar 16 Aralık 1877'de Kaşgar'ın lağvedilmesiyle Yedişehir Devleti'nin sonunu getirmiştir. Böylelikle 16 Mart 1878 tarihinde Doğu Türkistan, Çin müstemlekesi haline gelmiştir.[78] Osmanlı Devleti'nin sağladığı yardımı da Çinlilerin ülkeye girmesine engel olmamıştır. Keza Osmanlı Devleti'nin Doğu Türkistan'daki siyasi durumu kontrolü altında tutamaması, arada Rusya'yla olan savaşın (1877-1878) başlaması ve tüm devlet yetkililerinin savaşa odaklanmasından kaynaklanmaktadır.[79]

Devleti İle İlişkileri", **OTAM**, S.9, Ankara, 1999, s.149-153; Uygur, "a.g.t.", s.115-189; Yuan, "a.g.m.", s.59-87.

[76] Gocamberdi, **Uygurlar**, s.210, 211, 214.

[77] Demirağ, "a.g.m.", s.233-234.

[78] Yücel, "a.g.m.", s.277-278.

[79] Aleksandr Vasilev, "Raport Kaşgarskogo Poslannika v Stambule Sultanu Abdulhamidu II o Kitayskom Vtorjenii i Padenii Gosudarstva Yakub-Beka", **Vestnik RGGU**, S.8, 2009, s.99, (Çevrimiçi) https://cyberleninka.ru/article/n/raport-kashgarskogo-poslannika-v-stambule-sultanu-abdulhamidu-ii-o-kitayskom-vtorzhenii-i-padenii-gosudarstva-yakub-beka-1, 16 Mart 2019.

Böylece kadim Türk yurdu Doğu Türkistan, 18 Kasım 1884 tarihinde "Xin-jiang" (yeni kazanılmış toprak) adı altında Çin'in 19. eyaleti sıfatıyla 1911'de Milliyetçi Çin (Guo-Min-Dang) idaresinin kurulmasına kadar Mançu-Çin idaresinde varlığını devam ettirmiştir. 12 Kasım 1933 (Kaşgar)[80], 12 Kasım 1944 (Gulca)[81] tarihlerinde kurulan iki bağımsız Uygur Cumhuriyeti yine Rus ve Çin müdahalesi sonucu ortadan kaldırılarak 1949'dan itibaren Komünist Çin hâkimiyetine geçmiştir.

[80] Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin kuruluşuna giden yol, Kumul ayaklanması (Şubat/1931) ve onu takip eden Bügür ve Kuçar (Ocak/1933), Hoten (Şubat/1933), Altay ve Kaşgar (Nisan/1933), Turfan (1933) ayaklanmalarının gerçekleşmesiyle başlamıştır. Bkz. Kul, **100 Soruda Doğu Türkistan**, s.85. Ayaklanmalar sonucu, 1928-1932 yıllar arasında Doğu Türkistan'ın genel valisi görevini üstlenen Jin Şu-ren'in yerine iktidara Rusya'ya yakın bir siyaset izleyen Şın Şı-sey (1933-1944) getirtilmiştir. Bkz. Andrew D.W. Forbes, **Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan'ın 1911-1949 arası Siyasi Tarihi)**, Çev. Enver Can, İstanbul, Doğu Türkistan Vakfı Yay., 1998, s.174. Ayrıca bu esnada Kumul ayaklanmasına gönüllü olarak yardımda bulunan Dungan lideri Ma Çung-ying, Kumul ayaklanmasının lideri Hoca Niyaz tarafından kendisinin askeri konularda yetkili olma teklifine ret cevabı alınca, isyancılara saldırmaya başlamıştır. Bu durumda Hoca Niyaz Hacı, Şın Şı-sey ile bir sözleşme imzalayarak, Doğu Türkistan'ın güneyinin kendisine kuzey kısmının da Şın'e verilmesi konusunda anlaşmışlardır. Bundan takriben dört ay sonra Hoca Niyaz Hacı cumhurbaşkanlığında *Kaşgar merkezli Şarki Türkistan Cumhuriyeti* kurulmuştur. Üç taraftan (Çin, Rus, Dungan) gelen saldırılar neticesinde yaklaşık bir sene kadar ayakta kalabilen bu hükümet, Hoca Niyaz'ın Rus hükümetinin teklifi üzerine Şın Şı-sey ile birleşmesi sonucu bağımsızlığını kaybetmiştir. Hoca Niyaz Hacı da 1937 yılında Japon casusu suçlamasıyla cezaya çarpıtılarak öldürülmüştür. Bkz. Demirağ, "a.g.m.", s.238-239.

[81] Eylül 1944 tarihinde *"Üç Vilayet İnkılabı"* ya da *"Üç Bölge Ayaklanması"* (İli, Altay ve Tarbagatay) adlarıyla bilinen İli ihtilali ve ardından Nilkı ve Gulca şehirlerine sıçrayan isyanlar sonucu Alihan Töre Saguni cumhurbaşkanlığında *Gulca merkezli Şarki Türkistan Cumhuriyeti* kurulmuştur. Bkz. Demirağ, "a.g.m.", s.240-241. Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin ilan edilme tarihi farklılık göstermekte olup, Forbes (**a.g.e.**, s.320) tarafından 15 Kasım, Baymirza Hayit (**Komünizm ve Türk Dünyası**, Ankara, Altınok Matbaası, 1971, s.50) tarafından ise 7 Ağustos olarak belirtilmiştir. Doğu Türkistan Devleti'nin kuruluş sürecinde destek çıkan Sovyet Rusya, Yalta Konferansı'nda (4-11 Şubat 1945) alınan bir kararla taraf değiştirmiştir. Rusya, ABD ve İngiltere cumhurbaşkanlarının iştirakiyle gerçekleşen konferansta Rus hükümeti, Çin'e Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanıma talebinde bulunmuştu. Buna karşılık Çin, teklifi Rusya'nın Doğu Türkistan'ın iç işlerine karışmaması durumunda kabul edeceğini bildirmiştir. Böylelikle, dıştan gelen yardıma ihtiyacı olan yeni kurulan hükümetin kaderi Yalta Konferansı'nda ve ardından 14 Ağustos 1945 tarihinde imzalanan *"Çin-Sovyet Dostluk, Müttefik Antlaşması"*na göre çizilmiştir. Bkz. İklil Kurban, **Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)**, Ankara, TTK Yay., 1992, s.76; Kul, **100 Soruda Doğu Türkistan**, s.123. 12 Ekim 1945 tarihinde Urumçi'de Doğu Türkistan ve Çin hükümeti arasında görüşmeler başlatılarak ateşkes ilan edilmiştir. Bunu takiben 6 Haziran 1946 tarihinde Doğu Türkistan'ın ortak yönetimiyle ilgili sözleşme imzalanarak, Doğu Türkistan hükümetinin yerine koalisyon hükümeti kurululmuştur. Bkz. Barmin v.d., "a.g.m.", s.240-241. 20 Ağustos 1949'a gelindiğinde ise Merkezi Çin hükümetinin iktidar başına komünist Mao Ze-dong'un gelmesiyle Doğu Türkistan Cumhuriyeti bağımsızlığını tamamen kaybetmiştir. Bkz. Ömer Kul, "Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1951)", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 2009, s.359. Lakin Doğu Türkistan ileri gelenleri 1949 sonrasında da Komünist Çin hükümetinden ülkeyi kurtarmak niyetiyle bağımsızlık yolunda mücadeleler vermiştir. Bu yolda muhaceretteki Doğu Türkistanlıların Milliyetçi Çin Partisi'nin sığındığı Tayvan yönetimiyle de işbirliği yapmak istediği bilinmektedir. Bkz. Ömer Kul, "1949 Sonrası Hariçte Doğu Türkistan Davası ve Tayvan Yönetiminin Tutumu", **ÇATY**, S.24/Bahar, 2018, s.34.

Doğu Türkistan, 1 Ekim 1955 tarihinde ise Seyfettin Azizi'nin yönetime getirildiği *"Sincan Uygur Özerk Bölgesi"*ne dönüştürülmüştür.[82]

Görüldüğü gibi, Uygurlar başta Hunlar (M.Ö. III-M.S. V) ve Göktürkler (552-745) döneminde Türk boyları ile tek bir bayrak altında toplanmışlarsa da, sonradan hâkimiyeti kendi uhdelerinde bulundurmak suretiyle devletler kurarak tarih sahnesinde boy göstermişlerdir. Bu devletlerin, yakın dönem Doğu Türkistan bağımsız cumhuriyetleri de dâhil olmak üzere, isimleri aşağıdaki tabloda zikredilmişlerdir.

Tablo 2: Uygur Devletleri[83]

1	Gavçe/Gaoçan Devleti (Uygur Yüksek Tekerlekliler)	487-546
2	Uygur (Orhon) Kağanlığı	745-845
3	Uygur İdikut (Turfan) Devleti	850-1335
4	Gansu (Kansu) Uygur Devleti	848-1036
5	Karahanlı Devleti	850-1212
6	Seidiye (Yarkent) Hanlığı	1514 (1504)-1680
7	Yedişehir (Kaşgar) Uygur Hanlığı	1864-1878
8	İli Uygur Sultanlığı	1864-1871
9	Kaşgar merkezli Şarki Türkistan Cumhuriyeti	1933-1934
10	Gulca merkezli Şarki Türkistan Cumhuriyeti	1944-1949

Böylece Uygur Türkleri, birçok devlet kurarak, asırlarca Türkistan'da siyasi kuvvet sıfatıyla gelişen bir medeniyet de ortaya koymuşlardır. Uygurlar, devletler kurarak tarih sahnesine çıkmadan önce de tarihi kaynaklarda *"Uygur"* etnik kavramına sıkça rastlandığı bilinmektedir. İlk olarak Hun-Çin ilişkilerinin yaşandığı dönem ile Orhun-Yenisey yazıtları ve arkeolojik buluntularda Uygur adının geçtiği bilinmektedir.

"Uygur" isminin etimolojisi ve anlamı hakkında farklı görüşler vardır. **Divânu Lugâti't-Türk**'te *"Uygur"* sözcüğünün etimolojisi hakkında şu bilgiler verilmektedir: *"İskender Zülkarneyn (Aleksander Makedonskiy) Uygurların yerleştiği bölgeye yaklaştığında (M.Ö. 329-327) maharetli okçuları görerek Farsça "İnan*

[82] Kul, **100 Soruda Doğu Türkistan**, s.17, 67, 68, 73.
[83] Kehriman Gocamberdi, **Kommunistik Hitay Davridiki Uygurlarnin Etnosiyasiy Tarihi**, İstanbul, Taklimakan Nashriati, 2013, s.25; Karlin Mahpirov, **Türk Duniyasi**, Almatı, Mir Yay., 2014, s.169-170.

huz(d) hurand" (hiçbir zaman aç kalmayan kişi, çünkü istediği zaman av avlayabilir) demiş. Bu halkın yerleştiği bölge böylece "Hudhur" olarak adlandırılmış. Sonradan "Hudhur" sözcüğü ses değişikliği neticesinde "Uygur" şeklini almış". Kaşgarlı Mahmud, *"Uygur"* tabirini Nizamiddin İsrafil Toğan Tekin'e atfen, Türk hakanıyla barış sözleşmesini imzalayan Zülkarneyn tarafından kurulan beş şehirden oluşan il olarak açıklamıştır.[84] Hüseyin Tekinoğlu, Kaşgarlı Mahmud'a atfen kelimenin anlamını *"kendi kendine yeter"* ifadesiyle vermiştir. Sözcüğün *"Uy+gur"* şeklinde geliştiği gösterilerek *"müttefik, akraba"* anlamlarına da geldiği açıklanmıştır.[85]

Bazı tarihi kaynaklarda üç soylu kabilenin (Goyan, Lan, Şabu) M. Ö.209 yılında Oğuz Kağan önderliğinde birleşerek *"Uygur"* adını kabul ettikleri iddia edilmektedir.[86] Eski Türkçe'de kelime *"toplanmak", "barışmak", "birleşmek"* gibi anlamlarda da kullanılmıştır.[87] Uygur adının etimolojisiyle ilgili teferruatlı izahat veren bilim adamı Reşideddin (XIII-XIV) ise: *"Oğuz Kağan'ın babası Karahan ve amcalarıyla olan mücadelesi sırasında Karahan kardeşlerin çocukları Oğuz'un tarafını tutarak kağan tarafından "Uygur" olarak adlandırılmışlar. Bu kelime Türk kökenlidir, Fars dilinde "bizimle birleşti ve yardım elini sundu" anlamına gelmektedir"*[88] bilgilerini vermektedir.

Reşideddin'deki bilgilerle benzer Uygurca *"uymaq, uyiğan"* yani *"bir olmak, bir birinden kopmamak"* gibi örneklerle kelimenin *"müttefik, birleşmek, tabi olmak"* gibi anlamlarının olduğunu Ebülgazi Bahadır Han da kaydetmiştir.[89] Ahmet Kemal İlkul da Uygur sözcüğünün *"uymak"* kelimesinden türediğini ifade etmektedir.[90] Dmitriy Pozdneev, Uygur kelimesinin menşei ile ilgili yeni bir hipotezi 1849'da Dorçji

---

[84] Keşkeriy, **Türkiy Tillar Divani**, s.67; Mahmud Kaşgari**, Divanu Lugatit Tyurk**, Çev. Mutalipov, C.I, Taşkent, 1960, s.134-135; Mahmud Kaşgari, **Divan Lugat at-Turk**, Çev. Z.-A. M. Auezova, Almatı, Dayk-Press Yay., 2005, s.140-141, 1052; Daut İsiev, **Uygur Tarihi**, **Umumiy Bilim Beridigan Uygur Maktaplirinin 5-8. Sinipliriga Begişlangan Darislik,** 1. bsk., Almatı, Jazuşı Yay., 1995, s.173.
[85] Tekinoğlu, **a.g.e.**, s.38; Djerard Kloson, "O Nazvanii Uygur", **İssledovaniya Po Uygurskomu Yazıku**, Çev. M. N. Velijanina, Alma-Ata, Nauka Yay., 1965, s.209.
[86] Kasım Masimi, **İstoriya Uygurskoy Derjavı**, **VIII-X vv. n.e.**, Almatı, Gılım Yay., 2002, s.35.
[87] Kul, **Baturlar**, s.3.
[88] Raşid-ad-Din, **Sbornik Letopisey**, Çev. L. A. Hetagurov, Ed. A. A. Semenov, C.I, Moskva, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1952, s.83-84; Ögel, **a.g.e.**, s.186.
[89] Bahadur, **a.g.e.**, s.35. Fakat Ögel (**a.g.e.**, s.359), çok eski olarak sayılan "Uygur" tabirinin bu anlama geleceğine şüpheyle baktığını ifade etmektedir.
[90] Ahmet Kemal (İlkul), **Çin-Türkistan Hatıraları-Şanghay Hatıraları**, Haz. Dr. Yusuf Gedikli, İstanbul, Ötüken Yay., 1999, s.43.

Banzarov'un öne sürdüğünü yazmıştır. Banzarov'un düşüncesine göre, Uygur etnonimi Moğolca *"oy" (orman)* ve *"gur" (halk)* öbeklerinden türeyerek *"orman halkı"* anlamına gelmektedir. İşbu açıklamasını da Güney Moğolistan'dan kuzeye yerleşen Uygurların Moğolistan'ın kuzey-batı ormanlık alanında yaşadığına dayandırmaktadır.[91] İbrahim Kafesoğlu ise kelimenin eski kaynaklarda *"şahin suratı ile dolaşan ve hücum eden"* manasıyla açıklandığını belirtmektedir.[92]

Bazı tarihi sebepler dolayısıyla *"Uygur"* adı, tahminen XVI. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Türkistan Uygurlarını hâkimiyetinde bulunduran Çağataylıların ve diğer Orta Asya halklarının baskısıyla tarih sayfalarında kaybolmaya başlamıştır. Rus şarkiyatçısı Dmitriy İvanoviç Tihonov'un görüşlerine göre Uygur Kağanlığı, Çağataylıların eline geçtikten sonra, Kaşgar'daki Müslümanlar Budistleri takip ederek İslam'ı yaymaya çalışmıştır. Böylece gayrimüslimlerle sürekli devam eden mücadeleler üstelik siyasi-idari bölünmeler neticesinde Uygurlar etnik adını unutarak, kendilerini dini açıdan *"Müslüman",* coğrafi açıdan ise mensup oldukları şehirlerin adlarıyla (Qeşqerlik-Kaşgarlı, Kuçarliq-Kuçarlı, Aqsuluq-Aksulu, Hotenlik-Hotenli v.s.) vasıflandırmışlardır.[93] Bu dönemde Çinliler Uygurlara *"Huy"* (Müslüman) ve ya *"Çentu"* (sarıklı) derken, Uygurlar da Çinlilere *"Hitay"*[94] demiştir.[95] Moğollar ise Uygurlara *"Hoton"* diye hitap etmiştir.[96] Z. E. Kabuldinov, *"Sart*[97]*-Müslümanlar"* olarak da adlandırılan Uygurların Kaşgar ve Aksu ahalisi arasında XVIII. yüzyılın ortasından itibaren *"Tarançi"* (*çiftçi, tarımcı*) tabirinin kullanılmaya başladığını ifade etmiştir.[98] Z. V. Togan, etnoloji ve tarih bakımından Tarançilar ile Kaşgarlıları

---

[91] Pozdneev, **a.g.e.**, s.XXV, XXVI.
[92] Kafesoğlu, **a.g.e.**, s.125.
[93] Tihonov, **a.g.e.**, s.25-26; Tuglukcan Talipov, **İzbrannıye trudı,** C.II, Almatı, Print-S Yay., 2006, s.114.
[94] Bu kelime günümüzde de kullanılmaktadır. Uygurlar "Hitay" diye inatçı ve uyuşkan olmayan kişilere hitap etmektedir. Bkz. Masimi**, İstoriya Uygurov i Faktı o Kreposti Por-Bajın**, s.307.
[95] Mehmet Emin Buğra, "Doğu Türkistan'a Dair", **Türk Kültürü**, S.21/Temmuz, Ankara, 1964, s.98'den naklen İlkul, **a.g.e.**, s.43.
[96] Seydin Bizakov, **Mir Turkskih Narodov: İstoriko-Etnografiçeskie Oçerki,** Almatı, 2014, s.249.
[97] Türk topluluğunu "Sart milleti", dilini de "Sart dili" yapmak Türkistan'da misyoner olarak bilinmiş N. P. Ostroumov ve taraftarlarınca sunulan Rus siyasetinin Türkistanlıların milli bilincini yok etmeye yönelik önemli projelerinden biri idi. Bkz. Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, 3. bsk., Ankara, TTK Yay., 2004, s.169. Farklı anlamlar içeren genelde "ticaretçi" anlamına gelen "Sart" sözcüğünün günümüzde Uygur Türkleri arasında kaba veya kırıcı bir manaya geldiği bilinmektedir.
[98] Ziyabek Kabuldinov, "Uygurı", **Narod Kazahstana: İstoriya i Sovremennost',** Astana, 2012, s.165.

Kenttürkleri ve Kırgızlarlarla birlikte üç gruptan oluşan (Kıpçak, Türk-Çigil, Türkmen-Oğuz) şehir ve kasabalarda oturan *"Türk-Çigil"* grubuna dâhil etmektedir. Ayrıca bunların, Kırgızlar ayrı tutulmak üzere, medeni oldukları söylenmiştir.[99]

Çarlık Rusya döneminde yerleştiği bölgelere göre birbirlerinden ayırt edilerek Kaşgarlı ve Tarançi şeklinde adlandırılan Uygurlar, 3-9 Haziran 1921 tarihinde gerçekleşen Taşkent Kurultayı'nda Sovyet Uygurlarının ortak teşkilatı olan Devrimci Uygur Birliği'nın aldığı kararıyla tekrar ortak *"Uygur"* etnik adı altında birleşmişlerdir.[100] Bu bilgiden hareketle çoğu kaynaklarda kaybolan Uygur adının tekrar ortaya çıkışı şeklindeki açıklamalar ve Doğu Türkistan'ın asıl halkının gerçek anlamda Uygur olmadığına dair yanlış izahlar yaygınlaşmıştır. Bu nedenle bu duruma açıklık getirmek için Taşkent Kurultayı'ndan önceki vaziyeti, kurultayın düzenlenme sebebi ve arka planını aydınlatmakta fayda vardır.

Şubat 1919 tarihinden başlayarak Abdulla Rozibakiev[101] liderliğindeki Uygur devrimcileri tarafından Türkistan Sovyet Cumhuriyeti'nde (Kazakistan'daki Yarkent

---

[99] Togan, **a.g.e.**, s.28, 29.

[100] Nebijan Tursun, "Orta Asya'daki Uygurların Kültürü ve Başarıları Üzerine", **UUAD**, S.1/2, 2013, s.68. Günümüzde *"Uygur"* teriminin Uygur halkına 1917 Ekim İhtilali'nden sonra Sovyetler tarafından 1921'deki Taşkent konferansında zorla kabul ettirilmiş ad olduğu iddiası da bulunmaktadır. Lakin bu tabiri sadece Taşkent'teki Uygurların kabul etmesi neticesinde, Sovyet Hâkimiyeti 1934 senesinde Urumçi şehrinde de bir konferans düzenleyerek Doğu Türkistan Uygur ahalisine de aynı adı yeniden takmayı başardığı söylenmektedir. Böylece Uygur terimiyle birlikte başka da Türk boylarının isimleri resmi olarak halk arasında yerleşmeye başlamıştır. Ama bu iddia günümüzde yaygınlaşan fikirlere göre eski Uygurlarla günümüz Uygurlarının hiç bağlantısı yoktur anlamına gelmemektedir. Bkz. İlkul, **a.g.e.**, s.43. Tarihçi Sattar Şarniyazoviç Kaziev de kadim Uygur adının halka tekrar kazandırılmasını, Sovyet yönetiminin XX. yüzyılın ilk yarısında ayrı ayrı milletler şekillendirme siyasetinin bir görünüşü olarak değerlendirmektedir. Bkz. Kaziev, "a.g.m.", s.176. Bu dönemde Sovyet Rusyası'nın Doğu Türkistan'daki bağımsızlık isyanları desteklediği ve Doğu Türkistan'ın tüm bölgelerinden gelen delegelerin katılımıyla Taşkent Kurultayı'nı organize ettiği, ayrıca halkın "Uygur" adı altında birleştirilmesi Rus türkologu *Sergey Malov*'un teklifi üzerine kararlaştırıldığı belirtilmektedir. Bkz. Barmin v.d., "a.g.m.", s.222-223.

[101] Kazakistan Uygurları arasında yetişmiş devlet ve siyaset adamı. Sovyet döneminde yüksek mevkilerde çalışmıştır. Türk halklarının tarihi, dili, edebiyatı ve kültürü meselelerine, ayrıca basın ve eğitime ilişkin sosyo-politik konulu makalelerin müellifidir. 1917 Ekim devriminden sonra Vernıy şehrinde Müslüman işçiler birliğini organize etmiştir. 1919 yılında "Uygur" adlı gençler ittifakını kurmuştur. 1921'de Altışehir-Cungarya İşçileri Kongresi'nin düzenlenmesinde etkin rol oynamıştır. Bu ittifak birleşerek "Revsoyuz Uygur" (Devirmci Uygur Birliği) olarak yeniden kurulduğunda onun başkanlığını yapmıştır. 1922 yılında ise bu birlik dağıtılarak onun tüm üyeleri Koşçi ittifakına geçmiştir. Daha sonra Rozibakiev, 13 Nisan 1922 tarihinde Yedisu Uygur komünistlerinin bürosunu oluşturmuştur. Uygurlar için ana dilinde okulların açılmasında ve "Jetisu İşçi Helik Muhbiri", "Uçkun", "Kömek", "Fukara" ve "Kembeğeller Avazi" gazetelerinin neşredilmesinde Rozibakiev'in katkısı paha biçilmezdir. Genel olarak, XX. yüzyılın 20-30'lu yıllarındaki Kazakistan Uygurlarının sosyo-kültürel alandaki başarıları Abdulla Rozibakiev'in ismiyle bağlantılıdır. Stalin döneminde ise Rozibakiev "halk düşmanı" olarak lekelenmiş ve idam edilmiştir. Bkz. Şavket Ömerov, **Abdulla Rozibakiev**, Almatı,

şehrinden Türkmenistan'daki Bayram-Ali köyüne kadar olan şehir ve köylerde) *"Kaşgarya-Cungarya*[102] *İşçi-Tarımcılarının İnkilabi İttifakları"* (1921'de *"Altışehir-Cungarya İşçilerinin İnkilabi Uygur İttifakı"* olarak değiştirildi, kısaca *"Uygursoyuz"*) oluşmaya başlamıştır. Komintern'in[103] teşebbüsiyle bu ittifakların faaliyetlerini birleştirmek, tek amaç doğrultusunda hareket etmelerini sağlamak ve nihayetinde bir merkezden yönetmek gayesiyle Türkistan'daki Altışehir-Cungarya İşçilerinin I. Kurultayı'nı toplama kararı alınmıştır. Kurultayın hazırlık işlerini A. Rozibakiev rehberliğindeki organizasyon bürosu üstlenmiştir. Bu hazırlık döneminde Rozibakiev'in çabasıyla 1 Haziran 1921 tarihinde yayımlanmaya başlayan *"Kembegeller Avazi" (Yoksullar Sesi)* gazetesinde onun Türkistan'daki yerleşik Kaşgarlıları ve tüm ittifakları tek fikir tek amaç doğrultusunda birleştirmek gerektiğine dair makalesi[104] neşredilmiştir. Böyle bir makalenin kaleme alınması Uygur halkının içinden çıkan bazı unsurların halkı kendi arasında bölmeye başlayıp milli kimliğini kaybetmenin eşiğine yaklaşmasından kaynaklanmaktadır. Örneğin, Kadir Haci gibi şahıslar *"Uygur diye bir millet yok. Kaşgarlı ve Tarançi diye iki farklı milllet var. Tarihteki Uygurların günümüz Kaşgarlı ve Tarançiların ecdatları olduğu ne belli"* şeklindeki ayrılıkçı fikirleri savunmuştur. Dolayısıyla 1921 yılının ilkbaharında Uygur Özerk Bölgesi'ndeki bir takım devrimci gruplar ve teşkilatların Kaşgarya ve Cungarya Cumhuriyetleri'ni kurma fikriyle Türkistan komisyonuna müracaat edişi de tesadüf

---

Mir Yay., 2017, s.7-8. Mezkür kitap Abdulla Rozibakiev'in kendi makaleleri, notları, hatıraları ve onunla ilgili kaleme alınan yazılardan oluşmaktadır.

[102] Kaşgarya/Altışehir-Doğu Türkistan'ın güney kısmı, Cungarya (İli civarı)-Doğu Türkistan'ın kuzey kısmı.

[103] Kommunistiçeskiy İnternatsional/Komünist Enternasyonal, farkı ülkelerin komünist partilerini birleştiren uluslararası örgüttür. 1919-1943 arasında faaliyet gösteren Komintern'in kurucusu ve örgütçüsü V. İ. Lenin başçılığındaki RKP(b) partisi olmuştur. Bkz. http://www.komintern-online.ru/, 18 Mart 2019.

[104] Abdulla Rozibakiev'in *"Keşker-Cungariya İşçi Kembeğellerinin Birinçi S'ezi" (Kaşgarya-Cungarya İşçi Sefillerinin İlk Kongesi)* adlı makalesi Şavket Ömerov'un derlemesinde (**a.g.e.**, s.21-23) yer almaktadır. Adı geçen makalede bu kongrenin Altışehir ve İli halkının sosyo-kültürel ve siyasi hayatında çok ehemmiyetli olacağı vurgulanmıştır. Ayrıca Rozibakiev *"İttifaklarımız Altışehir ahalisi arasında ilim-bilimi yayarak köylülerin gözünü açsın ve onları cahillik illetinden kurtarsın. Biz artık Çin için yurdunu ve milletini satan "beg ve aksakal abilere" aldanmayacağız. … Bağımsızlık yolundaki ilk adımımız ise bu kongre olacak. Dolayısıyla biz Kaşgarya ve Cungarya işçi-tarımcıları bu tarihi kongreye hazırlanmamız lazım. … Bu kongre, Kaşgarya ve Cungarya köylülerini kimin aldatıp kimin zulum ettiğini, kimin dost kimin düşman olduğunu açık gösterecektir. Halkın asırlar boyu ezilişinin ve zengin-beglerin kölesine dönüşünün sebeplerini anlatacaktır. … Zamanında ilim-fen ve sanatın ocağı olan Kaşgarya bundan sonra cehalete batmaz. Bundan sonra Kaşgarya İngiliz altınına satılmaz. Çünkü artık bağımsızlık sırası Kaşgarya-Cungarya'nınki. Bu ilk kongre bağımsızlığa yol açacaktır. Yaşasın Kaşgarya-Cungarya İşçi-Tarımcılarının ilk kongresi. "* şeklinde tüm Uygur halkına seslenmiştir.

değildir. Bilahare 4 Haziran 1921 tarihide RKP(b)[105] Merkez Komitesi Siyasi bürosunun toplantısında "Türkistan komisyonunun başkanı Y. S. Rudzutak'ın Kaşgarya ve Cungarya devletlerini kurma teklifi" değerlendirmeye alınmıştır. Ama Dışişleri Halk Komiseri G. V. Çiçerin, Çin hükümeti ile olan dostluk ve işbirliği ilişkilerini korumak adına bu teklifi reddetmiştir. Çiçerin'in tutumu V. İ. Lenin ve siyasi büro üyeleri tarafından desteklenmiştir.[106]

Sonuç itibariyle 3 Haziran 1921 tarihinde açılan Altışehir-Cungarya İşçileri I. Kongre'sinin kararına binaen devrimci ittifaklar birleştirilerek *"Uygur İnkilabi İttifakı"* olarak adlandırılsa da bazı karşıt unsurlar *"Tarançilar ile Kaşgarlılar farklı millet. Dilleri de bir birine yakın değil. Dolayısıyla tek Uygur birliği altında toplanamaz"* tarzındaki bölücü fikirlerini sürdürmüştür. Tüm bu iddialara Abdulla Rozibakiev şu şekilde cevap vermiştir: *"Bazıları Kaşgarlı ve Tarançiların birleşerek Uygur ittifakına dâhil oluşunun doğru olmadığına dair fikirleri ileri sürmektedir. Bu fikirlerin hatalı olduğu bellidir. Çünkü Tarançilar daha önceleri Altışehir'den gelip yerleşen Uygurlardandır. Bundan ziyade Kaşgarlı ve Tarançiların kültürü, tarihi ve yaşam şartları ortak ve bir birine bağlıdır"*. Böylece Rozibakiev, 6 Şubat 1923 tarihinde RKP(b) Orta Asya bürosunun toplantısında ilmi açıdan Tarançi ve Kaşgarlıların tek bir Uygur milleti olduğunu ispatlayarak karşıt iddiaların esassızlığını ortaya çıkarmıştır. Neticede toplantıda Rozibakiev'in raporuna göre onun ileri sürdüğü teklifleri kabul görülmüştür.[107] Ayrıca dilbilimci Tuglukcan Talipov'un belirttiği üzere, Sovyet Uygurlarının dil meselesini araştıran, "Sovyet Uygurolojisinin babası" olarak adlandırılan Rus türkoloğu Sergey Efimoviç Malov, Kaşgar ve Tarançi dili olarak tanınan şiveleri bütün bir Uygur dilinin yerli özelliklere sahip iki çeşit görünüşü olduğunu ilimi açıdan ispatlamıştır.[108]

Görüldüğü üzere, Uygur adının tekrardan canlanmasında Taşkent Kurultayı'nın önemi çoktur. Ama bu kurultaydan önce Uygur adının hiç

---

[105] Rossiyskaya Kommunistiçeskaya Partiya (bolşevikov)/ Bolşevik Rusya Komünist Partisi.
[106] Yoldaş Azamatov, **Tarih Savakliri Yaki Ötmüşsiz Keleçek Yok**, Almatı, Mir Yay., 2010, s.154, 156, 172, 173.
[107] Ömerov, **a.g.e.**, s.255.
[108] Tuglukcan Talipov, "Uygur Fonetikisinin Kazakstanda Tekşürülüşi", **Uygurovedenie v Kazahstane: Traditsiya i Novatsiya, Materialı Mejdunarodnoy Konferentsii**, Ed. A. K. Kamalov, Almatı, Naş Mir Yay., 2006, s.172.

kullanılmadığına ve Ruslar tarafından kazandırılmış takma isim olduğuna dair iddialar ilmi gerçeklikten uzaktır. Bölgesel bölünmelerden dolayı Uygur etnik adının tamamen kaybolmasını önlemek amaçlı münakaşalar XX. asrın başlarında Uygur aydınlarınca[109] başlatılmıştır. Nihayetinde Uygur ileri gelenleri, Uygur ittifaklarını birleştirmek suretiyle Tarançi ve Kaşgarlıların tarihi bağını güçlendirerek tekrardan Uygur ismini benimsemesini başarabilmiş ve etnik gelişimin yeni seviyeye ulaşmasını sağlayabilmiştir. Kazak akademisyen Abduali Kaydarov'a göre; *"Uygurlar hiçbir zaman etnik kökenini unutmamışlardır"* ve bu nedenle ulusal bilinci güçlenen Doğu Türkistan Uygurları geçen yüzyılın II. yarısında tarihi etnik adını yeniden kazanmıştır.[110] Uygur tarihinin dönüm noktası olan bu olay bölücülük siyaseti izleyenlerin Uygur'dan Tarançi ve Kaşgarlı gibi iki millet yaratma çabalarına ket vursa da "Uygur" etnik adının sürdürülmesi konusunda günümüz Uygurlarının Türkistan bölgesi ve onun kadim sakinleri olan eski Uygurlarla herhangi bir bağlantısının olup olmadığına dair meseleler tartışmalara hep açık kalmıştır.

Sergey Malov; *"Düşünüldüğü gibi, eski zamanlarda Uygurların batıya yönelen coğrafi dağılımındaki sınırı bugünkü SSCB ve Çin hudutları değildir. Örneğin, günümüz Uygurlarının bu sınırın batısındaki Kazakistan, Özbekistan ve Kırgızistan'da yaşadığı gibi, şimdiki Sovyet Türkistan'ında kadim zamanlarda da Eski Uygurların (Maniheist, Budist, Hristiyan) yaşadığı düşüncesi mevcuttur*" demektedir.[111] Z. V. Togan da XIII-XIV. yüzyıllardaki medeni mücadeleleri anlatırken Yedisu ve Doğu Türkistan'daki Budist ve Hıristiyan Uygurlardan bahsetmektedir.[112] Bu konuya değinen tarihçi Malik Kabirov özellikle yerleşik Uygurların Karahanlılar döneminde Yedisu, Maveraünnehr ve Türkistan'ın diğer bölgelerinde yaşadıklarına ve

[109] Yedisu Uygur aydınlarından ilk olarak "Uygur" ismini kullanan ve Yedisu ile İli Uygurları hakkında araştırmalar yapan Nezergoca Abdusemetov olmuştur. O, halk arasında "Uygur balisi" (Uygur oğlu) mahlasıyla tanınmıştır. Bkz. Abliz Orhun, "Hazirki Zaman Uygur Millitinin Şekilliniş Ceriyani", **Uygurovedenie v Kazahstane: Traditsiya i Novatsiya, Materialı Mejdunarodnoy Konferentsii**, Ed. A. K. Kamalov, Almatı, Naş Mir Yay., 2006, s.25.

[110] Abduali Kaydarov, "K Probleme Yazıkovoy Preemstvennosty Drevnih i Sovremennıh Uygurov", **İzvestiya AN Kaz SSR, Seriya Obşestvennaya**, No:1, 1969, s.49.

[111] Sergey Malov**, Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti: Tekstı i İssledovaniya**, Ed. A. N. Kononov, Moskva-Leningrad, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1951, s.108, (Çevrimiçi) https://www.twirpx.com/file/1854287/, 4 Aralık 2018.

[112] Togan, **Bugünkü Türkili**, s.102.

bundan seneler evvel de Uygur kavimlerinin Merkezi Asya'da, Çin'in Gansu ve Şensi eyaletlerinde dahası Moğolistan'da da ikamet ettiklerine dair kanıtlar getirmektedir.[113]

Tarihi gerçekler, arkeolojik ve jeolojik çalışmalar, farklı milletlere mensup tarihçilerin eserleri göstermektedir ki, Göktürkler devrinden önce de Uygur Türkleri diğer Türk boyları ile Türkistan topraklarında yaşamışlardır. Üstelik Türkistan toprakları bugüne dek kadim Uygur medeniyetinin kültürel değerlerini barındırmaktadır. Kasım Masimi'nin de ifade ettiği şekliyle, Uygur demek Türk demektir ve bunlar eş anlamlı tabirlerdir. Şüphesiz günümüz Uygurları Türkistan topraklarında devletler kuran Uygur (Türk) topluluklarının devamıdır.[114] Dolayısıyla Uygurlara Doğu Türkistan gibi Kazakistan'ın da köklü halkı denmesinin tarihi arka planı da açıklanmış olmaktadır.

[113] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.31, 51.
[114] VI. yüzyılda Doğu Asya'da yayılmaya başlayan Türk kelimesi Uygur sözünün Altay lehçesindeki eş anlamlısıdır. Bkz. Masimi**, İstoriya Uygurov i Faktı o Kreposti Por-Bajın**, s.266-267.

I. BÖLÜM

ÇARLIK RUSYA DÖNEMİ'NDE UYGURLARIN KAZAKİSTAN'A YERLEŞMESİ ve GENEL DURUMLARI (1865-1917)

A. Doğu Türkistan'dan İlk Göç Dalgaları

Merkezi Asya'daki[1] bağımsız Türk cumhuriyetleri ile Uygur halkının ana vatanı sayılan Doğu Türkistan[2] bölgesi arasında işbu halkın yıllardır hayatını etkileyen ve çoğunun kaderini değiştiren büyük ve uzun süreli tarihi ilişkiler vardır. Batı Türkistan olarak adlandırılan bölgenin büyük kısmını, coğrafi açıdan, Sovyetler Birliği döneminde Ruslar tarafından *"Orta Asya'nın kilidi"*, *"Türkistan'ın kapısı"* ifadesiyle tanımlanan Kazakistan bozkırları oluşturmaktaydı.

"Deşt-i-Kıpçak" [3] bozkırları olarak da ifade edilen bölgede Saka (M.Ö.VII-II), Hun (M.Ö.III), Usun (M.Ö.II), Kanguy/ Kanglı (M.Ö.II- M.S. IV), Sarmat (M.Ö.III), Göktürk (VI-VIII), Uygur (VIII-IX), Türgeş (VIII), Karluk (VIII-X), Oğuz (IX-XI), Kimek Kağanlığı (IX-XI), Karahanlı Devleti (X-XIII), Karahıtay Devleti (XII-XIII), Kıpçak Hanlığı (XI-XIII), Büyük Selçuklu Devleti (XI-XII), Harzemşahlar Devleti (XI-XIII), Altın Ordu (XIII-XVI), Ak Ordu (XIII-XV) ve Kazak Hanlığı (XV-XVII) gibi devletler hâkimiyet kurmuştur.[4] Kazakistan toprakları, Altın Ordu Devleti

---

[1] Bkz. harita 5.

[2] Doğu Türkistan, Çinliler tarafından Han sülalesi döneminde (M.Ö.206-M.S.220) *"Hsi-yü"* (Batı Toprakları) olarak adlandırılmıştır. Bkz. Kürşat Yıldırım, "İlk Çin Yıllıklarında Geçen Doğu Türkistan Tarihine Dair Bazı Hususi Terimler I", **Avrasya Terim Dergisi**, C.II, S.2, 2014, s. 21. İngilizler de kendilerince XIX. yüzyılın başlarına kadar Batı Türkistan'a *"Büyük Buhara"* ve Doğu Türkistan'a *"Küçük Buhara"* diye isim vermiştir. XIX. yüzyıldan sonra ise Batı Türkistan yerine *"Türkistan"* terimi kullanılmaya başlamıştır. Rus ilim dünyasında Doğu Türkistan tabirine XIX. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. Rus işgalcileri Batı Türkistan'a *"Türkistan Genel Valiliği"* adını taktıktan (11 Temmuz 1867) tam 17 sene sonra Çin işgalcileri de Uluğ Türkistan'ın doğu parçasına *"yeni toprak"* anlamına gelen *"Xın-jiang"* (18 Kasım 1884) ismini vermiştir. Bkz. Yıldırım, "Doğu Türkistan ve İlk Sakinleri", s.423. Sultan Mahmut Kaşgarlı'nın **Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası** (İstanbul, Çağrı Yay., 2004, s.11) adlı eserinden istifade ettiğimiz bilgilere göre, Doğu Türkistan'da Uygurlar çoğunlukta olmak üzere toplam Türk soylu halkların sayısı tahminen 30 milyon civarındadır. Esas Uygur ahalisinin sayısı ise yaklaşık 24 milyon olarak gösterilmektedir.

[3] *"Kıpçak bozkırı"* anlamına gelen, İtil ile Sirderya nehirlerinin aşağı mecrası arasından Güney Sibirya'ya kadar uzanan tarihi bir bölgeye verilen addır. Bkz. Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, s.7.

[4] Ermuhamet Ertısbaev, **Kazahstan i Nazarbayev: Logika Peremen**, Astana, Elorda Yay., 2011, s.17.

kurulmadan önce Moğol istilasına uğramış, Kazak Hanlığı döneminde ise Rus işgaline[5] maruz kalmıştır. Sonradan Türkistan topraklarında Rus hâkimiyeti tarafından kurulan *"Türkistan ve Step Genel Valilikleri"*[6] adı altında varlığını devam ettirmiştir.[7]

Batı Türkistan bölgesi, tarihte iki süper güç olarak da adlandırılan Çarlık ve Sovyet Rusya ile Çin devletleri tarafından baskı gören Doğu Türkistan Uygurlarının

[5] Kazakistan'ın Rus işgaline geçme süreci Rusya'da burjuva ıslahatlarının kabul edilme dönemine denk gelmiştir. Rusya'da 1860'lı yıllarda toprak köleliğinin kaldırılması üzerine toprak kıtlığının çözümü ve Çar hükümetinin Kazakistan'daki dayanağını oluşturmak amacıyla bozkırlara yönelik göç siyaseti aktive edilmiştir. Böylelikle, özellikle XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında, yoğun bir biçimde devam eden Kazak bozkırlarına kendiliğinden Rus köylülerinin göç hareketleri gerçekleşmeye başlamıştır. Bkz. Mendıganım Şaymerdenova, **İstoriya Kazahstana s Drevneyşih Vremen Do Seredını XX Veka**, 2. bsk., Almatı, Tipografiya RGPEO AP, 1999, s.71-72, 80. Çar rejiminin Türkistan'da uyguladığı göç siyasetinin tarihinde özellikle üç dönemin altını çizmek mümkündür: 1) 1868-1891 yılları (bu dönem, hükümetin göçlere karşı olumsuz tutumuyla nitelendirilmektedir, çünkü 1868-1883 arasında Yedisu bölgesinde tahminen 2.500 aileden müteşekkil sadece 36 Rus köyü kurulmuştur); 2) 1891-1897 yılları (Türkistan'ın resmi olarak göçlere kapandığı tarih); 3) 1900'lı yıllardan 1916'ya kadar. Bkz. Alim Aminov, **Ekonomiçeskoe Razvitiye Sredney Azii (Kolonialnıy Period)**, Taşkent, GİU SSR, 1959, s.120. Sovyet döneminde ise 1925 yılına kadar Kazakistan toprakları resmi olarak göçlere kapalıydı. Planlı göçler, Merkezi Yürütme Komitesi'nin kararıyla 18 Ocak 1928 tarihinde başlatılmıştır. Bkz. Akkayın Balıkova, "Migratsionnıye Protsessı v 20-30-e Godı XX Veka v Kazahstane", **Migratsionnıye Protsessı: Trendı, Vızovı, Perspektivı**, Ed. N.G. Bagautdinova, E.V. Fahrutdinova, Kazan, Oteçestvo Yay., 2014, s.158.

[6] 22 Haziran 1854 tarihinde Çarlık Rusya tarafından yayımlanan bir ferman uyarınca, Kazakistan toprakları Rus hâkimiyetine bağlanmıştır. Bkz. Mehmet Saray, "Kazakistan", **DİA**, C.XXV, Ankara, 2002, s.125; Aytaç Çağlar, "Kazakistan'ın Ulus İnşa Süresi ve Ekonomi Politiği", **Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.VIII, S.1, Karabük, 2018, s.68. Çarlık Rusya, Kazakistan'ı, yani sırasıyla Küçük Cüz, Orta Cüz ve Ulu Cüz'ü istila ettikten sonra yeni bir yönetim sistemi oluşturmayı planlamıştır. Üstelik Orta Asya'nın iç bölgelerine inebilmek gayesiyle Kazakistan temelinde bir köprübaşı kurmak hevesinde olmuştur. Böylece 1865-1866 yıllarında Kazakistan bozkırlarının yönetimiyle ilgili iki belgeden oluşan proje hazırlanmıştır. 11 Temmuz 1867 tarihinde II. Aleksandr tarafından *"Semireçe (Yedisu) ve Sirderya illerinin yönetimiyle ilgili geçici hüküm"*, 21 Ekim 1868'de ise *"Orenburg ve Batı-Sibirya genel valiliklerinin bozkır bölgelerinin yönetimiyle ilgili geçici hüküm"* imzalanmıştır. Bu ıslahata göre, Kazakistan toprakları *Türkistan, Orenburg* ve *Batı-Sibirya* olmak üzere üç genel valiliğe ayrılmıştır. Başkenti Taşkent'te olan Türkistan Genel Valiliği Semireçe ve Sirderya bölgelerinden (oblast) oluşmuştur. Sonradan 2 Haziran 1886 tarihinde *"Türkistan bölgesinin yönetim hükmü"*, 25 Mart 1891 tarihinde ise *"Akmola, Semipalatinsk, Semireçe, Ural, Turgay illerinin yönetim hükmü"* yürürlüğe girmiştir. Bu suretle Kazakistan'da **Türkistan** (Fergana, Semerkant, Sirderya) ve **Step** (Akmola, Semipalatinsk, Semireçe, Ural ve Turgay) olmak üzere iki genel valilik kurulmuştur. Yedisu bölgesi 1897'de Türkistan bölgesine dâhil edilmiştir. Tamamlayıcı bilgi için bkz. Georgiy Kan, **İstoriya Kazahstana Uçebnik Dlya Vuzov**, 3. bsk, Almatı, Almatıkitap Yay, 2005, s.113-114, 117-118.

Step bölgesi genel valileri: G. A. Kolpakovskiy (1882-1889), M. A. Taube (1890-1900), N. N. Suhotin (1900-1906), İ. P. Nadarov (1906-1908), E. O. Şmidt (1908-1915), N. A. Suhomlinov (1915-1917). *Türkistan bölgesi genel valileri:* K. P. Fon Kaufman (1867-1882), M. G. Çernyaev (1882-1884), N. O. Fon Rozenbah (1884-1889), A. V. Vrevskiy (1889-1898), S. M. Duhovskiy (1898-1901), N. A. İvanov (1901-1904), N. N. Tevyaşov (1904-1905), D. İ. Subbotiç (1905-1906), N. İ. Grodekov (1906-1908), P. İ. Mişenko (1908-1909), A. V. Samsonov (1909-1914), F. B. fon Martson (1914-1916), A. N. Kuropatkin (1916-1917). Bkz. S. N. Abaşin v.d., **Tsentral'naya Aziya v Sostave Rossiyskoy İmperii**, Moskova, Novoe Literaturnoe Obozreniye Yay., 2008, s.424.

[7] Cihan Alkan, **Türkistan Tarihi ve Medeniyeti**, İstanbul, Kamer Yay., 2017, s. 478.

tek barınağı olmuştur. Bu topraklar arasında yıllardır devam eden karşılıklı göçler sırasında Uygur ahalisinin en çok Kazakistan'a yerleşmesi bu toprakların coğrafi yerleşimi bakımından daha yakın ve elverişli olmasından kaynaklanmıştır. Türkistan halkları arasında önemli bir yer tutan Uygur Türkleri, zamanla Batı Türkistan sınırları içerisinde varlığını sürdürerek kardeş Kazak halkıyla aynı kaderi paylaşmıştır.

Harita 5: Merkezi Asya (Batı Türkistan) Haritası[8]

Batı Türkistan'daki Uygurlar coğrafi ve konuştuğu şivelerinin (Kaşgar ve İli ağzı) özellikleri bakımından *Fergana* ve *Yedisu*[9] olmak üzere iki gruba ayrılmaktadır.[10] Bu iki grup yerli ahali Çarlık Rusyası tarafından *"Kaşgarlı"* ve *"Tarançi"* şeklinde adlandırılarak birbirinden ayırt edilmiştir. 1921 Taşkent Kurultayı'nda zikredilen gruplar *"İnqılabiy Uyğur İttipaqi"* (Devrimci Uygur Birliği) tarafından ortak *"Uygur"* etnik adı altında birleştirilmiştir. XX. asrın başlarına kadar *"Qeşqerlik" (Kaşgarlı)* diye adlandırılan Fergana grubu, günümüz Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan'a Doğu Türkistan'ın Tarım ovası civarlarından göç ederek yerleşmiştir. XIX. asrın birinci yarısında Fergana bölgesine yerleşen 300.000'den fazla Kaşgarlı, Özbek ahalisiyle sıkı etkileşim içerisinde bulunarak edindikleri Özbek kimliği sayesinde zamanla onların etnik yapısını oluşturmaya başlamıştır. Yedisu grubunu ise resmi olarak 1881 yılından sonra Korgas (Horgos) nehrinin doğusundaki

[8] C. Alkan, **a.g.e.**, s.483.
[9] Yedisu bölgesi 1824'te Rus hâkimiyeti altına girmiştir. Bkz. Kan, **a.g.e.**, s.94.
[10] Gegel İshakov, "G. Sadvakasov i Uygurovedeniye v Kazahstane", **İssledovaniya Po Uygurovedeniyu**, Almatı, Naş Mir Yay., 2005, s.168.

İli[11] vadisinden Batı Türkistan'a yerleşen *"Tarançi"*[12] ya da *"İli Uygurları"* adıyla bilinen kesim oluşturmuştur. Mançu-Çin hâkimiyetinin Müslüman Türklere yönelik sürekli saldırılarda bulunması, yaptığı mezalim ve katliamlar sonucu Uygur toplumunun Fergana ve Yedisu'ya göç etmesi 1759'dan başlayarak hız kazanmıştır.[13]

1760-1767 yılları arasında Uygurların milli ayaklanmalarını şiddetle bastıran Çin hükümeti, ahalinin bir kısmını *Kaşgar, Kuça, Aksu, Yarkent, Hoten, Şayar (Şahyar), Bay* vb. şehirlerden Doğu Türkistan'ın batısındaki İli bölgesine yerleştirmiştir. İnkilapçılardan önce 6.000 aile, sonradan 2.000 aile zorla kendi yurtlarından çıkarılmıştır. Birinci göçmenler grubu Gulca şehrinin (şehir sonradan kuruluyor) yakınlarındaki İli nehrinin her iki tarafına, ikinci grup ise Tokuz-Tarau (Uyg. Tokkuztara) vadisine yerleştirilmiştir. Bölgeye Uygurlardan başka Çin'in Gansu ve Şensi eyaletlerinden Dungan halkının da yerleştirildiği bilinmektedir. Bölgedeki askerlerinin (40.000 civarında) geçimini sağlamak için bir depo kurmak isteyen Çin yöneticileri, halka ilk başlarda tarım için toprak vererek onları vergiye bağlamıştır. Yine bu dönemde halkın sınıra yakın tahkimli noktalardaki inşaatlarda, yani İli vadisinde cebri çalıştırılması yaygınlaşmıştır. Böylece çöllük İli vadisinde 1762'de Suy-Din-çen (bugünkü Suydin), Nin-Yuan-çen (eski Gulca), 1764'te Hoy-Yuan-çen (Yeni Gulca) vb. yeni şehirler kurulmuştur. Çinliler İli Uygurlarını bir asır (1760-1864) boyunca Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerinden tecrit ederek, vergiye boğulmuş ahaliden toprak kölesi köylü *"Tarançi"* yapmayı başarmıştır.[14]

---

[11] İli (Gulca) bölgesi, Doğu Türkistan'ın en verimli ve zengin topraklarındandır. Bölge, XVII. yüzyıldan itibaren 80 yıl boyunca Cungar (Kalmuk) Devleti hâkimiyetinde kalmıştır. Kalmuklar ile Mançu-Çin askerleri arasında yıllarca süren savaşlardan faydalanan Uygurlar, 1757'de isyan etmiştir. Doğu Türkistan'da bağımsızlığın ilan edilmesine rağmen sonunda bu ayaklanma şiddetle bastırılmıştır. Kalmuk devletine de son verilerek, Doğu Türkistan toprakları Çin işgali altında kalmıştır. Tamamlayıcı bilgi için bkz. Malik Kabirov, **Pereseleniye İliyskih Uygur v Semireçe**, Alma-Ata, AN Kaz SSR Yay., 1951, s.19. 1871-1881 yılları arasında Çarlık Rusya tarafından idare edilen İli bölgesi, Rusya için Cungarya ve Kaşgarya arasındaki önemli stratejik nokta konumunda idi. Bölgenin dört tarafının dağlarla çevirili olması, doğal müdafaa rolünde olup stratejik açıdan Yedisu ve Orta Asya'nın diğer bölgelerinin Çin tehdidinden korunması için çok önemli bir üs olabileceği kabul edilmiştir. Bkz. Nebijan Tursun, "1878-1881 Yilliridiki "İli Krizisi" ve Uniñ Aqiviti", **UUAD**, S.4, 2014, s.122, (Çevrimiçi) http://uygurarastirmalari.com/arsiv/2014-4/2014_12.pdf, 4 Şubat 2019.

[12] Mançu dilinden "Tara-Ho"-toprak sürmek, ya da Moğolca'dan "Taran"-ekin, "çi" ise meslek adını bildiren ektir. Bkz. Kabirov, **Pereseleniye İliyskih Uygur v Semireçe**, s.22.

[13] Tekinoğlu, **a.g.e.**, s.401-402.

[14] Kabirov, **Pereseleniye İliyskih Uygur v Semireçe**, s.20-22.

Doğu Türkistan'da ekonomik sömürü ve milli ayırıma maruz kalan Uygur ahalisinin gittikçe mülteci hayatı yaşaması, bölgedeki anti-feodal ve anti-Çin ayaklanmalarının bastırılmasından kaynaklanmıştır. Bu durum halkın Orta Asya'ya ilk göç dalgalarını XVIII. yüzyılın sonları ve XIX. yüzyılın başlarında yapmasına neden olmuştur. Ancak bu göçlerden önce de Batı Türkistan'da Uygurların yerleşim yerlerinin bulunduğuna dair kaynaklar mevcuttur. Belgelerde Oş nehrinin yakınlarında XV. yüzyılda esir Kaşgarlıların köylerinden ve XVI. yüzyılda Fergana vadisi ahalisinin içinde bulunan Uygurlardan söz edilmektedir. A. N. Bernştam, XV. yüzyılda Yedisu'daki Uygurların tarihi yerleşme yerlerinden bahsetmektedir.[15] Daha sonraları Çin hükümeti tarafından Kaşgar'daki Cihangir Hoca liderliğindeki ayaklanmanın (1826-1828) bastırılmasıyla Kaşgarlılar topluca Fergana ve Yedisu bölgelerine akın etmiştir. Kayıtlara göre, bu dönemlerde Kokand hanlığına (1740-1876) 85.000'den 160.000'e kadar Uygur ahalisi yerleştirilmiştir.[16] XIX. yüzyılın ortalarında Yakub Han devletinin ortadan kaldırılmasıyla Kaşgarya'dan (Yedişehir/Doğu Türkistan'ın güney kısmı) Fergana'ya yeni bir göç dalgası başlamıştır.[17]

Bu olayları takiben Doğu Türkistan'ın kuzey kısmındaki İli halkı[18] ise Çinli idarecilerin keyfi uygulamaları ve şiddet eylemlerine karşı başkaldırarak 10 Ekim 1864 tarihinde Gulca şehrinde İli isyanını başlatmıştır. Bunun sonucu olarak da *İli/Tarançi/Gulca Sultanlığı* kurulmuştur. Bu esnada 1864-1865 yıllarındaki İli ve Yedişehir devletlerinden yana tutumu *"içişlere karışmama"* siyasetinden ibaret olan Çarlık Rusya, Çin hükümetinin asker yollayıp isyancıları bastırmaya yardım etme talebini reddetmiştir. Buradaki Çar hâkimiyetinin güttüğü asıl amaç, durumu dışarıdan

---

[15] Gegel İshakov, Aleksandr Reşetov, Anna Sedlovskaya, "Sovremennıye Etniçeskiye Protsessı U Sovetskih Uygurov", **Etniçeskiye Protsessı U Natsional'nıh Grupp Sredney Azii i Kazahstana**, Moskova, Nauka Yay., 1980, s.75.

[16] Svetlana Kojirova, "Uygurı Kazahstana: İstoriya i Sovremennost", **Uyghur İnitiative Papers**, S.10, 2014, s.2, (Çevrimiçi) centralasiaprogram.org/wp-content/.../05/Uyghur-papers-10-Svetlana-Kozhirova.pdf, 11 Şubat 2019; Konstantin Sıroejkin, **Mifı i Real'nost' Etniçeskogo Seperatizma v Kitae i Bezopasnost' Tsentral'noy Azii, Almatı**, Dayk-Press Yay., 2003, s.464.

[17] İshakov, Kurbanova, "a.g.m.", s.13.

[18] Malik Kabirov (**Oçerki İstorii Uygurov**, s.58; **Sotsial'nıe i Kul'turnıe Preobrazovaniya v Jizni Uygurov Kazahstana**, Alma-Ata, Naş Mir Yay., 1975, s.2), belgelere dayanarak İli Sultanlığı halkının 1871'de verdikleri ifadeleri şu şekilde aktarmaktadır: *"100 seneden fazla vakit bize hükmeden Çinlilerin bitmek bilmeyen, tahammül edilemez baskısı, hanım ve çocuklarımızı, yakınlarımızı ölümden kurtarmak için başkaldırmamıza neden oldu. Biz ayaklandık ve onları zaptettik"*.

kontrol ederek, gelişmelere göre harekete geçmek olmuştur.[19] Sonuçta İli Sultanlığı'nın, 1864'te kurularak bütün Doğu Türkistan'a hâkim olan Yakub Be-Devlet ile birleşmesinden ve İngiltere ile Türkiye'nin bölgedeki varlığından endişe duyan, üstelik yakında idaresine geçen Yedisu bölgesinin güvenliğini korumak isteyen Çar hükümeti, 20 Nisan 1871 tarihindeki Petersburg toplantısının aldığı işgal kararı ile İli bölgesine yönelmiştir.[20]

15 Mayıs 1871'de Çar askerleri İli'ye hücum ettiğinde İli Hanlığı'nın son sultanı Elehan Abiloğlu[21] üç cepheden Rus askerlerine saldırarak Ketmen köyünde (günümüz Almatı ili, Uygur ilçesi) onların önlerini kesip, ciddi zaiyat verdirmiştir. Bu mücadelede yaptığı kahramanlıklarıyla, Çarlık Rusya'nın zindanlarından kaçıp İli Sultanlığı'na sığınarak Elahan sultanın himayesine geçen Kazak baturu Tazabek Pusurmanov[22] ayrıca anılmaktadır. Bu mücadele can pahasına kazanılsa da bazı kaynaklarda "*Çar askerleri öbür cepheden hiç direniş görmeden Gulca'ya girebilmiştir*" denilmektedir. Merkezin hiç direnmeden şehri teslim etmesi halen daha muamma olarak durmaktadır. Bazı kayıtlar, sultan Elehan'ın yakınındaki komutanlardan birinin, ona ve halkına ihanet ettiği yönündedir.[23] Bazı kaynaklarda ise sultanın ilk başta Rus askerlerine karşı savaştığı ama sayıca fazla olan düşman karşısında halkın ezilmesinden endişe ederek 4 Temmuz 1871 tarihinde teslim olduğu ifade edilmektedir.[24] Bir taraftan İli halkının Çin rejimine karşı gittikçe büyüyen nefreti, onları Rus askerlerine teslim olmaya sürüklemiştir. Bu kanaat dönemin

[19] Tursun, "İli Krizisi" ve Uniñ Aqiviti", s.115-116.
[20] "Uygır", **Jetısu Ensiklopediya**, Ed. Abduali Kaydar, Almatı, Arıs Yay., 2004, s.610.
[21] 1871'de Çar hakimiyeti tarafından ailesi ile birlikte Almatı şehrindeki Sultankurgan mahallesine sürgün edilmiş ve üç sene nezaret altında yaşamıştır. 1874 yılında Gulca'da vefat etmiştir. Bkz. Abdugopur Kutluk, "Elehan Sultan", **Uygur Avazi**, S.32 (7888), 16.08.2018, s.7.
[22] Bucak başkanı Tazabek önderliğindeki Kızay soyu (5.000 kişiden fazla) ve Çar hizmetinde olan Albay Tezek sultanın (Ablay Han'ın torunu) başında olduğu Alban soyu (1.000'den fazla) Kazakları, 1871 yılında Çarlık rejime karşı yığınsal protesto gösterileri sergileyerek İli bölgesine geçmiştir. Sultan Tezek ile takipçilerinin geri verilmesi talebi Elehan Sultan tarafından reddedilmiştir. Mesele diplomatik yolla çözülemeyince olay büyütülerek yerli Rus makamları tarafından İli bölgesinin işgali için bir bahane olarak kullanılmıştır. Bu da İli Sultanlığı'nın Rus baskısıyla kendi kendini tasfiye etmesiyle sonuçlanmıştır. Bkz. Y. G. Baranova, A. U. Djandosov, "O Vınujdennoy Migratsii i Perehode v Rossiyskoe Poddanstvo Razliçnıh Grupp Musulmanskogo Naseleniya Kuldjinskogo Kraya Sintsyana", **Rodnoy Kray, İstoriko-Kraevedçeskiy i Arhivnıy Jurnal**, S.1 (6), 2016, s.73.
[23] Alimcan Tilivaldi, **Sultankurgan. K 135-Letiyu Sultankurgana i Legendarnımu Sınu Uygurskogo Naroda Alahanu Sultanu**, Almatı, y.y., 2008, s.20-22.
[24] Kutluk, "a.g.m.", s.7.

kaynaklarında İli halkı tarafından neşredilen bir bildiriye dayandırılmaktadır. Bildiride:

"…Biz hanım ve çocuklarımızla Rus askerlerinin Gulca'ya gelmesini korkuyla bekledik… Gulca Rusların eline geçtikten sonra katliam ve eziyete son verilerek şehirde asayiş sağlandı… Sizler geldikten sonra biz sadece Rusların hâkimiyeti altında Taşkent, Semerkant ve başka büyük Müslüman şehirleri gibi huzura erişeceğimiz kanaatine vardık. Biz ebediyen Büyük Rus idaresi altında olmaya ve onun sağlam kanatları altında refah bulmaya ümitliyiz…"[25] denilmekteydi.

Yukarıda verilen bilgileri ve bildiriyi dikkate alarak bu hususta genel bir değerlendirme yapılacak olursa, İli halkının topyekûn sırf Çin baskısından kurtulmak için Rus idaresine geçme arzusu beslemesi ve Çar askerlerine hiç direnmeden teslim olması kuşku uyandırmaktadır. Çünkü çoğu veriler, Elahan Abiloğlu'nun Çarlık Rus ve Mançu Çin hükümetlerinin karşılıklı anlaşmasından ve iyice silahlandırılan Rus kuvvetleri karşısında halkın ezilip gitmesinden endişelenerek, Gulca'yı teslim ettiği yönündedir. Bu durum devletin toprak mücadelesi verilmeden teslim olduğu anlamına gelmemektedir.

Abdugopur Kutluk'un belirttiğine göre, Sultan Elehan tüm İli halkını Çar askerlerine karşı birlikte savaşarak vatan sınırlarını müdafaa etmeye davet etmiştir. Sonuç itibariyle 4.000'den aşkın Uygur, Kazak, Dungan vb. siviller asker safına dâhil olmuştur.[26] İli halkının direnişleri Rus yazarlarının hatıratlarında da kaydedilmiştir. **İmparatorluk Rus Arkeoloji Cemiyeti Doğu Şubesi Notları** adlı Rusça kaynakta 1871 yılının olayları özetle:

"Tarançilar, Rus askerlerinin İli'nin kuzeyindeki Korgas civarlarına yaklaştığını duyunca korkmuş ve 500 Sibo askerinin de dâhil olduğu büyük bir ordu toplayarak Korgas'a yönelmiştir. Tarançiların sayıca çok olmasından dolayı Ruslar İli'ye giremeden geri çekilmiştir. Tarançilar ise Rusların kaçtığını haykırarak zaferle Gulca'ya dönmüştür. Bu olayı takiben Ruslar, İli'nin güneyindeki Dobon (Dovun) adlı Tarançi köyüne girmiştir. Tarançi askerlerinin buraya gelmesinden önce Rus askerleri, dağa doğru uzanan Dardamtu, Şonkor (Şunkar), Bolşoy Açanoho (Büyük Dehan) ve Malıy Açanoho (Küçük Dehan) köylerini geçerek Ketmen köyüne yaklaşmıştır. O zaman bu köylerde yaşayan Tarançilar doğu istikametine doğru kaçmaya başlamıştır. Tarançi askerleri ne kadar dirense de bastırılmıştır. Ruslar daha sonra Galcat köyü civarlarına yaklaşsa da belirsiz sebeplerden dolayı geri dönmüştür. Bilahare Rus generali Kolpokovskiy daha büyük bir kolla Korgas'a sonradan Gulca

[25] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.61; Kabirov, **Sotsial'nıe i Kul'turnıe Preobrazovaniya v Jizni Uygurov Kazahstana**, s.2-3; Kabirov, **Pereseleniye İliyskih Uygur v Semireçe**, s.47.
[26] Kutluk, "a.g.m.", s.7.

şehrine yönelmiştir. Tarançilar mücadeleye girişse de silahlı orduya karşı fazla direnemeden dağılmıştır. Ta Tsin-şuy-he'ye yönelen Tarançiları takip eden Rus askerleri ertesi gün Suydin şehrine varmıştır. Suydin'in kapıları uzun direnişler sonrası Dunganlar tarafından açılmıştır. Tarançilar ise kaçan askerleri tekrar bir araya getirerek Rusları durdurmaya çalışsa da başarıya ulaşamamıştır. Akabinde Gulca'ya kaçmıştır. Bundan sonra mücadeleler tekrarlanmamıştır. Bu esnada İli sultanı, beg ve ahunlarla yapılan görüşmeler sonucu çoğunluğun fikrine uyarak direnmenin İli halkının aleyhine işleyeceğinden dolayı teslim olmaktan başka çare olmadığı kanaatine varmıştır." şeklinde ifade edilmiştir.[27]

Bu hususta adı geçen bildirinin Sovyet dönemi kaynaklarında sansüre tabi tutulduğu veya Rus idarecileri tarafından ajitasyon faaliyetleri yürütmek suretiyle neşredildiğine dair bir ihtimalin olduğunu belirtmekte de fayda vardır. Çünkü bu tarz faaliyetlerin Gulca bölgesinin kısa bir sürede işgal edilip, halkın güvenini kazanma açısından başta Rus idarecilerinin işine yarayacağı şüphesizdi.

Tarihi kayıtlara göre, 22 Haziran 1871 tarihinde İli Uygur Sultanlığı'nın başkenti olan Gulca şehri Yedisu harbiye generali Gerasim Kolpokovskiy komutasındaki Rus askerleri tarafından işgal edilmiştir.[28] Hâlbuki Rusya İmparatoru II. Aleksandr, İli'yi işgal etme kararını tasdik etse de, bölgenin yakın zamanda Çin'e verileceği şartını da kabul etmiştir. Rusya, İli bölgesinin işgalini *"geçici işgal"* şeklinde açıklamıştır.[29]

İli bölgesi, işgalin ardından Gerasim Kolpokovskiy tarafından dört idari bölgeye taksim edilerek yönetilmiştir:

1) Gulca bölgesi (Gulca şehri ve etrafındaki köyler),

2) Borobosun bölgesi (İli'nin sağ kıyısındaki yerler),

3) Suydun bölgesi (İli'nin sağ kıyısındaki Suydun, Chingsihoza/Çinçagozi, Luutsugun vb. şehirler),

---

[27] Müellif adı geçen yerleşim yerlerinin artık Rus sınırlarına geçtiğini belirtmiştir. Günümüzde ise bu köyler Kazakistan sınırları içinde yer almaktadır. Bkz. A. Dyakov, "Vospominaniya İliyskogo Sibintsa o Dungansko-Tarançinskom Vosstanii v 1864-1871 Godah v İliyskom Krae", **Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Arheologiçeskogo Obşestva**, C.XVIII, Sankt-Petersburg, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, 1908, s.277-279.

[28] Nikolay Pantusov, **Svedeniya O Kul'djinskom Rayone Za 1871-1877 Godı**, Kazan, Universitetskaya Tipografiya, 1881, s.1; Kabirov, **Pereseleniye İliyskih Uygur v Semireç'e**, s.14.

[29] Tursun, "İli Krizisi" ve Uniñ Aqiviti", s.117.

4) Honihay bölgesi (İli'nin sol kıyısındaki tüm yerleşim yerleri).[30]

İli'nin bu geçici işgal döneminde Uygur ahalisinin bucaklara göre dağılımı ve sahip olduğu mal-mülkü aşağıdaki tabloda gösterilmektedir.

Tablo 3: Rus Uyruklu Uygur Ahalisinin İli'deki Dağılımı[31]

№	Bucak adları	Erkek	Kadın	Çocuk	Hayvan	Mal-mülkü (ruble)
1	Araösten	2.191	1.944	2.513	12.226	43.508
4	Arobov	852	729	1.089	10.876	22.823
3	Baytokay	1.488	1.109	1.350	8.712	19.528
4	Borobogosun	1.083	842	1251	12.528	21.235
5	Kaş	1.302	979	1275	13.918	20.657
6	Mazar-Nilkı	Sonuçlar belli değil				
7	Taşösten	1.336	1.176	1.786	9.003	40.035
8	Tokkuztara	1.124	1.024	1.091	3.870	9.233
9	Korgas-Mazar aksakallığı	148	114	198	762	7.626
Toplam		**9.524**	**8.117**	**10.553**	**71.895**	**184.645**

Çarlık Rusya, İli bölgesini ele geçirdikten sonra bütün gayretiyle direnen sabık sultan Elehan'ı tüm yakınlarıyla ve diğer asker komutanlarını da (toplam 30 aile) Vernıy[32] (Almatı) şehrine iskan ettirmiştir. Çarlık hükümeti tarafından Elehan sultana her sene 2.500 som emekli maaşı ödenerek, diğer Uygurlara da 200 öşür toprak ve ev yapmak için de 1993 som borç para verilmiştir. Çoğu İli Sultanlığı'nın sabık yöneticilerinden müteşekkil 30 aile Elehan sultanın liderliğinde 1872 yılında Almatı şehrinde *Sultankurgan (Uyg. Sultankorğan)* mahallesini inşa etmiştir. Mahallenin toprakları çok verimli olduğundan Uygurlar burada tarımcılık, bostancılık, zanaat, avcılık vb. işleri yürütmüştür. Rus hâkimiyeti Elehan'a verilen toprakları hükümete hizmet eden Rus-Kazaçiklere[33] vermeye başlayınca sultan Elehan kendilerine bölünen

[30] Kabirov, **Pereseleniye İliyskih Uygur v Semireçe**, s.51-52, 81.
[31] Kabirov, **Pereseleniye İliyskih Uygur v Semireçe**, s.81.
[32] Vernıy/Vernoe istihkâmı 1854'te kurulmuştur. Bkz. Vladimir Vasilyev, **Semireçenskaya Oblast' Kak Koloniya i Rol' v Ney Çuyskoy Dolini**, Petrograd, y.y., 1915, s.64. 1921 yılında Vernıy adı "Alma-Ata" olarak değiştirilmiştir.
[33] XV. yüzyıllarda Güney Rusya'nın göçebe veya yarı yerleşik halkı olarak ortaya çıkan ve Orta Asya ile Sibirya'nın işgaline katılan Rus Kazaklarını (Rusça "Kazaki") Kazak Türklerinden ayırt etmek için farklı kaynaklarda Kazaçik, Kozak, Kossak, Kosak ve Don Kazakları adları kullanılmaktadır. Bkz. Alihan Töre Saguni, **Türkistan Kaygısı (Doğu Türkistan'ın İlk Devlet Başkanı Alihan Töre'nin Hatıratı)**, Çev. Oğuz Doğan, Kutlukhan Şakirov, İstanbul, T&K Yay., 2019, s.42.

yerin etrafını sınırlayarak kurgan yapmaya mecbur kalmıştır. Dolayısıyla işbu topraklar *"Sultanın kalesi"* anlamında *"Sultankurgan mahallesi"* diye adlandırılmıştır.[34] Yedisu'ya yerleşen göçmen ahalisi Sultankurgan içerisinde beş gruba ayrılarak küçük mahallelere dağılmıştır. 20'den fazla aile Karasu nehrinin sol mecrasına (şimdiki Promkombinat), tahminen 40 aile Lay deresinin (Poganka) yakınlarına, 10'a yakın aile Tağ deresinin sonu Karasu mahallesinin yanına, yine 10 aile mezarlığın yakınlarına, 5'ten fazla aile günümüz Aynabulak-2 ilçesine yerleşmiştir.[35] Sovyet döneminde *"Parijskaya kommuna"* kolhozu olarak bilinen Sultankurgan, 1960 yılında Almatı şehrine dâhil edilmiştir.[36]

Diğer yandan, Çin hükümeti tarafından 1864-1873 yılları arasındaki ayaklanmalar bastırılıp Yedişehir devleti yıkıldıktan sonra Çin ordusunun cezalandırma operasyonları sonucu isyancıların çoğu Doğu Türkistan'dan Yedisu'ya göç dalgası tekrar canlanmıştır. Göçmenler Vernıy ve Issık-göl illerine yerleşmeye başlamıştır.[37] 1870-1880'li yıllara kadar Yedisu bölgesine (Çu ve İli nehirleri civarı) yine Çin baskısına dayanamayan Uygur ve Dunganların gayri resmi göç hareketlerinin gerçekleştiği de bilinmektedir.[38]

B. İli Krizi ve Çözüm Çabaları

XVIII-XIX. asırlarda Türkistan bölgesinde sıklıkla devam eden göçler, Çarlık Rusya ve Mançu Çin Hanedanlığı arasında *"sınır meselesini"*[39] ortaya çıkarmıştır. Orta Asya'da Çin ve Rusya hudutlarını belirleyen ilk resmi belge 2 Kasım 1860'e tarihlenen *Pekin Antlaşması*'dır. Antlaşma düzenlenerek 25 Eylül 1864'te *Çuguçak*

[34] Adilcan Zulyarov, **Yettisu Uygurliri**, Almatı, Mir Yay., 2009, s.5-6. Vernıy'e gelen ilk göçmenler ve Uygurların Sultankurgan'daki ilk yerleşim yerleri görsel olarak ekte (Ek 1, Resim 1; Ek 1, Resim 2) verilmiştir.
[35] Tilivaldi, **a.g.e.**, s.30, 41-42.
[36] Ablet Kamalov, **Kazakstan Uygırları**, Astana, İnDesign studio Yay., 2016, s.15; Ablet Kamalov, **Uygurı Kazahstana**, Astana, İnDesign studio Yay., 2016, s.80.
[37] Kojirova, "a.g.m.", s.2.
[38] Saadettin Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Ankara, Akçağ Yay., 4. bsk., 2011, s.117.
[39] Sınır meselesi, Çarlık Rusya'nın gücünün giderek arttığı ve Mançuların Taiping (1850-1864) ve Nien (1953-1868) ayaklanmaları dolaysıyla zayıfladığı döneme denk gelmiştir. Sınır antlaşmaları yapılmadan önce 1951 yılında Rusların Gulca ve Çuguçak'ta ticaret amaçlı bulunmalarını ve zikredilen şehirlerde konsolosluklar açmalarını sağlayan *"Gulca Antlaşması"* imzalanmıştır. Bu da Çarlık Rusya'nın Doğu Türkistan'daki varlığını güçlendiren ilk iktisadi basamak olmuştur. Bkz. Yuan, "a.g.m.", s.64.

Protokolü'ne (Çöçek/Tarbagatay sözleşmesi) dönüştürülmüştür. Sınırlandırma yerli halkların iktisadi ve politik çıkarları göz ardı edilerek sadece coğrafi prensiplere dayanılarak yapılmıştır. Antlaşmanın yapılmasına rağmen iki devlet arasında net bir sınırın olmaması, bitmek bilmeyen göçlere ve kaçak geçişlere yol açmıştır. Üstelik sınır düzeni meselesi de XX. yüzyılın başlarına kadar tamamıyla hal olmamıştır. Dolayısıyla sınır işaretlerinin olmaması Sovyetler dönemine kadar devam eden hudutlar arası karşılıklı göçleri kolaylaştırmıştır.[40]

İli'nin Rus idaresine geçmesinden hoşnut olmayan Çin hükümeti, Çar ordusundan bölgeyi işgalden muaf tutmasını isteyerek, çeşitli diplomatik yollarla çözüm yolu aramaya girişmiştir. Gulca meselesi 8 Mayıs 1872'de Kazakistan'ın Ayagöz (Sergiopol') şehrinde gerçekleşen Rus-Çin toplantısında gündeme gelerek Rusya tarafından General Dmitriy Boguslovskiy, İli'nin Çin'e verilmesi için Çin hükümetinin aşağıdaki şartları kabul etmesini talep etmiştir:

1. Çöçek sözleşmesine binaen sınırları değiştirmek,

2. Rusya ticaretçilerinin Kobdo, Ulastay, Gulca, Urumçi ve Kumul üzerinden Çin'in iç bölgelerine gitmesine izin vermek,

3. Cungarya, Moğolistan ve Kaşgarya'daki kilit ticaret noktalarında Rus konsolosluklarını açmak,

4. Dunganların Ulastay, Çöçek vb. şehirlerde bastırılması sonucunda Rusya'nın gördüğü mali ve maddi hasarını karşılamak,

5. Çin askerleri komşu İli bölgesini tamamen eline geçirmeden Gulca'yı teslim etmemek.

İli'den başka Kaşgar ve Urumçi etraflarını ele geçiren Yakub Beg ve Dungan isyancılarıyla uğraşmaktan başkaldıramayan Çin hükümeti zikredilen şartları reddedince Ayagöz'deki buluşma neticesiz kalmıştır. Ocak 1878'de Zuo Zongtang, Doğu Türkistan'ı ele geçirdikten sonra askerlerini İli sınırlarına yoğunlaştırarak

[40] Gulnar Mendikulova, Bakıt Atantaeva, "Vliyaniye Prigraniçnıh Migratsiy Na Rossiysko-Tsinskie Otnoşeniya", **Mısl'**, S.3, Almatı, 2007, s.81, 86. 1878 yılında yaklaşık 9.000 Kazak, Çin'e göç etmiştir. Bkz. Bakıt Atantaeva, "Osnovnıye Vidı Migratsiy Naseleniya Mejdu Kazahstanom i Kitaem v Kontse XIX - Naçale XX vv.", **Vestnik Semipalatinskogo Gosudarstvennogo Universiteta İmeni Şakarima**, Ed. J. M. Adilov, S.1(37), Semipalatinsk, 2007, s.42.

Türkistan genel valisi Konstantin Kaufman'dan İli'nin ayrıca Yakub Beg'in oğlu Bekkuli Beg ve Dungan komutanı Bai Yanhu'nun Çin'e teslim edilmesini talep etmiştir. Çin tehditlerini göz önünde bulundurarak adı geçen şahısları teslim etmeyeceğini bildiren Kaufman, sınır bölgenin müdafaası için önlem almaya girişmiştir. Böylelikle iki siyasi gücü karşı karşıya getirerek üç sene boyunca devam eden *"İli krizi"* başlamıştır. Eninde sonunda her iki taraf da; Çarlık Rusya, Osmanlı ile olan savaşın (1877-1878) zararından dolayı, Çin ordusu ise Japon ve İngiliz baskısı yüzünden birbiriyle savaşmayı göze alamadığı için İli krizinin çözüm yolu olarak tekrar diplomasiye başvurmak zorunda kalmıştır. 1876 senesinin Mart ayında Petersburg'da yapılan toplantıda İli'nin batı bölgeleri ve Tekes vadisinin Rusya'ya verilmesi şartıyla Gulca'nın Çin'e teslim edilmesi fikri ortaya atılmıştır. 9 Haziran 1879 tarihinde İli problemi tekrar gündeme gelmiş ve Çin hükümeti tarafından 5 milyon ruble tazminat ödenmesi, İli'nin 3/10 kısmının (Batı İli, Tekes nehri vadisi, Muzart dağlık bölgesi)[41] Rusya'ya verilmesi ve Rus hâkimiyetine geçmek isteyen ahalinin bu bölgelere yerleştirilmesi kararlaştırılmıştır.[42] Keza Kaufman, göçmenlerin sayısı 5.000 kişiyi aşmadığı takdirde onların İli ile Yedisu bölgesi sınırlarına yerleştirilmesini uygun bulmuştur.[43]

İli bölgesinin Çin'e verilmesi ve Çin baskısından kaçarak Sovyet himayesine giren bölge halkının serbest bırakılması gibi meseleleri içeren görüşmeleri takiben 20 Eylül 1879 tarihinde yeni bir antlaşma imzalanmıştır. Bu sözleşme tarihe *"Livadiye Antlaşması"*[44] adıyla geçmiştir. İli krizi başladıktan sonra da Orta Asya ve Kazakistan halkları arasında kendi pozisyonu ve itibarını güçlendirmek niyetinde olan Rus hükümetinin gündeminde aynı problemler yer almıştır. Çin hükümeti Livadiye sözleşmesini başta imzalamış olsa da sonradan onaylamaktan vazgeçmiştir. İlk

[41] Bkz. harita 6.
[42] Tursun, "İli Krizisi" ve Uniñ Aqiviti", s.113, 118, 120, 121, 125.
[43] Aleksey Voskresenskiy, "Genezis "İliyskogo Krizisa" i Russko-Kitayskiy Livadiyskiy Dogovor 1879 g.", **Cahiers du Monde Russe**, C.XXXV, S.4, 1994, s.744, (Çevrimiçi) https://www.persee.fr/docAsPDF/cmr_1252-6576_1994_num_35_4_2406.pdf, 3 Şubat 2019.
[44] Nebijan Tursun'un ("İli Krizisi" ve Uniñ Aqiviti", s.126-127) verdiği bilgilerine göre, Petersburg'da başlayıp Kırım'ın Livadiye sarayında devam eden istişare sonucunda işbu sözleşme Çin temsilcisi Çun Hu tarafından imzalanmıştır. Bu esnada Zuo Zongtang, Korgas ve İli'nin güney-batısındaki Tekes nehri vadisi ile Muzart dağ geçidinin Rusya'ya verilmesi durumunda İli'nin dört taraftan Rusya'ya açık hale geleceği, bu sebep dolayısıyla antlaşmanın Çin aleyhine olduğununu belirtmiştir. Bunu takiben 19 Şubat 1880 tarihinde Çin hükümeti sözleşmeyi kabul etmeyeceğini ifade edip, Çun Hu'yu vatan haini suçlamasıyla cezaya mahkûm etmiştir.

başlarda iki taraf arasında silahlı çatışmanın çıkması ihtimaline karşı Çin hükumeti, İngiliz istihbarat ajanı General Gordon'u danışman sıfatıyla ülkeye davet ederek Gansu'dan İli bölgesine büyük bir ordunun yöneldiği hakkında şayia çıkarmıştır. Rus hükümeti ise Mart 1880 tarihinde Türkistan Genel Valisi'ni Gulca'ya asker yığmakla görevlendirdikten sonra, Nisan ayına gelindiğinde askerleri sınır bölgesinde yoğunlaştırmıştır. Savaş hazırlıklarına rağmen neticede mesele çatışmaya mahal vermeden her iki tarafın isteklerinden ödün vermesiyle tatlıya bağlanmıştır.[45]

Rusya tarafı her ne kadar dirense de, Çin temsilcisi Zen Jize'nin Livadiye Sözleşmesi'ni kabul etmeyeceğini ve savaşa hazır olduğu yönündeki tutumunu göz önünde bulundurarak, sözleşmenin yeni maddelerini kabul etmeye mecbur kalmıştır. Böylece Tekes vadisi ve Muzart dağ geçidinden vazgeçeceğini ama mültecilerin yerleşimi için İli'nin batı bölgesindeki küçücük bir arazinin göçmenlere verilmesini ve Çin'in 9 milyon[46] ruble tazminat ödemesini talep etmiştir. Üstelik antlaşma hükümlerinin bir kısmı, bir sene boyunca Çin'in İli'ye asker getirmemesini, Gulca, Çöçek, Urgu, Kaşgar, Turfan ve Sucu'da, daha sonra da ticarî ilişkilerin gelişimine göre Kobdo, Ulastay, Kumul, Urumçi ve Guçun'da Rus konsolosluklarını açma hakkının verilmesini ihtiva ediyordu. Çin hükümeti, zikredilen şartları mecburen kabul etse de sonraki dönemlerde Rusya'nın yeni antlaşmaya göre Balkaş gölüne kadar olan toprakları ele geçirmesini haksız karar olarak değerlendirmiştir.[47]

Bu olaydan sonra 10 yıl müddetince Rus idaresinde olan Gulca (İli) bölgesinin Çin'e verilmesi kararı alınarak Petersburg'da 12 Şubat 1881 tarihinde Çin ve Rus hükümeti arasında *"Petersburg Antlaşması"* ya da *"İli Antlaşması"* adıyla bilinen bir sözleşme imzalanmıştır.[48] 3 Nisan 1881 tarihinde konsolosluk sekreteri Şao Yulyan vasıtasıyla Petersburg'dan Şanghay'a gönderilen belge, 3 Mayıs 1881 tarihinde Çin

---

[45] Maşur Ruziev, **Vozrajdennıy Uygurskiy Narod**, 2. bsk., Alma-Ata, Kazahstan Yay., 1982, s.66-67.
[46] Georgiy Gins ("Tarançi i Dungane, Oçerki İz Poezdki Po Semireçyu", **İstoriçeskiy Vestnik**, 1911, S.8, s.676) hatıratlarında Gulca bölgesinin geri verilmesinin Rusya'ya 12 milyon ruble kazandırdığını bildirmiştir.
[47] Tursun, "İli Krizisi ve Uniñ Aqiviti", s.139-141.
[48] Petr Galuzo, **Agrarnıe Otnoşeniya Na Yuge Kazahstana v 1867-1914 gg.**, Alma-Ata, Nauka Yay., 1965, s.270; Bakıt Atantaeva, "Migratsionnıye Dvijeniya Naseleniya İliyskogo Kraya Posle Podpisaniya Petersburgskogo Dogovora 1881 g.", **Vestnik KazNU**, **Seriya Mejdunarodnıye Otnoşeniya i Mejdunarodnoe Pravo**, S.1(27), Almatı, Kazak Universiteti Yay., 2007, s.63; Gulnar Mendikulova, Bakıt Atantaeva, **İstoriya Migratsiy Mejdu Kazahstanom i Kitaem v 1860-1960-e gg.**, Almatı, SaGa Yay., 2008, s.85.

imparatoru tarafından onaylanmıştır.[49] Böylece Güney Altay'daki Kuyten-Uul/Huyten/Kiytin dağından ve Akkabe ile Alkabeku nehirlerinden Kara İrtiş nehrine kadar olan toprakların büyük kısmı Rusya sınırlarına dâhil edilmiştir.[50] İşbu antlaşmanın yedinci maddesine göre, Uygur köylülerinin yaşadığı İli bölgesinin batı kısmı da (günümüz Uygur ve Panfilov/Yarkent illerinin doğu kesimi) Rusya idaresine geçerek, Rus-Çin hudutları Galcat ve Korgas istikametinde değişmiştir[51]. Ayrıca Livadiye sözleşmesinde de geçen Petersburg antlaşmasındaki önemli maddelerden biri Uygur ve Dungan ahalisinin taraf seçerek oturduğu yerde kalmasına ya da Gulca'dan Yedisu'ya yerleşmesine izin verilmesi konusudur.[52] 1881-1884 yılları arasında gerçekleşen göçler sürecinde Uygur göçmenlerinin yerleşimi Rus idarecileri tarafından organize edilmiştir.[53]

[49] Vladimir Datsışen, **İstoriya Rossiysko-Kitayskih Otnoşeniy v Kontse XIX - Naçale XX vv. Monografiya**, Moskva, Direkt-Media Yay., 2014, s.93.
[50] Mendikulova, Atantaeva, "a.g.m.", s.81-82.
[51] Bkz. harita 6.
[52] Zulyarov, **a.g.e.**, s.6-7; Baranova, Djandosov, "a.g.m.", s.77.
[53] William Clark, Ablet Kamalov, "Uighur Migration Across Central Asian Frontiers", **Central Asian Survey**, S.23(2), s.168; William Clark, Ablet Kamalov, "Orta Asya Sınırlarına Uygur Göçü", **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, Çev. Adem Öğer, Zulhayat Ötkür, S.9, 2017, s.114. Petersburg Anlaşmasına göre, 1883 yılında İli'nin Çin'e tamamen verilmesinden sonra Kazak, Dungan v.b. Rus vatandaşlarının Çin hudutlarına kaçtığı da gözlemlenmiştir. Bkz. Atantaeva, "Osnovnıye Bidı Migratsiy Naseleniya Mejdu Kazahstanom i Ktaem v Kontse XIX - Naçale XX vv.", s.46.

Harita 6: İli Bölgesinin Şeması.[54] *1. Çar hâkimiyeti altındaki İli bölgesi ile Rus sınırı (1871-1881); 2. Çar askerinin işgalinden önceki İli sınırı; 3. Petersburg Antlaşması'na (1881) göre çizilen sınır; 4. Livadiye Antlaşması'na (1879) göre çizilen sınır.*

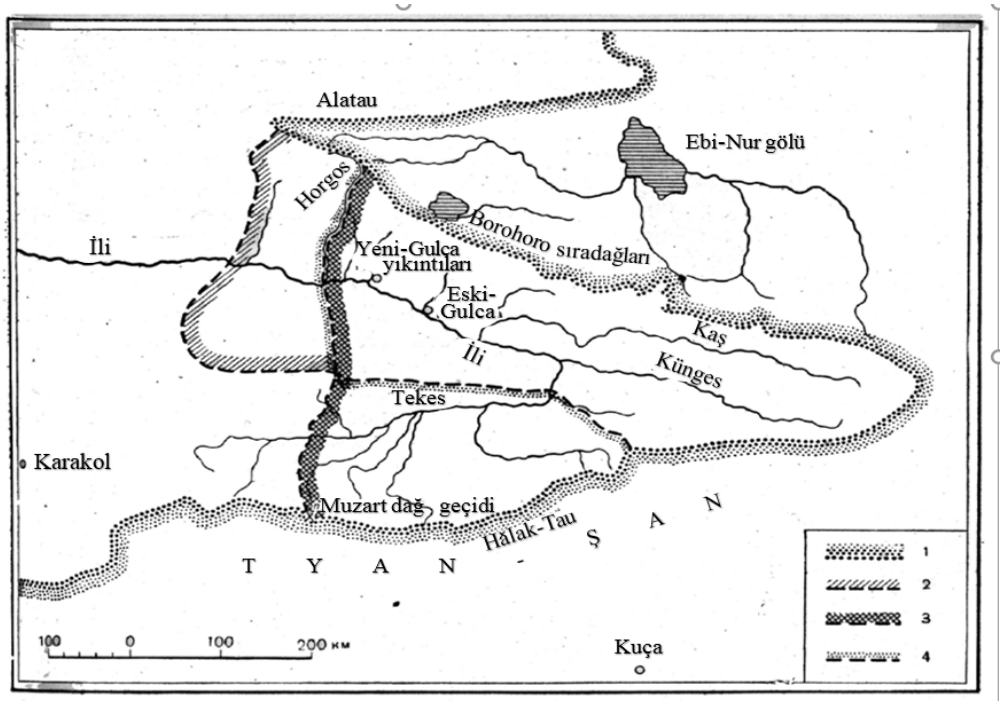

C. Göçün Sebepleri ve Rusya'nın İskân Siyaseti

Uygurların 1860 sonrası dönemde Kazakistan topraklarına geçmeleri genel olarak değerlendirildiğinde siyasi sebepler dolayısıyla mülteci olarak ülkeye giriş yapanların gayesinin öncelikle hayatta kalmak amacı güttüğünü söylemek mümkündür. Yani işbu hareketlilik Doğu Türkistan sınırları içinde gerçekleşen siyasi olaylarla bağlantılıdır. Milli ayaklanmaların şiddetle bastırılması, İli Sultanlığı ve Yedişehir Hanlığı'nın ortadan kaldırılması, İli'nin Rus işgaline maruz kalması, Doğu Türkistan'ın diğer bölgelerinin tek tek Çin idaresine geçmesi üzerine iki siyasi güç arasında ezilen ahali ve isyancıların bir kısmı Rus hükümetine sığınmak zorunda kalmıştır. Özellikle yoğun göç dalgalarının Kazakistan'a gerçekleşmesi bu toprakların

[54] Svetlana Gorşenina, "Teoriya "Estestvennıh Granits" i Zavoevaniye Kul'dji (1870-1871): Avtoportret Rossiyskih Voenno-Diplomatiçeskih Elit Sankt-Peterburga i Turkestana", **Ab İmperio**, S.2, Kazan, 2014, s.111, (Çevrimiçi) https://www.academia.edu/8189055, 6 Şubat 2019; Baranova, Djandosov, "a.g.m.", s.75.

daha yakın ve elverişli olmasından, üstelik bazı göçmenlerin akrabalarının buralarda yaşamasından kaynaklanmıştır.

Göç sürecinde çoğu aileler sınırlar yüzünden birbirinden ayrı kalmıştır. Dolayısıyla sınırı geçiş hareketleri keskinleşerek gayri resmi bir şekil almıştır. Çünkü Petersburg antlaşmasından sonra yurtdışına çıkma biletlerinin sadece ticaret erbabına verilmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca alt tabaka için bilet fiyatı pahalı geldiğinden (2 ruble 20 kuruş) yasadışı yollar tercih edilmiştir.[55]

Çar hâkimiyeti, İli krizinin başladığı dönemde Uygur ve Dunganları kendi tarafına çekerek iki amaç gütmüştür. Bu amaçlardan ilki asker sayısını çoğaltmayı ve böylece Çin ile herhangi bir askeri çatışma olduğu an ön cephede göçmenleri kullanmayı düşünmüştür. İkincisi ise Yedisu bölgesinin iktisadi durumunu tahkim ederek, askeri muhalifi olarak gördüğü Çin hükümetinin Gulca'daki iktisadi mevziini zayıf düşürmeyi amaçlamıştır.[56]

İli'nin Çin'e verilmesinden sonra kentsel kesimin Gulca'da kalmak istememesinden faydalanan Gulca'daki Rus yönetimi, Uygur ve Dungan ahalisinin yeni sınır ve stratejik bir bölge olan Ösek nehri boyuna yerleştirilmesi çabalarını hızlandırmıştır. Bunun sebepleri de şöyle açıklanmaktadır:

1. Bu toprakların Rus köylüleri tarafından işlenmesi uzun sürüyordu,

2. Sınır bölgesinde sınai-ticari işletme noktaları açılarak Gulca'da Rus ve Uygurlar tarafından yürütülen ticaret buraya taşınabilirdi,

3. Ösek nehri boyundaki göçmen köyleri Yarkent şehri halkı ve Çar askerlerinin ihtiyacı olan tarımsal ürünleri temin edebilirdi,

4. Rusya, yerleşik göçmenler sayesinde sadece iç pazara değil, Çin'e giden ekmek ihracatını da düzeltmek istemiştir.

Zikredilen bu gayeler aynı zamanda Çarlık Hükümeti himayesindeki Rus tüccarların da göçmenlerle ticarî faaliyetlerini daha kolay yürütmesine zemin

[55] İ. V. Selitskiy, **Kul'djinskiye Pereselentsı Pograniçnoy s Kitaem Polosı**, Kazan, Tipo-Litografiya İmperatorskogo Universiteta, 1905, s.60, (Çevrimiçi) https://www.prlib.ru/item/468072, 6 Şubat 2019; Atantaeva, "Pereseleniye Uygurov i Dungan", s.46.

[56] Amanjol Kuzembayulı, Erkin Abil, **İstoriya Kazahstana**, 7. bsk., Sankt-Peterburg, Solart Yay., 2004, s.229; Galuzo, **a.g.e.**, s.271, 273; Ruziev, **a.g.e.**, s.70.

hazırlamıştır. Bunun bir diğer önemli sebebini Uygurların çoğu yerleşim yerlerinin, Yedisu'yu bir taraftan Doğu Türkistan ve Çin, diğer taraftan Orta Asya ve Merkezi Rusya ile bağlayan önemli ticaret yolu güzergahlarında yerleşmesine bağlamak mümkündür.[57] İ. Selitskiy'e göre, *"Rusya, göçmenlerin yerleşmesinden dolayı herhangi bir siyasi zarara uğramamıştır. … Aksine göçmenlerin Rus idaresine geçmesi gelecekte askeri gücü sağlamlaştıracaktı"*.[58] Görüldüğü üzere Çarlık rejimi yerleşik İli halkını Yedisu bölgesine yerleştirerek hem siyasi hem de ekonomik çıkarlarını önceden düşünüp planlamıştır.

Petersburg antlaşmasıyla çözüme kavuşturulan diplomatik tartışmalar sonucu Çarlık Rusya'nın Çin ile ilişkisinin tekrar bozulmaması için Yedisu'ya göçmek isteyenlerin, özellikle fakir fukaranın sayısını azaltmaya çalıştığı da bazı kaynaklarda yer almaktadır. Göç dalgasının gerçekleşmesinden yıllar sonra, yani Ocak 1897'de Step Genel Valisinin raporunda özetle; *"Rus hükümetinin Tarançiların Rus uyrukluğuna geçmesinde hiçbir suretle çıkarı olmadı, bilakis toprak yetersizliği ve başka nedenler göz önünde bulundurularak onların Çin idaresine bağlı kalmaları için mümkün mertebe tedbirler alındı. Onların bilahare bize yerleşmesine izin verilmesi ise, sırf ahalinin yoğun istek ve dileklerinin dikkate alındığından kaynaklıdır"* denilmektedir. Çar hükümetinin belirttiği sair nedenlerden biri de işbu yoğun ve toplu göç sürecinin yaratacağı etkiden bölgenin Rus göçmenlerini kabul edemeyecek duruma gelmesi idi. Bu da Yedisu'da gerçekleşen Rus sömürgecilik düzenini aksatabilirdi. Bu yüzden de Kaufman, bölgenin 2.000'den fazla aileyi kabul edemeyeceğini belirtmiştir.[59]

D. Yedisu Göçmenleri

Çar Hükümeti, Petersburg antlaşması uyarınca göçmenlerin yerleşebilmesi için İli'nin bazı bölgelerini (eski sınırla Korgas/Horgos nehri ve Galcat arası) kendi sınırlarına dâhil etse de bu topraklar Uygur ve Dungan ahalisi için yetmiyordu.[60] Dolayısıyla hükümet, göçmen ahalinin Yedisu'nun iç kısımlarına geçmesine izin

[57] Kabirov, **Pereseleniye İliyskih Uygur v Semireçe**, s.87, 102.
[58] Selitskiy, **a.g.e.**, s.82.
[59] Baranova, Djandosov, "a.g.m.", s.78-79.
[60] Bunun nedenini Rus idaresine geçen bölgelerde yerli Uygur ahalisinin yaşaması dolayısıyla bölgenin fazla göçmen alamama durumunda olması ile açıklamak mümkündür.

vermiştir. Ön çalışmalar yapılarak Galcat köyünden Karabaltı (Kırgızistan) nehrine kadar olan boş arazilere bakılmıştır. Bu topraklar altı kısma ayrılarak değerlendirilmiştir. Bunlar:

1) Büyük (Çoñ) Aksu, Küçük (Kiçik) Aksu ve Bayan-Kazak nehirlerinin etrafı-Honihay bucağından 839 ailenin,

2) Çarın nehrinin aşağı mecrası-farklı bucaklardan 500 ailenin,

3) Çelek (Çilik) şehrinin sol tarafı-Kaş, Kaynuk, Boroboguin bucaklarından 2.465 ailenin,

4) Çelek nehrinin sol kıyısı-Taşösten, Araösten, Baytokay, Arabozov bucaklarından 2.694 hanenin,

5) Turgen nehri civarları-Nilkı, Tokkuztara ve Gulca'nın bir kısmından 1.658 ailenin,

6) Çu ve Aksu nehirlerinin arası-Podgornoe ve Gulca bucaklarından 3.310 hane ve tüm Dunganların (1.410 hane) yerleştirilmesi planlanmıştır.[61]

1876 senesine ait resmi kayıtlardan Gulca'da 51.891 (erkek 27.736, kadın 24.155) Tarançi'nin ikamet ettiği bilinmektedir.[62] 19 Aralık 1881 tarihinde hazırlanan belgelerden 11.365 Uygur, 10.000 Kazak ve 1308 Dungan ailesinin göç etmek niyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Toplam sayısı alınan 12.673 aileden 12 Ocak 1882 tarihinde 2.000 ailenin Korgas ve Ösek arasına yerleşmesine, diğerlerinin de başka bölgelere dağıltılmasına izin verilmiştir.[63] Bundan önce Türkistan Genel Valisi Kolpakovskiy'e verilen raporda Yedisu'ya göçmek niyetinde olan ahalinin sayısı ön notlara göre 100.000 kişiyi (1.365 Uygur ailesi, 1.308 Dungan ailesi ve tüm Kazaklar) oluşturduğu ifade edilmiştir.[64]

Kolpokovskiy, önceden Çelek kasabasına yerleşen Uygurların (101 aile) maddi durumunun iyi olmadığı haberini alarak Yedisu'nun bu miktarda göçmenin isteklerini

[61] Kabirov, **Pereseleniye İliyskih Uygur v Semireçe**, s.80.
[62] Pantusov, **a.g.e.**, s.9, 109.
[63] Kabirov, **Pereseleniye İliyskih Uygur v Semireçe**, s.80. Bu göçmenlerle birlikte 10.000 Kazak ailesinin de göç talebinde bulunduğu belirtilmektedir. Bkz. Mendikulova, Atantaeva, "a.g.m.", s.82; Atantaeva, "Migratsionnıye Dvijeniya Naseleniya İliyskogo Kraya", s.64.
[64] Baranova, Djandosov, "a.g.m.", s.79-80.

karşılayamayacağından ve durumun Rus-Çin ticaretinin gelişimine engel olacağından endişe duymaya başlamıştır. Bu nedenle 10 Ocak 1882 tarihinde Gulca'nın tesliminde yetkili olan Tuğgeneral Fride'ye, sözleşmedeki göç şartlarına üç madde eklenerek Taşkent'ten yeni bir rapor gönderilmiştir.[65] Ek şartlara göre;

1) Göçmenler hiçbir suretle hükümetten mali yardım ve mesuliyet beklememelidir,

2) İli ahalisi, Kazak halkı hariç, askerlik yükümlülüğüne tabi tutulacaktır ve Yedisu Kazaçik ordusuna alınacaktır,

3) Göçmen çocuklarının Rus dilini öğrenmesi zorunludur, öğrencilerin masrafları da ebeveynleri tarafından karşılanmalıdır. Üstelik ahali bu şartları kabul edeceğine dair bir senet imzalamalıdır.

Kolpokovskiy bu planıyla Uygur ve Dungan ahalisinin bir kısmını, özellikle en fakir tabakasını göçmekten vazgeçirmeyi amaçlamıştır.[66] Bu önlemler halkı etkilememiş değildir. Sonuç itibariyle mali destekten ümidini kesen halkın belli bir kısmı yurtlarını bırakmaktan vazgeçmiştir.

Kendi iradesiyle İli'den Yedisu'ya yerleşen Uygur-Tarançiların sayısı 45.373'ü oluştursa da aynı anda bu bölgede, yani Vernıy, Yarkent, Pişpek, Prejevalskiy uezdlerinde (vilayet) 6.000'den fazla Uygur-Kaşgarlıların köyleri de ortaya çıkmaya başlamıştır. 1880-1890 yılları arasında birkaç Uygur ailesi Zakaspi[67] (Hazar ötesi) bölgesine yerleştirilmiştir.[68]

Böylece 1887 yılında III. Aleksandr'ın kararıyla inşa edilen Zakaspi iline bağlı Murgab'taki hükümdar malikânesine 1888 yılında iş arayan 326 Uygur gelmiştir. Köylülerin çalışkanlığından memnun kalan Yarbay Luttsou, 1889 ilkbaharında Vernıy'e gelerek Zaynidin-ahunum, İmir-hamza Satinov ve Nurdun adlı varlıklı Uygur aksakallarıyla görüşmüştür. Görüşmeler sırasında Uygur ailelerine yardım, verimli toprak, ödünç ve maaş vaat edilmiştir. Akabinde 1890 yılında Yedisu'dan 272

[65] Galuzo, **a.g.e.**, s.278.
[66] Baranova, Djandosov, "a.g.m.", s.81; Sıroejkin, **a.g.e.**, s.466.
[67] 1854-1919 tarihlerinde Hazar (Kaspi) denizinin doğu kıyılarıyla Hive ve Buhara emirliklerinin batı bölgelerinin arasında bulunan, kuzeyde Ural bölgesine, güneyde İran ve Afganistan'a uzanan Rus İmparatorluğu'nun idari bölgesidir. Bkz. https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/923448, 11 Şubat 2019.
[68] İshakov, Reşetov, Sedlovskaya, "a.g.m.", s.75.

Uygur ailesi (1.300 kişi) ve Tokmak'tan 4 Dungan ailesi (18 kişi) yola çıkmıştır. 1880'lerde buraya demir yol inşaatının başlamasıyla iş bulma amacıyla gelen Kaşgarlılar da vardı.[69] Çinlilerin, giden İli göçmenlerinin topraklarına Doğu Türkistan'ın güney bölgelerinden yine 8.000 aileyi yerleştirdiği de bilinmektedir.[70] Ayrıca 1883 yılından başlayarak İli bölgesinin Çin'e tamamen verilmesinden sonra sınır bölgelerdeki ahalinin (Kazak, Dungan vb.) Çin tarafına geçtikleri de gözlemlenmiştir. Böyle gayri resmi göçlerin bundan sonra da Yedisu'daki yaşam şartlarından memnun olmayanlar tarafından gerçekleştiği bilinmektedir. Örneğin Çin'e kaçan Kazakların sayısı 1883-1893 yılları arasında 3.000 kişiye (tahminen 600 aile) ulaşmıştır.[71]

Uygur ve Dunganlar gelmeden önce Yedisu'daki yerleşik halkın toplam sayısı 1884 yılı nüfus sayımı neticelerine göre 73.885 kişi idi. Göçmenlerin gelmesiyle bu rakam 129.284'e ulaşmıştır. Göçmenler diğer bir ifade ile bütün Yedisu halkının genel nüfus oranının (654.689) % 19,25'ini oluşturmuştur. Bu suretle Çarlık Rusya'nın uyguladığı göç siyaseti sonucu Kazakistan'ın demografik yapısı değişmeye başlamıştır. Yedisu'ya ilk yerleşenler İli Uygurlarının zengin tabakası olmuştur. Yedisu Tuğgenerali Fride'nin 13 Eylül 1881'e tarihlenen raporundaki kayıtta *"En zengin sayılan 69 aile 20 Ekim'de Yedisu'ya gelecektir"* denilmektedir. Anlaşılan bu kesim erken yerleşerek verimli toprakları almayı amaçlamıştır.[72] 1882 yılının Nisan ayı sonlarına doğru Yedisu'daki Uygur ve Dungan ailelerinin sayısı ise 5.000 idi. Mayıs ayının sonuna doğru onların sayısı 6.549 aileye ulaşmıştır.[73] Genel olarak Yedisu'ya yerleşen Uygur, Kazak ve Dungan göçmenlerinin toplam sayısı 70.000 civarında olmuştur.[74]

Petr Galuzo, General Fride ve Pantusov'un Gulca bölgesinde 1880'lerde vergiye bağlanan ailelerin sayısından hareket ederek Gulca'da 2.565 Uygur ve 344

---

[69] Sıroejkin, **a.g.e.**, s.467.
[70] Bakıt Atantaeva, "Pereseleniye Uygurov i Dungan Na Territoriyu Kazahstana Vo Vtoroy Polovine XIX v.: Priçinı i Posledstviya", **Otan Tarihı**, S.2(38), Almatı, 2007, s.43.
[71] Mendikulova, Atantaeva, "a.g.m.", s.82-83; Atantaeva, "Migratsionnıye Dvijeniya Naseleniya İliyskogo Kraya", s.64-65.
[72] Kabirov, **Pereseleniye İliyskih Uygur v Semireçe**, s.83-84.
[73] Nurbolat Masanov, Julduzbek Abılhojin v.d., **İstoriya Kazahstana: Norodı i Kul'turı**, Almatı, Dayk-Press Yay., 2000, s.232.
[74] Atantaeva, "Migratsionnıye Dvijeniya Naseleniya İliyskogo Kraya", s.67.

Dungan ailesinin kaldığı bilgisini verdiğini aktarmaktadır. Bu rakamlardan bölgedeki toplam Uygur ailelerinin % 79,2'si ve Dunganların % 76,9'unun sınırdan geçtiği kanaatine varılmıştır. Resmi belgelere göre, 1 Haziran 1884 tarihine kadar Yedisu'ya topluca akın eden Uygur ve Dungan ahalisinin sayısı aşağıdaki tablolarda gösterilmektedir.[75]

Tablo 4: Uygur ve Dungan Ahalisinin Toplam Sayısı (1884)

	Aile sayısı	**Kişi sayısı**		
		Erkek	Kadın	Her ikisi
Uygur	9.752	24.628	20.745	45.373
Dungan	1.147	2.439	2.243	4.682
Toplam	10.899	27.067	22.988	50.055

Tablo 5: Göçmenlerin Kazakistan'ın Yedisu İllerine Göre Dağılımı

Uezd/Vilayet	**Vernıy**	**Yarkent**
	Kişi Başı (erkek, kadın)	
Uygur	26.164	19.209
Dungan	1.126	1.347
Toplam	27.290	20.556

A. K. Kamalov'un **Kazakistan Uygurları** adlı çalışmasında Yedisu Uygurlarının sayısı 1885 yılında 47.097, 1888 yılında 49.202 ve 1892 yılında 51.097 kişi olarak gösterilmektedir.[76] 1897 genel nüfus sayımında toplam 4.471.800 kişiden, Kazaklar 3.399.500; Rus ve Ukraynalılar 532.700; Özbekler 73.500; Uygurlar 56.000; Tatarlar 55.400, Dunganlar 15.276 kişi olarak gösterilmektedir.[77] Sonraki sayımlarda bölgedeki Uygur nüfusunun artış gösterdiği gözlemlenmiştir. Örneğin, 1900 yılında 62.044 kişiyi oluşturan Uygurların sayısı 1906'ya gelindiğinde 77.492 kişiye, 1911'e gelindiğinde 86.526 kişiye ulaşmıştır.[78] 1917 yılının tarım kayıtlarındaki nüfus sayımına göre ülkede 100.516 Uygur, onun içinde 60.988 Tarançi ve 39.528 Kaşgarlının olduğu belirtilmiştir.[79]

[75] Galuzo, **a.g.e.**, s.273-274. Ruziev (**a.g.e.**, s.71) ise İli'de 2.665 Uygur ailesinin kaldığını ve Yedisu'ya 45.373 kişiden ibaret 9.572 ailenin yerleştiğini ifade etmektedir.
[76] Kamalov, **Kazakstan Uygırları**, s.16; Kamalov, **Uygırı Kazahstana**, s.81.
[77] Kuzembayulı, Abil, **a.g.e.**, s.227; Masanov, Abılhojin, **a.g.e.**, s.232.
[78] Kamalov, **Kazakstan Uygırları**, s.16; Kamalov, **Uygırı Kazahstana**, s.81.
[79] Kojirova, "a.g.m.", s.3; Sıroejkin, **a.g.e.**, s.468.

Yedisu'ya yerleşen göçmenlerin köylerden şehirlere göç etmesi, üstelik Rus-Kazaçik köylerine yerleşmesi de gözlemlenmiştir. Bu tip *iç göçler* zamanla hız kazanmıştır. Örneğin, 1883 yılında şehirlerde yaşayan Uygur ve Dunganların sayısı toplam 2.818 kişiyi oluştururken, 1894'e gelindiğinde 5.732'e, 1901'de ise 6.864 kişiye ulaşmıştır. Uygurların sayısı *Yarkent şehrinde* 1885 yılında 2.268, 1892 yılında 2.323, 1897 yılında 8.723, 1905 yılında 14.658 ve 1910 yılında 15.973 kişi; *Vernıy şehrinde* 1885 yılında 259, 1892 yılında 365, 1897 yılında 1.970, 1905 yılında 2.573 ve 1910 yılında 2.878 kişi olarak gösterilmektedir.[80] 1914 nüfus sayımına göre Uygur nüfusunun sadece Yedisu bölgesinde (% 5,7) yoğunlaştığı ve diğer halklara nispeten % 0,9 oranını gösterdiği bilinmektedir (bkz. tablo 7).[81]

Tablo 6: Yedisu Bölgesi Nüfusu (1908)[82]

Etnik	**Şehir**	**Uezd**	**Toplam**
Rus	42.287	107.066	149.353
Kazak	4.476	798.379	802.855
Tarançi	19.330	44.137	63.467
Dungan	6.568	13.464	20.032
Sart-Kalmık	197	2.251	2.448
Tatar	7.558	2.745	10.303
Sart	7.612	5.969	13.581
Yahudi	259	112	381
Çinli	48	9	57
Diğerleri	484	35	519
Toplam	**91.504**	**976.187**	**1.067.691**

[80] Masanov, Abılhojin, a.g.e., s.235, 249.
[81] Nikolay Alekseenko, **Naseleniye Dorevolyutsionnogo Kazahstana (Çislennost', Razmeşeniye, Sostav, 1870-1914 gg.)**, Alma-Ata, Hauka KazSSR Yay., 1981, s.85.
[82] Mendikulova, Atantaeva, **a.g.e.**, s.126.

Tablo 7: Kazakistan Nüfusunun Ulusal Bileşimi (1914)

Milliyet	**Kazakistan İllerindeki Tüm Halka Nispeten %**						
	Akmola	Semipalatinsk	Semireçe	Sırdarya	Turgay	Ural	Toplam
Kazak	36,6	73	60,5	62,3	58,7	56,9	58,5
Rus	56,7	24	23,5	6,2	37,5	40,8	29,6
Özbek	-	-	1,7	23,9	-	-	6,1
Karakalpak	-	-	-	6	-	-	1,6
Uygur	-	-	5,7		-	-	0,9
Kırgız	-	-	5,1	-	-	-	0,9
Alman	2,3	-	-	-	1	-	0,4
Mordvin	1,6	-	-	-	-	-	0,3
Tatar	1,6	1,9	-	-	1,2	2,2	0,2
Dungan	-	-	1,6	-	-	-	0,2
Polonyalı	0,5	-	-	-	0,3	-	0,1
İranlı	-	-	-	0,3	-	-	0,1
Diğer	0,4	1,1	1,9	1	1,3	0,1	1,0
Toplam	100	100	100	100	100	100	100

E. Kazakistan'da Uygur Köylerinin Oluşumu

1881 yılı Sonbahar mevsiminde başlayan göçler 15 Mart 1883 tarihinde durdurulmuştur. Bu suretle 1881-1883 yıllarından itibaren Yedisu'da Uygur kasaba ve köyleri oluşmaya başlamıştır.[83] Uygurların zikredilen bölgeye göç etmesiyle, Almatı şehrinde dört banliyö ve Almatı ilinde köylerden oluşan altı Uygur volosti (bucak) kurulmuştur. Bunlar *Yarkent-Tarançi* (günümüz Panfilov ilçesi), *Aksu-Çarın* (Uygur ilçesi), *Malivay, Koram*[84] ve *Karasu* (Enbekşikazak ilçesi) nahiyeleridir.[85] Ayrıca 1881 Petersburg antlaşmasının VII. maddesine binaen İli bölgesinin Rusya'ya verilen batı kısmında (şimdiki Galcat ve Tügmen köylerinin arası) *Ketmen bucağı* (Almatı ili, Uygur ilçesi) oluşmuştur.[86] 1909 yılında Yarkent-Tarançi nahiyesi *Yarkent-Tarançi* ve *Akkent bucağı* (Panfilov ilçesi) olarak ikiye ayrılmıştır. Yarkent, Akkent, Aksu-Çarın ve Ketmen nahiyeleri *Yarkent* uezdine (vilayet), Malivay, Koram ve Karasu nahiyeleri

[83] Erşidin Hidayetov, **İli Uygurlirinin Milliy-Azatlik Heriketliri (XIX Esir)**, Haz. Daut İsiev, Alma-Ata, Kazakstan SSR Nauka Yay., 1978, s.95-96.
[84] Malivay ve Koram köyleri ilk başlarda Çelek/Çilik/Şelek ilçesine bağlıydı. Çelek ilçe statüsünü kaybettikten sonra ona bağlı köyler günümüzde Enbekşikazak ilçesine (rayon) bağlanmıştır.
[85] Clark, Kamalov, "Uighur Migration Across Central Asian Frontiers", s.169; Clark, Kamalov, "Orta Asya Sınırlarına Uygur Göçü", s.114; Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.76-77; Vasilyev, **a.g.e.**, s.67.
[86] Zulyarov, **a.g.e.**, s.11.

Vernıy uezdine dâhil edilmiştir. İlk başlarda Yedisu'da 42 Uygur köyü kurulmuşsa da XX. yüzyılın başlarında yerleşim yerlerinin sayısı 99'a ulaşmıştır.[87]

Gulca bölgesinden ilk ve hızlı bir şekilde sınıra yakın Honihay bucağının Uygurları göç etmeye başlamıştır. Bunlar Ketmen dağının eteklerindeki Büyük Aksu, Küçük Aksu ve Bayan-Kazak dağ ırmaklarının boyuna yerleşerek 300 (Büyük Aksu) ve 250 (Küçük Aksu) haneli iki köy oluşturmuştur.[88] Honihaylıların yeni köylere hızlı yerleşmesinin sebebi çok az mesafe yürüyerek Çarlık Rusya'nın Ketmen dağının eteğindeki eski sınır bölgelerine göç etmelerinden, yolunun Petersburg antlaşmasına göre artık tamamen Rusya'ya geçen Uygurların yaşadığı Ketmen bucağından geçmesinden ve yerli Uygurların onlara yardım etmesinden kaynaklanmıştır.[89]

İli'den göç eden Uygurlar genellikle tarımla meşgul oldukları için çoğu *Ösek, Korgas, Çarın, Çelek* ve *Talgar* nehirlerinin boyuna yerleşmiştir. Adı geçen yerleşim yerlerinde kurulan köyler akraba ailelerden müteşekkil olarak, bu yerlere İli'deki köylerin isimleri verilmiştir. Gulca ve etrafındaki diğer köy sakinleri Ösek nehri kıyılarına yerleştikten sonra burada *Akkent, Baskunçak, Yeni Çaşkan, Kona Çaşkan, Kepek, Mazar, Nadek, Nagirçi, Rozimemet, Sadik Molla-Tohti, Supitay, Aşağı (Tövenki) Pencim, Yukarı (Juqarqi) Pencim, Çulukay, Honihay, Yarkent, Kaş* gibi 46'ya yakın büyüklü-küçüklü köyler kurulmuştur. Bazı köylerin yerinde eskiden küçük mahallelerin olduğu tahmin edilmektedir. Bunun sebebi 1881 yılına kadar Ösek nehri boylarında Uygur tüccarı Velivay Yoldaşev'a[90] ait tarım alanlarının olmasıdır.

---

[87] Kamalov, **Kazakstan Uygırları**, s.15; Kamalov, **Uygurı Kazahstana**, s.80-81.

[88] Gegel İshakov, "Zemledeliye Uygurov Kazahstana v XIX-Naçale XX v.", **İssledovaniya Po Uygurovedeniyu**, Almatı, Naş Mir Yay., 2005, s.146.

[89] Kabirov, **Pereseleniye İliyskih Uygur v Semireçe**, s.85.

[90] Velivay Yoldaşev (1838-1915), Uygur zenginlerinden olup, Türkistan genel valisi Kolpokovskiy'nin ricasıyla Uygurların Yedisu'ya, özellikle Yarkent'e, yerleştirilmesine yardımcı olmuştur. Ayrıca göç dönemlerinde İngiltere'den gemi satın alarak İli nehrinden yolcu ve yük nakliyatını gerçekleştirmeyi böylece ticareti geliştirmeyi planlamıştır. Neticede Çin hükümetiyle Gulca'ya kadar bir suyolunun açılması kararlaştırılmıştır. Ekim 1892'de gemi inşaatı başlayıp 14 Mayıs 1893 tarihinde 20.000 libre tahıl yüklü gemi Gulca'ya gönderilmiş ve 20 Mayıs'ta İli'ye geri dönmüştür. Böylece İli'de ticaret gemisi işe başlamıştır. Yoldaşev, Yarkent şehrinde inşaatı üç sene süren (1892-1895) yapısı güney-doğu Asya ve Müslüman kültürünün mimari tarzını barındıran medrese-cami yaptırmıştır. Medrese girişinde Arap yazısıyla "Eğer siz bu büyük binanın sahibini tanımak isterseniz, o benim-Veli-Ahun Yoldaşev" cümlesi yazılmıştır. Çivi kullanılmadan sadece ağaçlardan yapılan medrese günümüzde muhteşem bir sanat eseri ve tarihi anıt sayılmaktadır (bkz. Ek 1, Resim 3; Ek 1, Resim 4). Bkz. Abdukerim Tudiyarov, "Velivay Yoldaşev", **XX. Esir Namayendiliri**, Haz. Yoldaş Azamatov, Almatı, Rond Yay., 2005, s.5-8. Velivay Yoldaşev hakkında halk arasında iki çeşit düşünce şekillenmiştir. Bazı kaynaklar ondan avam

Ösek'teki küçük mahallelerin Velivay'a çalışan çiftçiler sayesinde oluştuğu ya da bunların XVIII. yüzyılın ortalarında şimdiki Uygur ilçesinin doğusundaki *Tügmen, Aktam* ve *Galcat* adlı eski köylerle aynı dönemde kurulduğu ihtimali mevcuttur.[91]

Yedisu'da İli Uygurlarının yerleştiği en önemli yerleşim noktalarından biri 1882'de kurulan *Yarkent* şehri olmuştur.[92] Tuğgeneral Fride'nin 9 Aralık 1881 tarihli raporunda şöyle denilmektedir: *"Ösek'e 1.500 aile yerleşmek istiyor. Uygurlardan başka 400 aile Rus, Tatar vb. milletlere mensup olup, toplam 1.900 aile gelme ricasında bulundu"*.[93] 1.500 ailenin yerleşimine izin verilmesine rağmen göçün ilk yılında 3.000 Tarançi ailesi ve Dunganlar'dan 11.950 kişi Korgas ve Ösek arasındaki yerleşim alanlarına (*Korgas, Pencim, Kipek-yüzü, Akkent, Solonkent, Yeni Tışkan, Kona Tışkan, Yarkent, Çulukay*) yerleşmiştir. Tarançiların büyük kısmı (1.500 kişi) Yarkent'e gelmiştir.[94] Yarkent'te 1882 yılının sonuna kadar 538 evin olduğu bilinse de bir yıldan sonra yani 1883'te evlerin sayısı toplam 630'a varmıştır. 1882 yılına gelindiğinde Fride, Yarkent'e şehir statüsünü verdikten sonra, şehir Yarkent ilinin idari, ticari ve kültürel merkezine dönüşmüştür. 1897 yıl sayımına göre ahalinin sayısı 16.000, 1910'a gelindiğinde ise 25.000'e ulaşmıştır.[95]

Yarkent-Tarançi bucağı 1910 yılında *Yukarı Honihay, Aşağı Honihay, Sokur Hotun (sonradan Sadır), Tışkan, Mazar, Bazar-Begi, Nagriçi, Supitay, Maşur, Kaş, Yukarı Çulukay, Aşağı Çulukay, Ladişap, Cigdelik, Araösten* gibi 15 köyü ihtiva etmiştir. *Akkent bucağında* 1910 yılında *Yukarı Pencim, Tövenki Pencim, Kepek, Turfan, Rozimemet, Hudayar, Akkent, Mamayar, Sadik Molla-Tohti* gibi büyük köylere birleşen 31 yerleşim yeri bulunmuştur.[96]

Göçmenlerin bazıları 1882 yılı ilkbaharda İli vilayetinin *Büyük Buğra, Küçük Buğra, Sekkiz-On, Dolata, Hosmanyüzü, Honihay, Nilkı, Mazar, Çonca* adlı köylerinden 5.340 kişinin göç etmesi neticesinde Tanrıdağlarının kuzey eteklerindeki

---

halkın su-topraklarını alıkoyan zengin zalimlerden olarak bahsedilse de günümüzde onun Yarkent şehrinin ve Uygur kültürünün gelişmesi için yaptıkları takdirle anılmaktadır.

[91] Zulyarov, **a.g.e.**, s.7-8.

[92] Kabirov, **Pereseleniye İliyskih Uygur v Semireçe**, s.89; Ruziev, **a.g.e.**, s.71; Hidayetov, **a.g.e.**, s.97.

[93] Tudiyarov, "Velivay Yoldaşev", s.6.

[94] Selitskiy, **a.g.e.**, s.50-51; Atantaeva, "Pereseleniye Uygurov i Dungan", s.43-44; Mendikulova, Atantaeva, **a.g.e.**, s.106-107.

[95] Zulyarov, **a.g.e.**, s.8-9.

[96] Masanov, Abılhojin, **a.g.e.**, s.233.

vadiler etrafında *Bayan-Kazak (şimdiki Avat köyü), Dolata, Sekkiz-On, Büyük Aksu, Küçük Aksu* köyleri kurulmuştur.[97] Bunlar *Aksu-Çarın bucağını* oluşturmuştur. Bu topraklarda suyun az olması yüzünden 230 evin sahipleri 1883 senesinde Aksu'dan *Çarın* kasabasına göç etmiştir.[98] Böylelikle Çarın nehrinin etrafında *Çarın, Çonca, Nilkı* ve *Mazar* adlı köyler yerleşmiştir. Keza İli'nin Barbolsun, Baytokay, Cağıstay, Kançi, Termet, Çarbağçi, Kaynuk, Kaş adlı yerleşim mekânlarından gelen Uygurlar Çelek nehrinin boyundaki *Malivay bucağına* yerleşerek *Bayseyit, Malivay, Masak, Serikbulak, Kaynuk, Çarbağçi, Onyaylak* vb. köyleri yurt edinmiştir. Üstelik Malivay'ın batısında *Şemşidin Mahallesi* (şimdiki Bijanov köyü) kurulmuştur.[99]

Cağıstaylı Uygurların bir kısmı 1871 yılında kurulan Rus köyü *Zaytsevo*'nun (şimdiki Çelek köyü) pazar mahallesine yerleşmiştir. Çelek nehrinin etrafı şu köylerden ibarettir: *Asi* (Baytokay, Kulustay ve Kara Dön Uygurlarından oluşmuş), *Jigirme-Öy* (Barbolsun ve Kaşgarlılardan oluşmuş), *On-Öy* (Kulustay ve Karadön Uygurları oluşturmuş), *Hacigül* (Nilkılılar teşkil etmiş). Kerim, Kiçik Buğra, Tokkuztara ve Çapçal Uygurları *Aşağı Karitoruk* (Almatı-Yarkent yolu boyunda) ve *Yukarı Karitoruk* (dağ eteklerindeki vadide) köylerini oluşturmuştur.[100] *Karitoruk* köyü 1883-1885 yılları arasında kurulmuştur.[101] Karitoruk ve Koram nehirlerinin birleştiği yerde ise 328 haneli *Lavar* köyü (Ablaşyüzi, Aktam, Barbolsun, Dolanyüzi, Toğrak ve Hezizbeg Uygurlarından) ortaya çıkmıştır.[102] 1882 yılı Sonbaharında Küçük Talgar nehri civarında başta *Alekseevskoe*, sonradan *Yani-Şaaram* (Almatı ili, İli ilçesi) adında 300 haneli bir köy kurulmuştur.[103]

Ayrıca Almatı-Yarkent yolundan 10 km uzaklıkta Barbolsun, Araösten ve Tokkuztara Uygurlarından oluşan dağ eteklerinde *Keyikvay* köyü kurulmuştur. 1883 yılında günümüz Almatı-Çelek yolunun etrafında *Bağbeg, Yenişer, Taştikara, Teşkenbaysaz, Paltivay, Jarilkap, Manap* gibi köyler inşa edilmeye başlamıştır.[104] *Koram, Asi, On-Öy, Kiyikbay, Jigirme-Öy, Lavar, Kizilcigde, Karitoruk, Gojikul,*

[97] Zulyarov, **a.g.e.**, s.9.
[98] Hidayetov, **a.g.e.**, s.97; Ruziev, **a.g.e.**, s.72.
[99] Zulyarov, **a.g.e.**, s.9-10.
[100] Zulyarov, **a.g.e.**, s.10.
[101] Hidayetov, **a.g.e.**, s.97-98.
[102] İshakov, "Zemledeliye Uygurov Kazahstana", s.147.
[103] Kabirov, **Pereseleniye İliyskih Uygur v Semireçe**, s.92.
[104] Zulyarov, **a.g.e.**, s.10.

Karayuta vb. köyler *Koram bucağını*, *Karasu, Yenişer/Janaşar, Bayanday, Taştikara, Teşkenbaysaz, Jarılkap, Manap, Paltivay/Baltabay, Baubek, Alek* köyleri *Karasu bucağını* oluşturmuştur. Ayrıca *Büyük Ketmen, Küçük Ketmen, Galcat, Uzuntam, Kosagaç, Dovun, Sarı-Bulak, Büyük Açinoka, Küçük Açinoka, Dardamtu, Şunkar, Aktam, Tegermen-Başi, Narinkol, Bödüte/Udotı ve Tiermeya* köyleri *Ketmen bucağına* bağlanmıştır. Zikredilen bucakların başına da İli'deki Gulca, Honihay, Taş-Östen bölgelerindeki Uygur yöneticiler getirilmiştir. İli'de aksakal, kazi (hâkim), ellikbeşi (elibaşı) ve onbeşi (onbaşı) unvanları altında çalışanlar Yedisu'da da aynı hizmetleri üstlenmiştir. Göçmenlerden 500 aile ise Türkmenistan'a geçerek *Bayram-Ali* köyünü kurmuştur.[105]

Bunlardan başka Yedisu'ya iskân edilen Uygurlardan şair Bilal Nazim'in Yarkent'e, şair Seyit Muhemmet Kaşiy'in Çelek kasabasına yerleştiği de bilinmektedir. 1886'da Pugasov adlı tüccar Vernıy şehrinden 30 km uzaklıktaki Aladağ yakınlarında alkol fabrikası açarak Koram, Lavar, Taştikara, Yenişer köylerinden çalıştırılmak üzere işçiler getirmiştir. Buraya yerleşen 30'a yakın aile böylelikle *Beş-Yağaç (Beş Ağaç)* mahallesini kurmuştur. Bunlar adı geçen mahallede 1920 senesine kadar yaşamış, sonra sel yüzünden 60 aile fabrikadan 2-3 km uzaklıktaki yerlere göç etmeye mecbur kalmıştır. Sonradan mahallenin adı Abdulla Rozibakiyev ve İsmayil Tayirovların önerisiyle *Azat* olarak değiştirilmiştir.[106]

Tablo 8: İli Uygurlarının Bucaklara Göre Dağılımı (1884)[107]

№	İlçe	Bucak	Aile	Erkek	Kadın	Toplam kişi başı
1	Yarkent	Yarkent	2.479	5.227	4.262	9.489
2		Aksu-Çarın	1.234	3.226	2.707	5.933
3		Ketmen	760	2.137	1.650	3.787
Toplam			4.477	10.590	8.613	19.209
1	Vernıy	Malivay	1.442	3.931	3.331	7.862
2		Koram	2.285	7.154	6.150	13.304
3		Karasu	1.548	2.953	2.615	5.598
Toplam			5.015	14.035	1.226	26.164
Genel Toplam (il)			9.752	24.628	20.745	45.373

[105] Ruziev, **a.g.e.**, s.72; Hidayetov, **a.g.e.**, s.97; Masanov, Abılhojin, a.g.e., s.233-235.
[106] Zulyarov, **a.g.e.**, s.10-11.
[107] Kabirov, **Pereseleniye İliyskih Uygur v Semireçe**, s.84; Hidayetov, **a.g.e.**, s.97.

1. Uygur Şehir-Köylerinin Adları

Uygurların Yedisu'daki bazı yerleşim yerlerinin adları kişi isimlerine (Rozimemet, Sadik Molla-Tohti, Hacigül), mesleklere (Dehan, Nagirçi), bitkilere (Köktal, Masak, Piyazlik, Koşyağaç), hayvanlara (Keyikvay, Yeni Çaşkan ve Kona Çaşkan), sayılara (Alte-Öy, Sekkiz-On, On-Öy, Jigirme-Öy), ev yapısına (Aktam, Uzuntam, Karitam) ve ya doğa şartlarına (Aksu, Açinoka, Serikbulak, Galcat) istinaden verilmiştir.[108] Yedisu'da büyük ve uzun tarihli olarak anılan yerleşim yerlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

Açinoka: Köksay ve Şivaksay adlı kanalların çatalına yerleştiğinden "Aça" (çatal) ve kanalların suyu da taş oluğa (Uyg. no) dökülerek akmasından köye "Açinoka" adı verilmiştir. Yani çatallı iki kanalın suyu taş oluğa dökülüyor anlamına gelmektedir. Sonradan *Küçük* (*Kiçik) Açinoka* ve *Büyük* (*Çoñ) Açinoka* köyleri Abdulla Rozibakiyev'in tavsiyesiyle *Küçük Dehan* (diğer adı *Keneş*) ve *Büyük Dehan* şeklinde değiştirilmiştir.[109] Açinoka köyünün kuruluş tarihi çok eskilere gitmektedir. Köyün 1275 yılında kurulduğuna dair kanıtlı fikirler ortaya atılmıştır. 1610 senesinde ise burada tarımla meşgul olan yerleşik Uygur ahalisinin yanına Turfan'dan 20 Uygur ailesinin yerleştiği bilinmektedir.[110] Ayrıca Rus kaynaklarında *Küçük Açinoka, Büyük Açinoka, Dovun, Dardamtu, Şunkar, Ketmen* gibi eski Tarançi köylerinin İli Sultanlığı'na bağlı olup 1881'deki sınır değişikliği sonucu Rus idaresine geçtiği ifade edilmektedir.[111]

Galcat: Eskiden Galcat topraklarına gelen halk yurdun iki tarafına (Uyg. ğol) yerleştiği için kişiler bu yeri "Ğol"+"jut" (yurt) diye adlandırmış. Sonradan kelime ses değişikliğine uğrayarak Galcat şeklini almıştır.[112]

Ketmen: Köyün adıyla ilgili halk arasında yayılan rivayete göre: "Uygurlar Doğu Türkistan'da Mançu-Çin askerlerine karşı ayaklandıktan sonra (müellifin fikrine göre söz konusu 1765 yılındaki Üç Turfan inkılabı) isyancıların çoğu İli bölgesine sürgün edilmiş. İsyancılar İli'ye gelmelerinin üzerinde altı ay geçmeden kendilerine

[108] Zulyarov, **a.g.e.**, s.12, 14.
[109] Zulyarov, **a.g.e.**, s.12-13.
[110] Şamşidin Ayupov, **Jutum-Pehrim**, Almatı, Almatı Yay., 2018, s.30, 32.
[111] Dyakov, "a.g.m.", s.277.
[112] Zulyarov, **a.g.e.**, s.12.

verilen topraklarda yaşamak istemediklerini bildirmiştir. Yemek ve ev işleriyle meşgul olacak kimseleri olmadığından evlerine dönmek istemişlerdir. Bu yüzden hileye başvurarak buğdayı kavurarak ekmiş ve sonuçta ekin verimsiz olduğundan çapalarını (Uyg. ketmen) kanal boyuna gömerek "İli toprakları verimsizmiş" diye yurtlarına dönmüşlerdi. Onların geri gelmesinden endişe eden Çin askerleri isyancılara birer at vererek evlendirip İli'ye tekrar sürmüştür. Sonra isyancı aileleri gömülmüş çapalarını alıp tarım yapmaya başlamıştır. Böylelikle köye *"Ketmen"* adı verilmiş, zamanla burada *Büyük Ketmen (Bağ Ketmen)* ve *Küçük Ketmen* köyleri ortaya çıkmıştır".[113]

Tügmen: Eskiden Uygurlar ekin ekmek ve buğday öğütmek için kanal boylarına su değirmenlerini (Uyg. tügmen) yapmış ve onlara yakın yerlere yerleşmiştir. Dolayısıyla değirmenlerin etrafında oluşan köy Tügmen diye adlandırılmıştır.[114]

Yarkent: Yarkent şehri Sovyet-Alman savaşı yıllarından itibaren 18 Kasım 1941 tarihinde şehit olan General İ. V. Panfilov'un adıyla "Panfilov" olarak anılmaya başlamıştır. Kazakistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra ise şehrin adı tekrar Yarkent olarak değiştirilmiştir. Yarkent adının ortaya çıkmasıyla ilgili birkaç görüş mevcuttur. Bazıları şehrin adını XVIII. yüzyılda Yedisu'ya yerleşen Yerkenliklere (Yeken/Yarkent Hanlığı) hitaben verilmiş dese de bazıları şehrin Ösek boyundaki kaya etrafında yerleşmesinden "Yar+kent" diye adlandırılmıştır görüşündedir.[115]

[113] Zulyarov, **a.g.e.**, s.13. Ketmen köyü hakkında bkz. Kedirdan Razakov, **Nazugum İz Kaldurgan Jut (İkkinçi Kitap)**, Almatı, KazAkparat Yay., 2004.
[114] Zulyarov, **a.g.e.**, s.13.
[115] Zulyarov, **a.g.e.**, s.9.

Tablo 9: Uygurların İlk Yerleştiği Bölgeler

Vilayet-Uezd	**Bucak-Volost**	**Köyler**
Yarkent	Yarkent-Tarançi	Yukarı (Juqarqi) Honihay, Aşağı (Tövenki) Honihay, Sokur Hotun (Sadir), Çaşkan/Tışkan, Mazar, Bazar-Begi, Nagriçi, Supitay, Maşur, Kaş, Yukarı (Juqarqi) Çulukay, Aşağı (Tövenki) Çulukay, Ladişap, Cigdelik, Araösten, Büyük (Çoñ) Çigan, Küçük (Kiçik) Çigan, Nadek, Korgas, Alteöy
	Akkent	Yukarı (Juqarqi) Pencim, Aşağı (Tövenki) Pencim, Kepek, Turfan, Rozimemet, Hudayar, Akkent, Mamayar, Sadik Molla-Tohti
	Aksu-Çarın	Bayan-Kazak (Avat köyü), Dolata, Sekkiz-On, Büyük (Çoñ) Aksu, Küçük (Kiçik) Aksu, Çarın, Çonca, Nilkı, Mazar
	Ketmen	Ketmen
Vernıy	Malivay	Bayseyit, Malivay, Masak, Serikbulak, Kaynuk, Çarbağçi, Onyaylak
	Koram	Koram, Asi, On-Öy, Kiyikbay, Jigirme-Öy, Gojikul, Lavar, Karayuta, Kizilcigde, Karitoruk, Hacigül
	Karasu	Yenişer/Janaşar, Taştikara, Bayanday, Teşkenbaysaz, Jarılkap, Manap, Paltivay/Baltabay, Karasu, Bağbeg
	Vernıy (Almatı) şehri	Sultankorgan mahallesi

Harita 7: "Göç-göç" Döneminde İpek Yolu Boyundaki Uygur Köylerinin Tahmini Haritası[116]

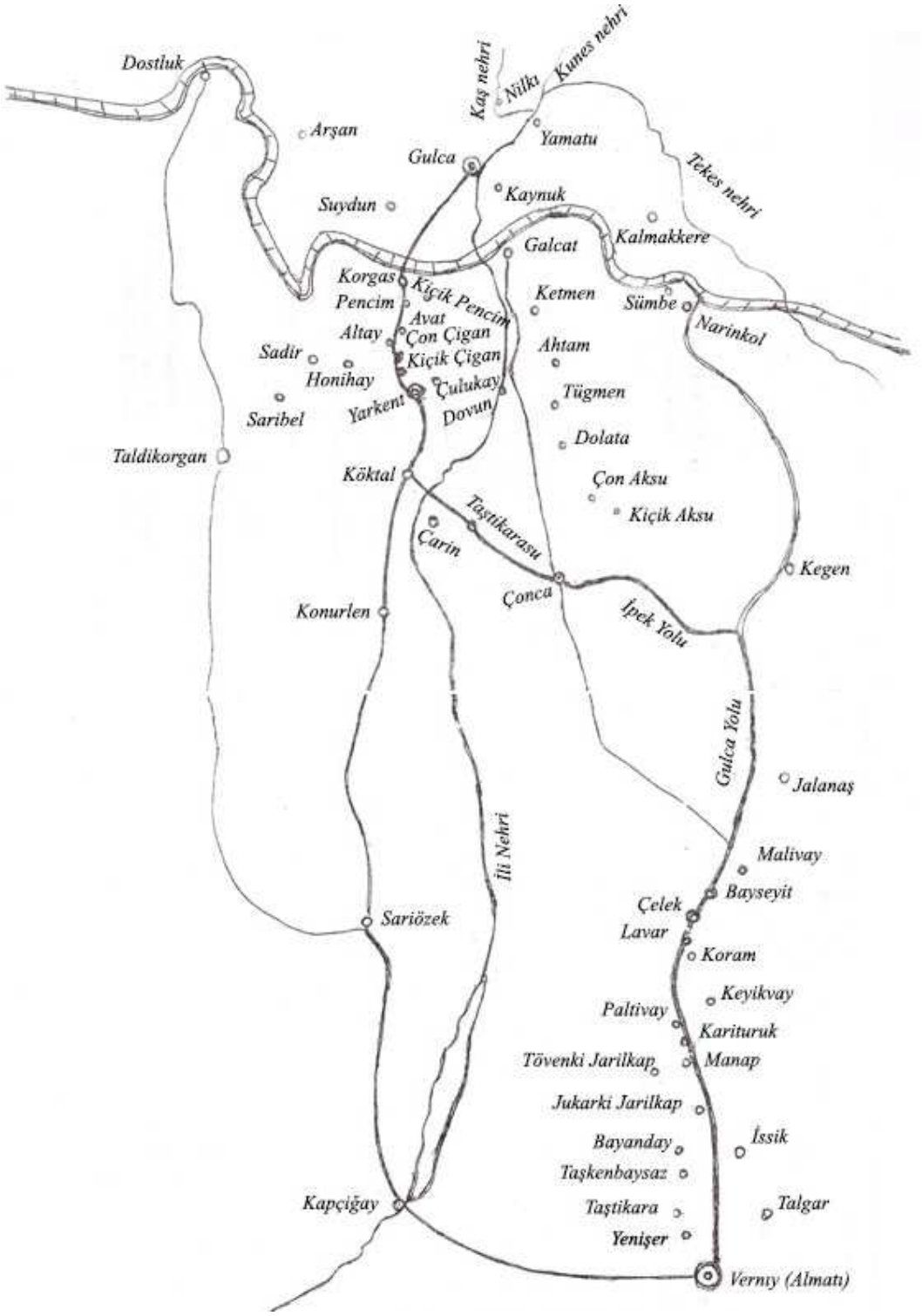

[116] Malik Sadirov, **Uygur Kismiti Yaki "Atu" Paciesi Hekkide Hekiket**, Almatı, Mir Yay., 2012, s.55. 1881 yılından itibaren gerçekleşen göçler için Uygur tarihi ve edebiyatında "göç-göç" dönemi denilmektedir. Harita müellif tarafından çizilmiş olup yazıların orijinali Kirilce'dir.

2. Köy Çeşitleri

Köyler, coğrafi şartlara ve evlerin yerleşimine göre mahallelere (Uyg. mehelle) bölünmüştür. Örneğin, *juqarqi (yukarı) mehelle, tövenki (aşağı) mehelle, arqa mehelle, say (dere) mehelle, döñ (tepe) mehelle* vb. Köyler yüksek ve alçak yerlerde olduğundan "juqarqi" ve "tövenki" sözcükleri kelime başına eklenerek ifade edilmiştir (Juqarqi Karitoruk, Tövenki Karitoruk). Üstelik birbirine çok yakın iki komşu köyün adı boyutuna göre "çoñ" (büyük) ve "kiçik" (küçük) kelimeleriyle birlikte kullanılmıştır (Çoñ Aksu, Kiçik Aksu). Yerleşim açısından Yedisu'daki Uygur köyleri yer-su ve tarihi şartlara bağlı birbirinden farklı tutulmaktadır. Mesela;

1) Tanrıdağlarının eteğindeki kadim Uygur köyleri, evler arası duvarlar olmaksızın birbirine çok yakın yapılmıştır. Üstelik sokakları dar ve eğridir. Bu tarz köylere Büyük Ketmen köyü örnek olabilmektedir. Evlerin bu şekilde yapılmasına birkaç neden vardır. Be nedenlerden birincisi, dağ eteğine yakın yerlerde ev kurmak için uygun arazilerin bulunmaması, ikincisi bu topraklarda kadim zamanlardan beri savaşların sık sık tekrarlanmasıyla yerli halkın sırf beraber ve yakın olabilmek için aldığı önlemlerdir. Örneğin, 1864-1867 tarihlerinde Doğu Türkistan'da Mançu-Çin hâkimiyetine karşı patlak veren ayaklanmalara Dardamtu, Ketmen ve Galcat gibi köylerden toplanan askerler katılmıştır. Keza 1871 yılında İli'ye giren Rus askerleriyle İli Sultanlığı'nın askerleri arasındaki savaş da Korgas ve Ketmen köylerinin arasında gerçekleşmiştir. 1919 yılında inkılapçı S. M. Juravlev'in başında olduğu Kızıl Ordu askerlerinin Yedisu'da Sovyet hâkimiyetini kurma sürecinde yaptığı Beyazlar Birliği'ne karşı mücadeleleri de Uygur köylerine yakın yerlerde vuku bulmuştur.[117]

2) İli nehri etrafındaki köylerde arazi geniş, düz ve yeterli olduğundan, ahali birbirinden uzak ve duvarlarla çevirili evler yapmıştır. Bu tarz köylerin sokakları geniştir.[118]

3) Son grubu 1881-1883 yıllar arasında İli bölgesinden göç edenler tarafından inşa edilen köyler teşkil etmektedir. Köy ahalisi, Rus idaresi altında hususi planlamaya göre sokak ve mahalle olarak yerleştirilmiştir. Yeni köylerin sokakları geniş ve düz

[117] Zulyarov, **a.g.e.**, s.14-15.
[118] Zulyarov, **a.g.e.**, s.15.

olup, her iki yana duvarlarla çevrili evler sırayla kurulmuştur. Step Genel Valisi'nin kararnamesiyle kolay idare edebilmek ve çocukların Rus okullarına gidip gelmelerini kolaylaştırmak için, mültecilerin köyleri en az 200-300 evden teşkil edilmiştir. Ev sayısı hem çok hem de az olan köyler de bulunmuştur. Mesela, 1910'da Sekkiz-On köyünde 70 ev varken, Koram'daki evlerin sayısı 1.239 idi.[119]

Görüldüğü gibi Yedisu bölgesine gerçekleşen göçlerin sonucu olarak belirgin bir şekilde Kazakistan'ın güney-doğu bölgelerinde Uygur toplumu ve Uygur köyleri oluşmaya başlamıştır. Kazakistan'da Uygur toplumunun ve köylerin oluşum tarihi XIX. yüzyıldan sonraki göç hareketiyle başlamıştır demek doğru bir ifade değildir. Çünkü Uygur nüfusunun 1881'li yıllardaki toplu göçünden seneler evvel de bu topraklarda yaşadığı ve Uygur köylerinin erken dönemlerde de bulunduğu yukarıda belirtilmiştir. Dolayısıyla 1881'li yılların başlarından itibaren başlanan göç dalgaları Yedisu bölgesindeki Uygur nüfusunun artmasını sağlamıştır demek daha doğru bir ifade olacaktır.

F. Sosyal Durum ve Eğitim Faaliyetleri

İli bölgesinden Yedisu'ya göç etmek dönemin şartları düşünüldüğünde hiç de kolay değildi. Özellikle orta halli ve fakir ahali için göç süreci zor şartlar altında gerçekleşmiştir. Yedisu valisi 24 Eylül 1884 tarihli mektubunda: "*Birinci grubu oluşturan göçmenlerin çoğu fakir olduğundan ve kış mevsiminin erken geldiğinden bunlar hiç ev yapamadılar*" demektedir. Halk sadece 1886 sonrası evlere sahip olmaya başladığında hayat şartları biraz kolaylaşmaya başlamıştır. Tarımla uğraşan göçmenlere verilen toprakların çoğu İli bölgesine kıyasla verimsiz olduğundan gündeme gelen *"yer-su meselesi"* halkı zor şartlarda geçinmeye mecbur bırakmıştır.[120] Tarım erbabı ahalinin bizzat yaptığı sulama kanalları[121] bile yerli kulak[122] ve

[119] Zulyarov, **a.g.e.**, s.15-16.
[120] Hidayetov, **a.g.e.**, s.98.
[121] Uygurlar, Yedisu'ya ayak bastıktan sonra çoğunlukla ata mesleği tarımla meşgul olmuştur. Ekincilik de el yapımı sulama sistemine dayandığından burada *"Kalmuk arkları"* (Uyg. Kalmak erikliri) olarak adlandırılan eski sulama kanalları yeniden yapılandırılmıştır. Böylece, Aksu nehri civarlarında eskiden var olan üç adet ark tamir edilip, ayrıca uzunluğu 5-10 km olan yeni beş tane ark inşa edilmiştir. Bkz. Kamalov, **Kazakstan Uygırları**, s.20; Kamalov, **Uygurı Kazahstana**, s.85.
[122] Ücretli emek kullanan ve özel mülk sahibi olan varlıklı köylü sınıfıdır. 1929 yılında Sovyetler, tüm özel mülk sahiplerinin, özellikle kulakların sınıf olarak ortadan kaldırılmasına yönelik bir siyaset

zenginlerin ellerinde olduğundan sudan faydalanamamışlardır. Örneğin, Taşkarı ve Taşkenbaysaz köylerindeki halk, zengin Kazaçiklerden su satın almaya mecbur olup zor duruma düşmüştür. Özellikle Yarkent ve Akkent bucakları ahalisinin Ösek ve Korgas nehirleri arasındaki sulama ağlarının mülkiyet hakkı Velivay Yoldaşev'a ait olduğundan su sıkıntısı çektiği belirtilmektedir.[123]

Uygur ve Dunganların karşılaştığı zorluklar su sıkıntısıyla sınırlı değildi. Mesela, göçler sırasında yaşanan siyasi ve ekonomik sıkıntılardan bölgedeki diğer halklar da etkilenmiştir. Göçmenlere verilen yerler, yerli Yedisu halkından müsadere edilmiş, bu yüzden de işbu durum ahalinin göçmenlere karşı dostça duygular beslememesine neden olmuştur. Rusya'nın merkezi bölgelerinden yerleştirilen göçmenlerle dolu olan Yedisu bölgesindeki toprak kıtlığı meselesi *"Stolıpin toprak reformu"*[124] ile daha da kötü bir hal almıştır.[125]

Yedisu'ya yerleşmeden derebeyliğin egemen olduğu İli bölgesindeyken servet toplamaya başlayan Uygur ve Dungan zenginleri, Rus kulakları, ticari-tefeci sermayesi ve iktidar başındakilerin ortak çabalarıyla köylü emekçilerin topraksızlaşma süreci bu suretle başlamıştır. Toprağı işlemek parasız tarım erbabı için imkân dışı olduğundan, köylüler harbiye valisine yazdıkları dilekçelerinde tahsis edilmiş toprağın yarısının zarara uğramaktan kaçınmak için geri alınmasını ya da araziyi kiraya verebilmeleri için izin çıkarılmasını arz etmiştir. Çünkü verilen topraklar (tablo 10) için köylülerden devamlı vergi tahsil edildiği, verginin ödenememesi durumda da bütün topraklardan mahrum olacağı bilinmekteydi. Bu durum genel olarak değerlendirildiğinde, Rus

izlemiştir. Bkz. https://lingvostranovedcheskiy.academic.ru/272/%D0%9A%D0%A3%D0%9B%D0%90%D0%9A, 28 Mayıs 2019.

[123] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.80-81.

[124] Rus burjuva inkılabının (1905-1907) bastırılması üzerine toprak kıtlığı meselesine çözüm yolu olarak 9 (22) Kasım 1906'da Rusya'nın Tarım Bakanı Petr Stolıpin'in toprak ıslahatı kabul edilmiştir. Tarım reformu, kırsal topluluğu yıkarak yerine Çar Hükümeti'nin köylerdeki dayanağı olacak yeni tabaka-kulakları oluşturmaya yönelikti. Toprak reformunun gerçekleştirilmesi için yeni yerler gerekliydi, dolayısıyla Kazak bozkırlarına Rus ve Ukraynalı çiftçi göçlerinin yeni dalgası başlatılmıştır. 1907-1912 yıllarında Rusya'nın merkezi bölgelerinden Kazakistan'a 2.400.000 kişi yerleştirilmiştir. 1916 senesine kadar zaman zarfında Kazakistan halkından zorla alıkoyulan toprak boyutu 45 milyon öşürü (desyatina) geçmiştir. Bkz. Murat Muhamedov, Bekmırza Sırımbetulı, **Kazakstan Tarihı (Oku Kuralı)**, Almatı, Karasay Yay., 2007, s.156-157, 163.

[125] S. Kenjalieva, "Poyavleniye Uygurskoy Diasporı v Kazahstane Glazami Oçevidtsev", **Studençeskoe Nauçnoe Tvorçestvo: Opıt i Perspektivı Razvitiya, Sbornik Dokladov Mejdunarodnoy Konferentsii (24-26 Marta 2011 Goda)**, C.IV, Ust'-Kamenogorsk, Kazahstansko-Amerikanskiy Svobodnıy Universitet Yay., 2011, s.175.

köylülerinin sahip oldukları toprakların Uygur ve Dunganlara bölünen yerlerin üç katını oluşturması, Çar rejiminin sömürgeci siyasetinin bir göstergesi idi.[126]

Tablo 10: Uygurların Yedisu Halklarına Kıyasen Toprak Kullanım Boyutları (1917'ye kadar)[127]

Nüfus	**Bir işletmeye ait toprak (öşür)**		
	Tahsisli arazi	**Kiralı arazi**	**Toplam**
Uygur	7.0	0.7	7.7
Dungan	6.2	4.1	10.3
Rus	20.0	3.5	23.5

Toprak kiraya verme izni çıktıktan sonra ahali yerin belli bir kısmını kiraya vermeye başlamıştır. Bu ise sonraki dönemlerde halkın çoğunun topraklarının zenginlerin eline geçmesine neden olmuştur. Örneğin, Yarkent ahalisine ait 734 tahsisli araziden V. Yoldaşev, 622'sini, yani bütün toprağın 4/5'ini (10.363 öşür) kiralamıştır. Yoksul tarım ahalisinin toprakları böylelikle zenginlerin boyunduruğuna girerek ve ekinciler yıkıma uğratılarak bir nevi köleleştirilmiştir. Uygur ahalisi, topraklarını iade edebilmek için haklarını savunsa da yaptıkları çabalar boşuna sarf edilmiştir. Üstelik ticari yağmacılık ve vergilerin çoğalması Uygur alt tabakasının çoğunu meta-para ilişkilerine çekerek küçük tarım işletmelerini baltalamıştır (tablo 11). Böylece eskiden tarımla meşgul olan bir kısım Uygur halkı, XX. yüzyılın başlarında zanaat ve sanayi üretimine geçmiştir.[128] Ancak Kazakistan'da işçi sınıfının yaşam şartları da çok iyi durumda değildi. Ulusal ve sosyal baskının her çeşidi bu dönemde gözlemlenmiştir. İş mevzuatının olmaması, mesai saatlerinin kesin belirlenmemesi ve işçilerin fazlasıyla çalıştırılması gibi işçi hakları ihlalleri ortaya çıkmıştır.[129]

Tablo 11: Yedisu Halklarına Kıyasen Uygur İşletmeciliğinin Durumu[130]

Nüfus	**Gelirler (%)** (1917'e kadar)			
	Tarım		**Hayvancılık**	
	Doğal	**Parasal**	**Doğal**	**Parasal**
Uygur	68.8 (68.3)	31.2 (31.7)	43.6	56.4

[126] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.79, 82, 83, 88, 89.
[127] Vasilyev, **a.g.e.**, s.96; Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.89.
[128] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.79, 80, 83, 87.
[129] Şaymerdenova, **a.g.e.**, s.71-72.
[130] Vasilyev, **a.g.e.**, s.137; Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.88.

Kazak	91.2	8.8	66.0	34.0
Dungan	45.1	54.9	54.2	45.8
Rus	77.7	22.3	51.3	48.7

Topraklarından ayrılan Uygur tarım erbabının çoğu Prejevalsk, Kapal, Vernıy şehirlerine yerleşerek *iç göçleri* başlatmıştır. 1910 yılına dek Yarkent ilindeki 3.527 Uygur göçmen ailesinden 1.006 aile, tahminen 6.000 kişi iş-gücünü bırakıp gitmiştir. Çoğu zikredilen şehirlerdeki tuğla fabrikalarında çalışma hayatına atılmıştır. 1906'larda Yedisu'nun Yarkent ve Vernıy şehirlerinde sanayi fabrikalarında çalışan Uygur işçi sınıfı oluşmaya başlamıştır.[131] Ayrıca oluşan ortam XX. yüzyılın başlarında Çin ve Rus sınırları arasındaki karşılıklı göç hadiselerini de canlandırmıştır. Bilgilere göre, 1 Eylül 1901 tarihinde Çin'e kaçanların sayısı 5.491 kişiyi (2.495 Uygur, 1.798 Kazak, 198 Dungan) oluşturmuştur. Bundan başka toplam sayısı bilinmeyen 382 Uygur ve 480 Kazak göçerinin aileleriyle sınırdan geçtiği de ifade edilmektedir.[132]

Böylece Çar hâkimiyeti, bir taraftan yerel derebeyi ve zenginlerin yaşam şartlarını kolaylaştırarak diğer taraftan yerli halklar arasına anlaşmazlık ve düşmanlık tohumlarını ekmeye başlamıştır. Üstelik halkların "ana dillerinde" okullar ve tiyatrolar açmasına, gazete ve dergiler çıkarmasına, toplumsal faaliyetlerin yürütülmesine müsaade edilmemiştir.[133] Ama İli'nin işgalinden sonra kültür ve eğitim alanlarında yeni ıslahatlar kabul edilerek, mültecilerin yaşadığı bölgelerde Rus dilinde eğitim kurumları açılarak, aydınlatıcı çalışmalar yürütülmeye başlanmıştır.

Rus idareleri, yerli idari işleri yürütebilmek için tercümanlar yetiştirmeyi amaçlayarak 1872 yılında Gulca'da Uygurlar için *ilk Rus okulunu* açmıştır.[134] Bilahare

---

[131] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.91, 100. Uygurların Orta Asya'ya gerçekleşen yeni bir göç dalgası XX. yüzyılın başlarına denk gelmiştir. Bu sefer gelenlerin çoğu iş bulma çabalarıyla Kaşgar'dan Fergana'ya akın etmeye başlamıştır. Doğu Türkistan'dan zikredilen bölgeye 1906'da 14.689 kişi, 1907'de 24.107 kişi, 1908'de 28.000 kişi, 1914'te 40.000 kişi yerleşmiştir. Bkz. Kojirova, "a.g.m.", s.2; Sıroejkin, **a.g.e.**, s.467. Sosyo-politik şartlar sonucu asimilasyon süreci hızlanınca, XIX. yüzyılın ortalarında Fergana bölgesinde sayısı 300.000 kişi olan Uygurlar, XX. yüzyılın başlarında 57.000'e azalmıştır. Bkz. Gegel İshakov, Zita Kurbanova, "Migratsiya Uygurov v Sentral'noy Azii", **Evraziyskoe Soobşestvo: Ekonomika, Politika, Bezopasnost'**, S.6-7, Almatı, 1995, s.14. XX. yüzyılın başlarında yaşanan göçleri sadece işe bağlamak doğru değildir. Fergana'ya yönelik göç akınlarını Doğu Türkistan'daki siyasi değişimler de tetiklemiştir. Doğu Türkistan'da bu dönemde Mançu hâkimiyeti sarsılmış, yeni yönetim (Guo-Min-Dang) ise tam hâkimiyet kuramamış dolayısıyla ülkede bir belirsizlik hakim olmuştur.

[132] Mendikulova, Atantaeva, **a.g.e.**, s.123.

[133] Hidayetov, **a.g.e.**, s.102.

[134] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.112; Kabirov, **Pereseleniye İliyskih Uygur v Semireçe**, s.112.

Yedisu'daki Vernıy ve Yarkent şehri, Bayseyit, Büyük Aksu, Büyük Ketmen ve Galcat köylerinde de tercümanları hazırlayacak olan *Yerli-Rus (Rus-tuzem)* okulları açılmıştır. Bu okullarda köy çocukları sadece Rusça eğitime tabi tutulmuştur. Genellikle Çar siyasetini bölgede yürütecek olan zengin çocukları eğitim görmüştür.[135] Yarkent bölgesinin 47 köyünde 54 cami ve camilere bağlı 17 okul açılmıştır. 1895 yılında ise camilerde molla-hocalardan (100 kişi) ve 1.816 öğrenciden teşkil olan 45 okul dini eğitim vermeye başlamıştır. Uygur dilinde kitaplar olmamıştır. Mektepler (ilkokul) ve medreseler genellikle Arap gramerini ve şeriat esaslarını öğreterek din adamlarını hazırlamıştır. Mektepten mezun olanlar medreseye geçebilmiştir. Genel olarak, öğrencilerin yabancı dilde yazılan metinleri manasına varmadan ezberleyerek öğrenim görmesi yüzünden, kentsel nüfusun bile, özellikle kadınların okuma-yazma oranı düşük kalmıştır.[136]

Tablo 12: Yarkent Bucağındaki Uygurların Okuma-Yazma Oranı (1910, %)

Kesim	**Eğitimli**		
	Erkekler	**Kadınlar**	**Ortalama**
Kentsel	32.7	10.4	22.7
Kırsal	21.6	8.4	15.8
Toplam	23.3	7.0	15.5

Yedisu istatistik işleri başkanı ünlü istatistikçi Petr Petroviç Rumyantsev bu durumu *"Tarançilar, bizim ülkeye gelmeden önce nasıllarsa aynı kaldı: onlarla birlikte Gulca bölgesinden cahil molla-öğretmenler, tabipler, din adamları, doktorlar ya da sadece "bakşiler" (şamanlar), dervişler vb. geldi"* şeklinde ifade etmektedir.[137] Tabii ki, Uygur ahalisinin hayatındaki bu dönüm noktasında gelişmelerden geri kalması doğaldır. Üstelik Rus hâkimiyetinin göçmenlerin ana dillerinde eğitim almalarına, sosyal faaliyetler yürütmelerine izin vermemesi, başlarına toprak ve su gibi bir çok sosyal problemler açması, ahalinin kültürel ve eğitim alanlarındaki gelişim sürecini yavaşlatmıştır. Zamanla bu problemler aşılarak, sürekli Rus ve yerli halklarla etkileşim içinde olan Uygur halkının sonraki dönemlerde ilerici fikirler peşinden koşmaya başladığı görülecektir.

---

[135] Zulyarov, **a.g.e.**, s.19.
[136] Kabirov, **Pereseleniye İliyskih Uygur v Semireçe**, s.110; Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.110.
[137] Petr Rumyantsev, **Tarançi,** C.V, Sankt-Peterburg, y.y., 1914, s.12-13'den naklen Kabirov, **Pereseleniye İliyskih Uygur v Semireçe**, s.111.

1897 yılında Büyük Ketmen köyündeki Rus okulunun eski olmasıyla 1914-1916 yıllarında giderin çoğu köy halkından toplanarak yeni Rus-tuzem okulu açılmıştır. Bundan başka camilerin yanında tek odalı dini okullar mevcut olup, her okulda 10-15 köy çocuğu dini eğitim görebilmiştir. Kız çocuklarının eğitim alması ise yasaklanmıştır. Koram köyü ile Yarkent şehrinde gençler için İslam eğitimi veren medreseler açılmıştır. *Koram medresesinde* öğrenciler edebiyat, tarih, matematik, coğrafya ve astronomi gibi dersler görmüştür. İşbu medresede eğitim görmek için yerli gençlerden ziyade Yarkent ve Gulca gibi şehirlerden bile öğrencilerin geldiği bilinmektedir. 1918 yılına kadar medresede 300-400 talebe eğitim almıştır. *Yarkent medresesinin* inşaası 1892 yılında başlayıp üç sene boyunca yani 1895'e kadar cami, 24 odadan ibaret medrese yapılarak giderlerinin çoğu (300.000 som altından 200.000'i) Yarkent ahalisinden karşılanmıştır. İşbu medresenin inşaatını yöneterek büyük hizmetler yapan Velivay Yoldaşev'e *"Ahunum"* unvanı verilmiştir. Dört sınıftan ibaret Yarkent medresesinde dini eğitimden başka matematik, coğrafya, tarih eğitimi verilerek İli bölgesinden gelen öğrenciler de kabul edilmiştir. Ancak 1918 senesindeki iç savaşta mücadele alanına dönüşen Yarkent medresesi talan edilmişttir. Sovyet idaresi döneminde ise medresedeki öğrencilerin sayısı azalmış ve hocaların çoğu Gulca'ya gitmeye mecbur kalmıştır. Sovyet döneminde medrese önce askeri kışla, sonrasında ise tahıl ambarına dönüştürülmüştür. Son zamanlarda ise bedii sanat müzesine tahsis edilmiştir.[138]

1902'de ise çoğu Rus-tuzem okullarının mezunlarından oluşan ilerici gençler birliğiyle ilk *Uygur okulu* açılmıştır. Çar hükümeti tarafından okula mali destek verilmek bir tarafa, okul Uygur derebeyi ve zenginleri tarafından bile kovuşturmaya uğramıştır. Okulun binası olmadığından eğitim kiralık apartmanlarda yapılmıştır. 1905'te Ruslarla ve Çar askerleriyle bir arada yaşayan Yarkent Uygurları arasında gelişen olaylar siyasal nitelik kazanmıştır. Rus okullarında eğitim gören gençler, zengin kesim tarafından halka ait toprakların ele geçirilmesini öğrenince köylüleri bilgilendirmeye başlamıştır. Devrimci eğilimlerin artması sonucu demokratik

[138] Zulyarov, **a.g.e.**, s.18-20.

düşünceleri propaganda eden *"Terakkiperver"* ve *"Kalte çapan"*[139] (kısa ceketliler) adlı ilk ilerici teşkilatlar ortaya çıkmıştır. Uygur Okulu da sırf *"Terakkiperver"* teşkilatı desteğiyle ayakta kalabilmiştir.[140]

Genel olarak, Yedisu Uygurları arasında sadece eski okullar çalışmakta olup, onların yenilenmesi veya eğitim sisteminin geliştirilmesi gibi işleri teşvik eden aydınlar yok edilmiştir. Karanlık dünyada cahillikle beslenerek ezilmiş tüm Rusya halkı hem kültürel hem iktisadi açıdan Batı Avrupa halklarından epey geride kalmıştı. Bu yüzden de Çar hâkimiyetini devirmeden halkı kölelikten kurtarmanın mümkün olmadığı görüşü ortaya atılmıştır. Lenin, Çarlık Rusya'yı *"halklar zindanı"* şeklinde değerlendirerek, azınlıkların azat edilmesi milli ayaklanmalarla Rus proletaryasının başta olmasıyla gerçekleşecek demokratik inkılaba bağlıdır görüşünü propaganda malzemesi olarak kullanmıştır.[141] Üstelik 1904 yılında başlayan Rus-Japon savaşında Rusya'nın mağlup olmasıyla durumlar ciddileşip, daha sert bir yapıya bürünmüştür. Böylelikle halk arasında ihtilal kıvılcımları yayılmaya başlamıştır.[142]

1905 yılını takiben Lenin önderliğindeki Rus proletaryası ile çiftçiler ihtilali patlak verdi. Burjuva demokratik inkılabın amacı Çar rejimini ortadan kaldırıp ülkeye demokrasi getirmek, kulakların elindeki yerleri toprak sahibi olmayan köylülere vermek, işçilerin mesailerini sekiz saate indirmekten ibaret idi. Lakin inkılap yenilgiye uğramışsa da esas elde ettiği başarısı halkın aydınlanması ve gaflet uykusundan uyanması olmuştur. İnkılaptan önce ve sonraki dönemlerde Lenin'in yazdığı eserleri Orta Asya halkları arasında yayılmış, Çar hâkimiyetine karşı milli kurtuluş hareketlerinin hız kazanmasına zemin oluşturmuştur.[143] Devrim başarısızlığa uğrayınca Lenin, Rus olmayan halkların güvenini kazanmak gayesiyle, devrimci

[139] İlk başlarda bu örgütün üyeleri uzun etekli giysilerinin altlarını keserek kendilerini ayırt etmiş, sonradan da kısa ceketler giymeye başlamıştır. Bkz. Kabirov, **Pereseleniye İliyskih Uygur v Semireçe**, s.112.
[140] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.99, 112-113.
[141] Hidayetov, **a.g.e.**, s.102-103.
[142] Nezergoca Abdusemetov, **Yoruk Sahillar: Tarihiy Materiallar, Şeirlar, Proza**, Haz. Şavdun Ayupov, Almatı, Jazuşı Yay., 1991, s.56.
[143] Hidayetov, **a.g.e.**, s.103.

siyasetinin esas dayanağı olarak milletlere kendi kaderini tayin etme hakkının verilmesi fikrini ileri sürmüştür.[144]

9 Ocak 1905'e tarihlenen Çar II. Nikolay'ın Petersburg'ta toplu dilekçesiyle yürüyüş düzenleyen sivil işçi halkı kurşuna dizmesi, *"Kanlı Pazar"* olayı olarak tarihe geçmiştir. Bu facia Kazakistan işçi sınıfı tarafından yığınsal protesto gösterilerinin başlamasına neden olmuştur.[145] Yedisu Uygurları, bölgenin diğer işçi sınıfları gibi burjuva-demokratik devrime aktif katılmıştır. Uygur çiftçi ve işçi sınıfları arasında devrimci fikirlerin yayılmasında yeraltı ajitasyon faaliyetlerinin rolü etkili olmuştur. Bu tarz faaliyetleri 1905-1907'lerde sürgündeki sosyal-demokratlar yürütmüştür. Onların önderliğinde Vernıy ve Yarkent'te sosyal-demokrat topluluklar teşkil edilmiştir. Bunların iştirakiyle Vernıy'de Vladimir Lenin, Karl Marks ve Fridrih Engels'in gizli yayınlarının dağıtıldığı yasadışı kütüphaneler kurulmuştur.[146] Hükümet bu başkaldırmaları durdurmak için yönetim sistemini reform yoluyla ıslah ederek halka ödün vermiştir. Böylelikle 7 Ekim 1905'te manifesto ilan edilmiştir. Ekim beyannamesi uyarınca, herkesin şahsi özgürlüğü, konut dokunulmazlığı, söz, toplum ve matbaa hürriyeti garanti altına alınmıştır.[147] 1906 yılında Yarkent'te Lenin'in *"Köy Sefillerine"* adlı kitabı yayılmış, bu eser Yedisu Uygurlarının düşünce ve duygularının uyanmasına tesir etmiştir.[148]

Bu olay üzerine Vernıy'de Ekim 1905'te şehirlik siyasi grev hareketi gerçekleşmiştir. Sanayi tesisleri ve ticaret işletmeleri işlerini durdurmuştur. Tuğla, tütün ve yün fabrikalarının işçileri devrimci sloganlarla sokaklara dökülmüştür. Rus ve Kazaklarla birlikte omuz omuza veren Uygur işçi sınıfı da başkaldırmıştır. Uygurların yoğun olduğu tuğla fabrikalarında arka arkaya mitingler düzenlenmiştir. Dünün tarımcıları bugünün işçileri için bu faaliyetler politik eğitim okulları niteliğinde olup, onların sınıf bilincinin gelişmesine katkı sağlamıştır.[149] Böylelikle, azınlıkta olan gelişme taraftarları Uygurlar, Yedisu'nun ezilmiş diğer yerli halklarıyla beraber kendi

[144] Haluk Ölçekçi, "Kazakistan'daki Ulusal Hareketler ve Bolşevik Devrimi", **Bilig TDSBD**, S.7/Güz, Ankara, 1998, s.177.
[145] Şaymerdenova, **a.g.e.**, s.82.
[146] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.101, 116.
[147] Kuzembayulı, Abil, **a.g.e.**, s.248.
[148] Hidayetov, **a.g.e.**, s.103.
[149] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.101-102.

haklarını savunarak ana dillerinde okullar, eğitim merkezleri, matbaa açabilmek ve sosyal zorluklarına çözüm bulabilmek için meydanlara çıkmıştır. Ama Çarlık rejim bu tarz ayaklananları hep bastırmakla meşgul olmuştur.

Diğer yandan XX. yüzyılın başlarında Yedisu Uygurları arasında sınıf çelişkileri sert bir yapı alarak şiddetlenmiştir. Alt ve üst halk tabakası arasındaki mücadeleler yaygınlaşıp, alt sınıflar zengin zümrelere, bucak başkanlarına veya aksakallara karşı toprak meselesinin çözümünde yaptığı adaletsiz hareketlerinden ve avam halka uyguladığı baskılardan dolayı başkaldırmaya başlamıştır.[150]

Ekim Beyannamesi'nde ayrıca *"Tercüman"*[151] dergisinin yarattığı etki genç Uygurların kalplerinde milli ruh ve özgürlük için mücadele hislerini uyandırmıştır. Dolayısıyla Tarançilar yer-su meselesini çözmek gayesiyle Velivay Yoldaşev tarafından alıkoyulan toprakları geri almayı ön plana çıkarmıştır. Bu mesele Yoldaşev'in şahsi menfaatiyle ilişkili olduğundan Yoldaşev'in, gençlere karşı geldiği ve Tarançiları ikiye ayırmış olduğu ve böylece halkı birbirine düşürdüğü fikri birçok taraftar bulmuştur. Bir taraf zengin ve beglerden diğer taraf ise gençler ve fakir ahaliden oluşmaktaydı. Ahalinin arkasını kollayan gençler oylama sistemine başvurarak başarıya ulaşsa da zenginler alt tabakayı para karşılığında kendi taraflarına çekmeyi başarmıştır. Hükümet de birincilerin tarafını tutmuştur. Bu fırka mücadelelerin sonu gençlerin mağlubiyetiyle sonuçlanmıştır. 1906'da Yarkent şehrinde hem Uygurların milli, dini ve içtimai problemlerini konuşmak hem de devlet Dumasına[152] temsilci seçmek için kurultay organize edilmiştir. İşbu kurultay Yoldaşev'in yönetimi altında gerçekleştiğinden onun seçilmesi kararlaştırılmıştır. Zenginler, mollalar, begler ve onların takipçileri tarafından *"kalte çapan"* lakabı

[150] Kabirov, **Pereseleniye İliyskih Uygur v Semireçe**, s.113.
[151] "Dilde, fikirde, işte birlik" şiarına istinaden Türk halkları arasında ortak Türk dilinin oluşumu için çabalayan Tatar Türklerinden çıkan müstesna şahıslardan biri İsmail Gaspıralı tarafından 1883 yılında Bahçesaray'da neşredilmeye başlayan gazetedir. Bkz. Nadir Devlet, "Rusya Türklerinde Milliyetçilik (Türklük) Şuurunun Gelişmesi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.14, İstanbul, Özdemir Basımevi, Ekim 1981, s.154.
[152] Çar hükümeti, Rus-Japon savaşında Rusların mağlup olması üzerine mağduriyete uğrayan, maddi durumlarının düzeltilmesi ve manevi haklarının verilmesi yolunda başkaldıran halkın isyanlarına dayanamadığı için dikte rejimine son verdiğini anayasa kararında belirtmiştir. Bunun üzerine ülkedeki sosyal meseleleri gündeme getirebilmeleri için Rus olmayan halk temsilcilerinden oluşan *Duma Meclisi*'ni kurmayı doğru bulmuştur. Bkz. Mehmet Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, 3. bsk., Ankara, TTK, 2014, s. 149.

takılan terakkiperver genç fırka ise bu karara karşı olduğunu basım-yayım vasıtasıyla geniş kitlelere bildirmiştir. Genç Uygurların sayısı az olmasına rağmen ciddi ilerici fikirler üretebilmiştir.[153]

Çar hâkimiyetinin ve yerel derebeyilerin baskı ve sömürü politikasına karşı çıkan ve milli kimliğe bakmaksızın köylülerin haklarını savunan isyancılardan biri Karasu bucağının Yenişer köyünden çıkan Uygur genci *Anayet Kurbanov* olmuştur. 23 yaşlardaki Anayet, 1893'te Sopu Toksunov adlı zengine saldırı düzenlediği için sekiz sene kürek cezasına mahkûm edilmiştir. Arşiv kaynaklarında Anayet'in Sibirya'da ne kadar zaman kaldığı belli değildir. Ancak Ermak adlı Kırgızla sürgünden kaçtığı, yurduna dönebilmesinin dört sene sürdüğü ve 1905'te Vernıy'den Yenişer'e geçtiği bilinmektedir. O, burada da tarımcılara eziyet eden il yöneticisi Nüsretbek Carullabekov'u öldürmeyi planladığı için tutuklanmış ama yine de kaçıp kurtulmuştur. "Soygun" ve "ağır cinayet suçlusu" olarak aranan Anayet Kurbanov tek başına hareket etmekten vazgeçip bir grup oluşturarak zengin kulaklar arasına korku salmayı başarmış, böylece çiftçilerin haklarını savunmuştur. Eylül 1908'de ise zengin Camalatdin Calilov'dan 300 ruble parayı tehditle alarak köylülere dağıtmıştır, 1909 yılında ise tüccar Sopiev'e saldırarak Carullabekov için toplanmakta olan vergiye boğulan köylülerin adı geçen liste ve makbuzları yok etmiştir. Bu durumdan sonra Rus göçmenleri (Kapal ilçesinde Uygurlar yaşamıyordu) vergiden kurtulmuştur. Sonunda Çar askerleri tarafından yakalanarak katledilen Kurbanov, yaptıkları kahramanlıkları sebebiyle halkın hafızasında yer etmiştir.[154]

Devrimci hareketlerin etkisiyle 1906 yılında Galcat köyünde de yer-su meselelerine çözüm bulunmaması nedeniyle zenginlerden olan Eysa Bay ile bucak başçısı Sise'ye karşı Uygur köylülerinin ayaklanmaları zaman zaman vuku bulmuştur. Bu dönemlerde Uygur ahalisi arasında Çarlık hükümeti devirmek gibi ilerici fikirleri yaydığı ve propaganda yaptığı gerekçesiyle tarımcı ailesinden çıkan *Gocamberdi Talipov* (1860-1922) takip edilerek birkaç kez hapis cezasına çarptırılmıştır. İdareler, 1907 yılının sonunda *"halka kötü örnek oluyor, bu yüzden de ahali idare kurallarına uymuyor"* niteliğindeki suçlamalarla onun Galcat köyünden sürgün edilmesi kararını

[153] Abdusemetov, **a.g.e.**, s.56-57.
[154] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.91-93.

almıştır. 1909 yılına gelindiğinde 500 aileden 300'ü Talipov'un tarafını tutmuştur. Diğer grup ise Sise ve Eysa gibi zenginlerin boyunduruğundan çıkamayan yılgın köylülerden oluşmuştur. İkiye ayrılan köylüler arasındaki çatışmalar kanlı mücadelelere dönüşerek 11 Ocak 1909 tarihinde Talipov ile 80'e yakın Tarançi, zenginlerin peşinden giden köylülere saldırmıştır. Galcat köylülerinin ayaklanmalarının ilk kıvılcımları I. Rus devrimi dönemine (1905) denk gelerek 1913'lere doğru örgütlü ve kitlesel hal alarak avam ahali bazı başarılar elde edebilmiştir. Sonunda Sise ve Eysa Bay köylülere toprak vermeye mecbur olmuştur.[155]

Bu zaman zarfında Aralık 1911'e tarihlenen "İli İnkılabı"nın kıvılcımları komşu Yedisu bölgesini de sarmıştır. Rus hükümeti, Müslümanların katıldığı milli hareket ruhunun Yedisu halkını da canlandıracağından endişe etmeye başlamıştır. Bundan ötürü Yedisu halkının faaliyetleri gizli bir şekilde takip edilmiştir. İli inkılabı münasebetiyle Şura dergisinde *"Yarkent'te Toğru"* imzasıyla *"Türkistan Çini Türkleri"* adlı makale neşredilip, mezkûr makalenin sonunda Müslümanların Çinlilerle birlikte inkılap yolunda hareket etmeleri gerektiği yazılmıştır. Bunu müteakip hükümetin Tarançiları sorgusuz sualsiz arayıp araştırmaları başlamıştır. Onlar bu "Toğru" adıyla saklanan kişiyi bulamasa da Yarkent ilindeki bütün okulları kapatmışlar ve genç kuşağı matbaa işlerinden uzaklaştırmışlardı.[156]

Görüldüğü üzere, 1906-1913 yılları arasında Yedisu bölgesinde Uygur köylülerinin zengin, derebeyi ve bucak yöneticilerine karşı mücadeleleri keskin bir hal almıştır. Üstelik 1914'te I. Dünya harbinın başlaması üzerine bütün dünyayı yakan, avam halkı kan deryasına gark eden Avrupa yangını Orta Asya halklarını, onun içinde mazlum Uygur ahalisini de felaketlere düçâr etmiştir.

Çarlık Rusya'nın da katıldığı savaşın zorlukları öncelikle köylü halkın başına yıkılmıştır. 25 Haziran 1916 tarihinde Çar II. Nikolay, savaş meydanlarında kaleler kurmak, hendekler kazmak ve yol yapmak gibi müdafaa inşaatlarına ve cephe gerisindeki ağır amele işlerine (*Uyg. Laşmanliq*) 18 (19)-43 yaş arasındaki Müslüman halkı seferber etmek için emir çıkarmıştır. Ön hesaplara göre, 390.000 kişi seferber

[155] Kabirov, **Pereseleniye İliyskih Uygur v Semireçe**, s.115; Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.94-98.
[156] Abdusemetov, **a.g.e.**, s.57-58.

edilmeliydi. Hükümet Müslüman ahaliyi silahlandırmaktan korktuğu için onlardan böyle bir çözüm yoluyla faydalanmayı düşünmüştür. İtiraz edip başkaldıranlar olmasına rağmen hükümet emrini geri çevirmemiştir. Aksine Türkistan bölgesinde savaş durumunu ilan edip, isyancılara baskı önlemleri uygulanmıştır. Sömürgeciler, milli ayrımcılığı körükleyerek Rus ahalisini isyancılara karşı kışkırtmıştır. Sonunda Çar hükümeti Kazak, Kırgız, Uygur ve Dunganların seferberliğini 15 Eylül'e kadar ertelemiştir. Ancak bu tedbirler de isyanların büyümesine engel olamamıştır.[157] Seferberlik kararnamesinin ilk sırasına göre, Semireçe (Yedisu) ilinden 87.000 kişi, Sirderya ilinden 60.000, Ural'dan 50.270, Akmola'dan 48.316, Semipalatinsk'ten 85.479, Turgay'dan 60.000 kişi olmak üzere Kazakistan'dan toplam 391.065 kişi cephe gerisine çağırılmıştır.[158]

Uygurların bölgedeki diğer Müslümanların saflarına katılmaları için Uygur köylerine Kazak köylerinden elçiler gönderilip görüşmeler yapıldığı ve Yarkent ilçesinde başkaldıran Uygurların Çar emrine itaat etmeyi reddeden Kazak ve Dunganlarla birleşip hareket ettiği kayıtlara geçmiştir.[159] İlk başkaldıranlardan Aksu-Çarın bucağının Uygurları olmuştur. Bu emir alt tabakayı galeyana getirmişse de zengin ve kulaklar Çar'ın emrini yerine getirmek için çabalamıştır. Çar himayesinde olan zenginler durumdan sıyrılmak için çocuklarının yerine sefil halkın yaşı dolmayan ve işe yaramayan hasta çocuklarını göndermeyi amaçlamıştır.[160] Bu olaylardan hoşnut olmayan ahali memurlarla karşı karşıya gelmiştir. Bundan ötürü Yedisu'ya sürgün edilen İli Hanlığı'nın son sultanı Elehan Abiloğlu'nun torunları emre uymadıkları için katledilmiştir. Bunu takiben 16 Temmuz 1916 tarihinde Koram köyünün ahalisi köy başçısı Arup Beyi katletmiştir. Sonradan 31 Temmuz'da Büyük Aksu köyünün halkı Tohniyaz batur önderliğinde Çar memurlarını köyden kovarak, Azat bucağının idaresine baskın yapıp amele işlerine giden köylülerin listesini yok etmiştir. Böylece Büyük Aksu ve Avat köyleri isyancıların eline geçmiştir. Ancak çok zaman geçmeden

[157] Kuzembayulı, Abil, **a.g.e.**, s.258-259.
[158] Tajen Eleuov, "O Haraktere Vosstaniya 1916 Goda v Kazahstane", **Vestnik AN Kaz SSR**, S.6 (111), Alma-Ata, İzdatelstvo AN Kaz SSR, 1954, s.36.
[159] Kamalov, **Kazakstan Uygırları**, s.14; Kamalov, **Uygurı Kazahstana**, s.79.
[160] Kabirov, **Pereseleniye İliyskih Uygur v Semireçe**, s.116-117.

Çar askerleri Tohniyaz Batur ile onun takipçilerini esir alarak Kayka dağ boğazında 12 kişiyi kurşuna dizmiştir.

Bunun gibi olaylar diğer köylerde de tekrarlanmıştır. Yenişer köyünde yüzden fazla tarımcı *"çocuklarımızı ağır işlere göndermeyiz"* diye idare merkezlerinin önünde toplanarak köy başçısı Camaldin Bey'in dükkânlarını ateşe vermiştir. Korkudan Almatı'ya kaçan başçı, yüz civarında tenkil müfrezesi mensuplarını köye getirterek emre karşı çıkanları esir edip Almatı'ya sürmüştür. Yarkent'te de aynı olay tekrarlanmış olsa da idare başçıları önceden önlemlerini alarak *"cephe gerisine gönderilmeyenler yüzünden bütün halk katledilecektir"* şeklinde tehditkârca davranmıştır.[161]

Haziran 1916'da Yarkent hapishanesine 57 tarımcı hapsedilmiştir.[162] Bu olaylardan sonra halkın çoğu emre itaat etmeye mecbur kalmıştır. Ayrıca 9 Ağustos 1916 tarihinde Kazak, Kırgız ve Dungan halklarının isyanları bastırılarak isyancıların çoğu Rus askerlerinin kılıcından geçirilmiştir. Bazıları Çin sınırlarına geçse de orada da yaşamlarını sürdürememiştir. Bu kanlı faciadan da ibret alan Uygur ahalisinin bir kısmı Çar emrine riayet etmek mecburiyetinde kalmıştır. Ekim ayında Yedisu'daki isyanlar tamamen bastırılıp Yarkent ilinden 1.000 kişi Ekatirinoslav vilayetine seferber edilmiştir. Emre itiraz eden dokuz Tarançi kurşuna dizilmiştir.[163]

Amele işlerini yapanların baştan geçirdiği zorlukları ve uzun yollara düşen halkın azap ıztırapları *"laşmanliq qoşaqliri"*[164] adıyla Uygur edebiyatında yer bulmuştur. 1917 senesine gelindiğinde Şubat ihtilalinin neticesinde bu azaplar sona ermiş, seferber edilen köylülerin çoğu ülkelerine dönmeye başlamıştır. Orta Asya halklarının Çarlık rejimi ve yerli sömürgecilere karşı 1916'daki isyanlarında Uygur ahalisinin yer alması, Uygur köylülerinin hayatında ilk ve örgütlü ayaklanma olan 1912-1913 yılları arasındaki *"Galcat olaylarının"* devamının getirilmesi olarak değerlendirilebilir. 1916 olayları da somut bir sonuç elde edemediği için Rus köylü göçmenlerinin devrimci faaliyetleri etkisiyle 1917 ihtilallerine ulaşarak devamını

[161] Zulyarov, **a.g.e.**, s.22-23.
[162] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.108.
[163] Abdusemetov, **a.g.e.**, s.58-59.
[164] Koşak/Qoşaq (Dörtlükler), içerik bakımından çeşitli konuları kapsayan ve hacim bakımından kısa olan Uygur halk şiirinin bir türüdür.

bulmuştur. Şöyle ki, Uygur ahalisi dönemin içtimaı sorunlarından kaynaklı kendi aralarında sosyal tabakalara ayrılarak, yeni sınıfları ve örgütleri oluşturmuştur. Sınıfsal çelişkiler de Uygur emekçi köylülerin diğer halklarla özellikle topraksızlaştırılan Rus işçi gruplarıyla ortak çıkarlar doğrultusunda birleşmesine neden olmuştur. Böylece, 1912-1917 seneleri arasında zorbalık, sefalet ve açlığa maruz kalan Türkistan halkı ve Rus köylü-işçi sınıfları, Çarlık rejimin bu sömürgeci politikasına karşı beraber mücadele etmiştir.

II. BÖLÜM

SOVYET DÖNEMİ'NDE UYGURLARIN KAZAKİSTAN'A YERLEŞMESİ ve GENEL DURUMLARI (1917-1991)

A. Şubat ve Ekim İhtilalleri Dönemi

1916 yılının sonlarına gelindiğinde tüm halk tabakaları arasında isyan alevleri tekrar tutuşmaya başlamıştır. Böylece Rusya'da elit kesimin katılmasıyla "burjuva" ve farklı halk tabakalarının iştirakiyle "demokratik" adını alan *"Burjuva-Demokratik Devrimi"* meydana gelmiştir.[1] Devrim, 27 Şubat 1917 tarihinde patlak vermiştir. Böylece Çar Hükümeti devrilmiş, hâkimiyet monarşist idare sergileyen *Geçici Hükümetin (Menşevikler)* eline geçmiştir. Ayrıca sınıf ve sosyal belirtilere göre *İşçi, Asker ve Köylü Milletvekillerinin Sovyeti (Şurası)* gibi iktidar organları kurulmuştur. Kazakistan'da da devrime destek amaçlı miting ve toplantılar gerçekleşmiştir. Devrim, sömürgeleştirilerek müsadere edilen yer ve mülkün geri verilmesi gibi önemli konularda köylü ve işçi halka ümitler vadetmiştir. Geçici hükümet Kazakistan'daki durumu düzenlemek için ürkek adımlar atmış, 20 Mart 1917 tarihinin özel kararnamesi uyarınca, Rusya vatandaşlarının milliyet, din ve mezhep farklarına bakılmaksızın hukuk kısıtlamaları kaldırılmıştır. 1916 ayaklanmasının katılımcıları ise affedilerek, mağdur olan Yedisu bölgesinin halkına yardım edilmesi, ayrıca 25 Temmuz 1916 tarihinde Çar emri gereğince amele işlerine seferber edilen Müslüman ahalinin ülkelerine geri dönüşü kararlaştırılmıştır. Fakat bölgenin en önemli problemlerden biri olan yer meselesi ise Çar döneminden farklı bir mecraya gitmemiştir.[2]

Şubat Devrimi'nin, 1916 senesindeki isyanın getirdiği zorlukları hala hafızalarında koruyan Türkistan halkları tarafından soğuk bir biçimde karşılandığı ve Müslüman ahalinin olaylarda fazla yer almadığı, aksine ihtilaller sonucu oluşan kaos ortamından faydalanarak kendi meselelerine yönelik faaliyetler düzenlediği ifade

[1] Yavuz Ercan Gül, Cevit Yavuz, "Rusya'da Ekim Devrimi'nde Pravda Gazetesinin Oynadığı Rol ve Devrim Sayısının İçerik Analizi", **Avrasya Etüdleri**, Ed. Dr. Mehmet Kahraman, Yıl.21, S.47 (2015/1), s.133-134.
[2] Kan, **a.g.e.**, s.147, 156, 157.

edilmektedir.[3] Şubat Devrimi'nin Kazakistan'daki aydın kesim tarafından sıcak karşılandığından da bahsedilmektedir. Geçici hükümet, milli hareket liderleriyle irtibata geçerek, 1917 yaz mevsiminde nüfusun milli yapısına göre muhtariyetlerin kurulması kabul edilmiştir.[4]

İhtilal sonucu ülkenin büyük kısmının merkezi otoriteden ayrılmasını fırsat olarak değerlendiren Müslüman Türkler, büyük ayaklanmalar sonucu, 1917-1920 tarihleri arasında, kendi hükümet ve partilerini kurmaya muvaffak olmuştur. Şubat Devrimi'nin ilk günlerinden başlayarak Yedisu'da burjuva-milliyetçi hareketleriyle birlikte Bolşevik ajitasyon faaliyetleri de büyük boyutlara ulaşmıştır. Çoğu Kazak, Uygur, Tatar ve Dunganlardan oluşan cephede bulunan asker ve cephe gerisinden dönen işçiler, Bolşeviklerin peşinden yürüyerek Yedisu'da devrimci illegal örgüt ve gruplar oluşturmuştur. Ayrıca kentsel ve kırsal köylü kesimi, işçi ve aydınları birleştiren sendikalar (profsoyuz) ve siyasal partiler ortaya çıkmıştır. Vernıy'de Tatar burjuvazisi yerli halkların (Kazak, Kırgız, Uygur, Dungan) toplumsal hareketlerini etkileyebilmek için "Müslümanların çıkarlarını savunmak" sloganı altında Mart 1917'de Zeynutdin-Haci Tazetdinov önderliğinde *"Kurultay"*[5] komitesini organize etmiştir. Kurultay çerçevesinde Müslüman burjuva milliyetçileri örgütlenmiş ve iki ay sonra da aynı tarafta Kazakların *"Alaş"*[6], Özbeklerin *"Şuro-i İslamiya"* (İslam

[3] Fazlur Rahman, "Rusya'daki Türklere Karşı Sovyet Politikasının Gelişimi (1917-1965)", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Çev. Hakan Kırımlı, S.23, İstanbul, Kazancı Matbaacılık Sanayii, Nisan 1983, s.139.

[4] Sattar Kaziev, "Sovetskaya Natsionalnaya Politika i Problemı Doveriya v Mejetniçeskih Otnoşeniyah v Kazahstane (1917-1991 Godı)", İnstitut Etnologii i Antropologii Rossiyskoy Akademii Nauk, **Basılmamış Doktora Tezi**, Moskva, 2015, s.181.

[5] Kurultay, Alaş ve Tarançi-Dungan komiteleri, yerli halkın burjuva hükümeti etrafında birleştiğini bildirmek için büyük çapta bir kurultay organize etmiştir. Yedisu'yu Bolşevizm baskısından kurtarmak, Kurultaylıların esas takip ettiği yol idi. Bkz. Aznat Talipov, "Aklar Bilen Kizillar Arisidiki Tarançilar 2", **Uygur Avazi**, S.49 (7853), 7.12.2017, s.14.

[6] Alaş, 1905 Karkaralı kurultayından sonra Kazak düşünür ve aydınları tarafından gayri resmi kurularak yeraltı faaliyetler yürüten bir teşkilattır. Teşkilat mensuplarının ilerici düşünceleri *"Kazak"* (1907, 1913) ve *"Aykap"* (1911) gibi yayın organlarında dile getirilmiştir. Bolşevik İhtilali'nden sonra Aralık 1917'de Kazak bozkırlarında Orenburg şehrinde gerçekleşen II. Pan-Kırgız Kongresi tarafından Alaş-Orda teşkilatına bağlı iki Kazak Hükümeti kurulmuştur. Bkz. Haluk Ölçekçi, "Tarihi Süreç İçerisinde Kazakistan'da Rus Varlığı", **Bilig**, S.2, 1996, s.58-59. Kurulan Doğu Alaş Orda ve Batı Alaş Orda hükümetleri Ocak 1918 tarihine kadar tarafsızlık politikası takip etmiştir. Bu milliyetçi hareketin ön saflarında *Alihan Bökeyhanov, Ahmet Baytursınov* ve *Mir Jakıp Dulatov* gibi Kazak aydınları yer almıştır. İç savaş Kızıl Ordu'nun lehine sonuçlanınca Alaş liderleri Bolşeviklere katılmak zorunda kalmıştır. Bkz. Haluk Alkan, **Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar**, Ankara, Karınca Yay., 2011, s.27-28.

Birliği)[7] ve Uygurların *"Milli Şuro"* (Milli ittifak) partileri oluşmuştur. Mayıs 1917'de Vernıy'de *"Müslüman İşçileri Birleşik İttifakı"* (MİBİ) kuruldu. 600 kişiden oluşan birliğin üyeliğine kabul edilenlerin çoğu tuğla fabrikalarının Uygur işçileri idi. Bu ittifakın örgütçülerinden biri Uygurların temsilcisi *Abdulla Rozıbakiev* idi. Rozıbakiev, Çelek, Lavar, Malıvay ve diğer köylerde MİBİ'nin şubelerini açmış, böylece ittifak geniş kitleyi etkileyerek Uygur çiftçilerinin çoğunu örgütün içine alabilmiştir. Uygur burjuvazisinden müteşekkil *"Tarançi Komitesi"* (1917 yılı yaz aylarında *"Tarançi-Dungan komitesi"* olarak yeniden örgütlendi) ise ulemayla birlikte tarım erbabını yanında toplayarak kendi haklarını temelleştirmek istemiştir.[8] Abdulla Rozibakiev anılarında bu burjuva-milliyetçi örgütlerini "*propaganda yaparak köylüleri yanlış yola itti. Akabinde binlerce köylü kurban oldu. Bu "hürriyetçiler" ise kendi canını kurtarmanın derdine düştü*" şeklinde tenkit etmiştir.[9]

Temmuz 1917 yılında Vernıy'de cephe gerisinden dönen, özellikle Kazak ve Uygurlardan müteşekkil *"Irgat ittifakı"* kurulmuştur. Başta milliyetçilerin etkisinde olan MİBİ'dan farkı, bunların baştan beri hep Bolşevizm taraftarları olarak bilinmeleridir.[10] Ekim İhtilali'nin katılımcısı Vangar Tityankuev'in hatıratlarından değinildiği üzere, o diğer Dunganlarla birlikte cepheden geri dönünce Bolşevikler tarafından yeraltı faaliyetler yürütmekle, özellikle Vernıy'de Dungan ve Uygurlar arasında Sovyet hükümetinin siyasetini propaganda yapmakla görevlendirilmiştir.[11]

Yarkent şehrinde de sendikalar oluşmaya başlamıştır. Temmuz 1917'de çoğu Uygur işçi ve zanaatçilerinden oluşan birlik toplam 400 kişiden müteşekkildi. 1917 yılının ikinci yarısında Uygurların yoğun olarak yaşadığı Yarkent kazasına bağlı Yarkent, Galcat vb. yerleşim yerlerinde birtakım çalkantılar gözlemlenmiştir. Vernıy kazasına bağlı Yenişer ve Taştikara köylerinde de Uygur devrimcisi *Galiakbar Rozıbakiev* liderliğinde mitingler düzenlenmiştir.[12] Cephe gerisinden dönen işçiler kendileriyle birlikte devrimci fikirlerini de getirerek avam halkı cephe ve Rusya'nın

[7] Pantürklük taraftarları Z. V. Togan, M. Çokay ve M. Tınışpaev tarafından kurulan siyasi örgüt. Bkz. Sattar Kaziev, "a.g.t.", s.185.
[8] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.120-122, 126-127.
[9] Ömerov, a.g.e., s.29. Bu bilgi adı geçen kitaba dahil edilen Abdulla Rozibakiev'in *"Eksil İnkilap Hem Biznin Hürriyetçiler"* adlı makalesinden alınmıştır.
[10] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.122-123.
[11] İlyas Yusupov, **Dungane v Period Oktyabrya**, Frunze, y.y., 1958, s.12.
[12] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.123-124.

işçi merkezlerindeki olaylardan sürekli haberdar etmiştir. Devrimci hareketlerden dolayı Uygur köylülerinin derebeyi ve zenginlere karşı direnişleri de keskinleşmiştir. Çünkü onlar kendi çıkarları doğrultusunda Geçici Hükümet'i ve onun faaliyetlerini savunmuştur.[13]

Orta Asya'daki milli siyasete ilişkin, başında Kerenskiy'in (IV. Aleksandr) olduğu Geçici Hükümet sosyal eşitsizlik ortamında yerli halklara tamamen yetki vermeyi doğru bulmamıştır. Geçici Hükümet büyük güç şovenizmine dayanıklı politika izlemeye devam ederek, 1916 milli kurtuluş ayaklanmalarının katılımcılarını cezalandırma yoluna gitmiştir. Ayrıca ayaklanmanın bastırılmasıyla İli bölgesine kaçan isyancıların ve avam halkın Yedisu'ya geri gelmesine izin verilmemiş, dahası topraklarının da kulaklara ve Kazaçiklere iade edileceği belirtilmiştir.[14] Yani, Geçici Hükümet'in milliyet ve tarım sahasındaki izlediği siyaseti sömürgeci Çar politikasının devamı olarak değerlendirmek mümkündür. Sırf bu yüzden de halk belirsizlik içine düşmüştür. Ülkede ikili iktidarın meydana gelmesi de ahali arasında bölünmelere sebep olarak tam bir kaos durumu yaratmıştır.

1917 yılı sonuna doğru Geçici Hükümet itibardan düşünce ve fiilen devlet iktidarını elde tutamayınca 24-25 Ekim 1917 tarihinde Petrograd'ta askerî hükümet darbesi gerçekleşip iktidara sosyal-demokrat ve sosyal-devrimci partilerden radikal hükümet koalisyonu - *Bolşevikler* ve *Solcu Eserler (SR)*[15] gelmiştir. Hükümet işlevleri ise başında *Vladimir İlyiç Lenin'in* (1870-1924) bulunduğu Halk Komiserleri Konseyi'ne devredilmiştir.[16] Ekim İhtilali sonucu Geçici Hükümet tutuklandıktan sonra Sovyet hâkimiyetinin 26 Ekim'de aldığı ilk kararlarından biri *"toprak kararnamesi"* olmuştur. Toprak kararnamesine göre, toprağın özel mülkiyetine son verilerek devlet mülkiyetine geçtiği belirtilmiştir. *"Toprak kararnamesi"*, *"barış*

[13] Kabirov, **Pereseleniye İliyskih Uygur v Semireçe**, s.124.
[14] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.128.
[15] Sosyalist Devrimci Parti (Rusça "Partiya Sotsialistov-Revolyutsionerov/ SR/ Eser"), 1902 yılında sosyalist devrimci grupların örgütlenmesiyle kurulan siyasi partidir. Eserler, Bolşeviklerin tutumu olan savhoşlaştırma (toprağın devletleştirilmesi) siyasetine karşı toprağın toplumlaştırılması ve çiftçilere verilmesi fikrini yürütmüştür. 1917 Şubat İhtilali döneminde Eserler, Geçici Hükümet'e destek vermeye başladıktan sonra Parti içinde ciddi bölünmeler yaşanmıştır. Böylece Sosyalist Devrimci Parti, Merkeziyetçi, Sağcı ve Solcu Eserler olarak gruplara ayrılmıştır. 1917 senesinden itibaren Solcu Eserler muhalif parti sıfatıyla Bolşevikler tarafına geçmiştir. Bkz. https://w.histrf.ru/articles/article/show/partiia_ sotsialistov_ rievoliutsionierov_rossiia, 28 Mayıs 2019.
[16] Kuzembayulı, Abil, **a.g.e.**, s.283.

kararnamesi" ile birlikte Komünist partinin en önemli manivelalarından birisi olmuştur. Kazakistan'da ise Sovyetlerin idareye gelme süreci, bölgenin sosyo-ekonomik ilerleme ve siyasi güçlerin dağılışı bakımından çok karışık ve eşitsiz duruma gelmiştir. Bazı bölgelerde Sovyet iktidarının kurulması mücadeleci bir şekilde uzun sürmüş, bazı ilçelerde ise hâkimiyet nispeten barışçıl bir ortamda ele geçirilmiştir. Özellikle Orenburg, Ural ve Yedisu bölgelerinin Sovyetlere karşı azimli direniş gösterdiği bilinse de, Ekim 1917'den Mart 1918'e kadar Kazakistan'da (Ural bölgesi hariç) Sovyet hâkimiyeti kurulmuştur.[17]

Alaş-Orda mensupları ve "Şuro" Uygur-Dungan milliyetçileri örgütü, Müslüman İşçileri Birleşik İttifakı'nı devrimci mücadeleye katılmaktan çekerek kendi askeri birliklerini kurmayı amaçlamıştır. Bolşevikler de karşı-devrimci unsurlar olarak gördüğü milliyetçilere karşı direniş göstermeye devam etmiştir. İşçiler ittifakı üyelerinin çoğu Kızıl birliklerine katılmıştır. Bu olaydan sonra çoğunluk olarak zengin zümre, din adamları ve burjuva milliyetçilerinden ibaret olan *"Tarançi-Dungan Milli Komitesi"* (TDMK) mitingler organize ederek, bu birliği terk edip MİBİ'ye üye olanları Uygur halkının *"hainleri"* şeklinde kınamıştır. Milli komitenin hedefi ise Uygur ve Dungan işçilerini "devrimci etkilerden" uzak tutmak ve devrimci hareketleri bastırmaktan oluşmaktadır şeklinde ifade edilmiştir. Ayrıca TDMK'nın, 22 Kasım 1917 tarihinde Yedisu'da kurulup karşı-devrimcilerden yana olan ve artık Rusya'nın merkezi bölgelerinde idareyi ele geçirmeye başlayan Sovyetlere karşı mücadeleler veren *askeri hükümete* de hizmet ettiği belirtilmektedir. Ocak 1918'de TDMK tarafından Yedisu Uygur ve Dunganlarının Milli Kongresi düzenlenmiştir. Kabirov, kongreye bazı işçi Uygurların, milli komite üyelerinin asıl amacını teşhir etmek için katıldığını ve Vernıy'den gelen heyeti A. Rozıbakiev (öğretmen) ve Yu. Ahmetov'un (işçi) temsil ettiğini bildirmektedir. Uygur işçi sınıfının kongreye katılarak komite mensuplarına karşı mücadele etmesi, Sovyet kaynaklarında dönemin büyük başarısı olarak değerlendirilmiştir.[18] Hâlbuki bu durum bir yandan halkı karşıt gruplara ayırarak bir birine düşürmüştür.

---

[17] Kan, **a.g.e.**, s.164-166.

[18] Çulukay bucağındaki kira süresi sona ermekte olan toprakların Velivay Yoldaşev tarafından kullanılması meselesi ortaya konulmuştur. Çulukay tarımcılarının temsilcisi Eysa Ahmetov bu toprakların küçük topraklı köylü işletmelere verilmesiyle ilgili müracaatta bulunmuştur. Abdulla

Görüldüğü gibi, bu dönemlerde Şubat ve Ekim İhtilalleri'nin getirdiği bir nevi özgürlük kıvılcımları ve devrimci düşünceler, Uygur ahalisinin farklı grup ve örgütlere girmelerine, bu suretle kendi aralarında bölünmelerine neden olmuştur. Ahalinin büyük kısmının, özellikle kentsel işçi kesimin, Bolşevikler yanında yer alarak Sovyet hükümeti için mücadele ettiği bilinmektedir. Rus işçi sınıfının devrimci hareketleri, yeni rejimin vaatlerine inanan Yedisu Uygurlarının hem kendi aralarından çıkan zengin zümre ve derebeyiler ile hem de Rus kapitalistlerine karşı mücadele vermelerinde etkili olmuştur.

B. Sovyet İç Savaşı ve Atu Faciası Dönemi

Sovyet hâkimiyetinin idareyi ele geçirmeye başlamasıyla ülkedeki karışıklıklar büyüyerek Kızıl Ordu ve Beyazlar (antikomünist) olarak bilinen iki siyasi güç arasındaki mücadeleler, ülkede iç savaşın (1918-1920) çıkmasına neden olmuştur. Savaş, Rusları ilgilendirmesine rağmen, genel olarak Rus toprakları dışında yaşayan Türkistan halkları ve Türkistan bölgesinde kurulan milli partiler, zikredilen taraflar arasında seçim yapmak zorunda kalmıştır. Çoğunluk, bir süre tarafsız gözlemci sıfatıyla kritik durumu idare etmeye çabalamışsa da ahali bir bunalım ve siyasal kargaşa eşiğinde kalmıştır.[19]

Vernıy şehrinde Kızıl askerî birliklerinin organize edilmesi 1918'de başlamıştır. Kızıl birliklerin saflarına kendi iradesiyle özellikle MİBİ ve Irgat ittifakı mensupları, yani Kazak, Uygur ve Dungan alt tabakası girmeye başlamıştır. Kızıl birliklerine, sonradan Kızıl Ordu'ya Yedisu'dan ilk kendi iradesiyle laşmanlıktan dönen Uygurlar girmeye başlamıştır. Örneğin, sadece Malıvay köyünden 50'den fazla kişi birliğe üye olmuştur. Laşmanlıktan kışın 1918'de dönen 120 Uygur Samara'daki birliğe katılmıştır. Vernıy ve Yarkent'in ücra bölgelerinden sayılan Dovun ve Büyük Açinoka köylerine Sovyet hâkimiyeti çok geç ulaşmasına rağmen, 1918 yılının Mart-

Rozıbakiev halkın gerçek temsilcisinin Ahmetov olduğunu kanıtlayarak kira anlaşmasını bozarak toprakların köylülere verilmesi gerektiğini iddia etmiştir. Kongrede böylece Çolakay (Çulukay) halkının toprak meselesi çözülmüştür. Bkz. Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.122, 129, 130, 132.

[19] Ölçekçi, "Kazakistan'daki Ulusal Hareketler ve Bolşevik Devrimi", s.174.

Nisan aylarında tamamen iktidarı ele almıştır.[20] İç savaş döneminde Kızıl Ordu'ya 250.000'den fazla Orta Asyalı Müslümanın kaydolduğu bilinmektedir.[21]

Böylelikle Yedisu bölgesinde tam anlamıyla Sovyet hâkimiyeti kurularak yerli halk ve milli burjuva kesim 4 Mart 1918 tarihinde gerçekleşen toplantıda yeni hükümeti itiraf etmiştir. Geçici hükümetin dayanağı, iktisadi ve harbi güce sahip olan Yedisu Kazaçikleri ise Sovyet hâkimiyetinin onların iç idari yönetim yapısına karışmayacağı halde bu yeni hâkimiyeti kabul edeceklerini ifade etmiştir. Zikredilen dönemde Semireçe'de yaşanan kıtlık dolayısıyla ekmek eksikliği hissedilerek bölgedeki vaziyet zorlaşmıştır. Bolşevikler bu sorunları gidermek için ekmeği üretenlerinden alıkoymaya kalkışmıştır. Bu kararın yerine getirilmesi için özel bir ekip oluşturularak Kazaçiklerin Sofiyskaya (günümüz Talgar kasabası) stanitsasına (büyük Kazaçik köyü) yönelmiştir. Böylelikle Kazaçiklerden 1000 pud[22] ekmek ve tüm silahlarını teslim etmeleri istenmiştir. Karşı gelenler dolayısıyla köylülere ateş açılmıştır. Bu tarz hareketler daha sonra Kazaçikler arasında büyük bir ayaklanmanın patlak vermesine yol açmıştır.[23]

Kazak ve Uygur bucaklarının bazı yöneticileri ise ataman (Kazaçiklerin başı), memur zümresi ve burjuva kesimi temsilcileriyle sıkı etkileşim içinde olmuştur. Koram bucağının başkanı Osman ve Karasu bucağının başkanı Camaldin Buşriev'in devrimcilere karşı "zorlayıcı bir biçimde" Uygurlardan askeri gruplar oluşturduğu ifade edilmektedir. Böylece Karasu bucağına bağlı Yenişer köyü anti-devrimci Uygur kesiminin kalesine dönüşmeye başlamıştır. Ayrıca Gulca, Kaşgar ve Çuguçak'taki Rus konsoloslukları Beyaz askerlerin örgütlendiği merkezlere dönüşmüştür.[24] 12 Mart 1918 tarihinde Yedisu Kazaçikleri Sofiyskaya stanitsasında Sovyet hâkimiyetini ortadan kaldırma planlarını gerçekleştirmeye başlamıştır. Bu faaliyetlere destek çıkan Camaldin Buşriev, Talgar ve Yenişer etrafındaki Uygur köylerinden zorlayıcı bir şekilde toplanan askerlerle (50-60 kişi) Nisan ayında Vernıy şehrine hücumda ön

[20] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.136, 138, 139.
[21] Ölçekçi, "Kazakistan'daki Ulusal Hareketler ve Bolşevik Devrimi", s.177.
[22] 16,38 kiloya eşit ağırlık birimi.
[23] Bulat Kurbanov, "Ko Dnyu Pamyati Jertv Politiçeskih Repressiy", **Ahbarat (Obşestvennıy, İnformatsionno-Politiçeskiy Jurnal)**, S.4-5(90-91), Almatı, 2018, s.16-17. Bazı bilgiler bağımsız araştırmacı Aznat Azatoviç Talipov ile 25 Eylül 2019 tarihinde Almatı'da yapılan görüşmelerde alınarak tamamlanmıştır.
[24] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.133.

saflarda yer almak suretiyle katılmıştır. Ancak Kazaçikler yenilgiye uğrayınca Buşriev Gulca'ya kaçmıştır. Mahmut Abdurahmanov'un belirttiğine göre, diğer halkların da katıldığı bu isyandan başka Uygurlar tarafından Sovyet hâkimiyetine karşı herhangi bir mücadele vuku bulmamıştır.[25] Netice itibariyle, Vernıy uezdinde 16 Nisan 1918 tarihinde başlayan Yedisu Kazaçikleri isyanını bastırmak için 20 Mayıs 1918 tarihinde Taşkent'ten *M. İ. Muraev*[26] komutasında tenkil müfrezesi bölgeye sevk edilmiştir. Muhaliflerine karşı gelemeyen Kazaçikler, Çin ve Yedisu'nun kuzey bölgelerine kaçmaya mecbur kalmıştır.[27]

Böylece ülkede iç kargaşalıkların başlamasından sonra Sovyet Uygurlarının hayatındaki trajik olaylar meydana gelmiştir. Mayıs 1918'de Bolşevikler Vernıy'den Yarkent'e kadar Gulca karayolu etrafındaki Uygur köylerinin avam halkı Kazaçikler ve Beyazlar hareketine karşı olumlu bir tutum besledikleri gerekçesiyle komiser Muraev'in komutasındaki ordu tarafından kurşuna dizilmiştir. Tahminen 25.000 Uygur özellikle erkekler günümüz Enbekşikazak ilçesinin Uygur köylerine[28] peş peşine düzenlenen baskınlar sırasında sebepsizce katledilmiştir. Kızıl terör sonucu Uygur ahalisinin bir kısmı Çin hudutlarından geçerek kurtuluş yolu aramaya mecbur kalmıştır. Bu felaket Uygur tarihine *"Atu faciası"*[29] olarak geçmiştir.[30]

---

[25] Mahmut Abdurahmanov, "Atu Vakiesi - Uygurlar Paciesi", **Hayat Bilen Hemnepes**, Haz. Aznat Talipov, Almatı, Bilim Yay., 2017, s.16, 17, 19.

[26] Arşiv belgelerinde bu şahıs sadece Muraev (bkz. Ek 1, Resim 5) soyadıyla geçmektedir. Sovyet döneminden sonra neşredilen edebi eserlerde ise Muraev *"Egor"* ismi ile anılmıştır. Lakin onun gerçek adının Mitrofan İvanoviç Muraev olduğunu gösteren belgeler de vardır. Kısa olmasına rağmen büyük bir önem taşıyan *"1917-1920 yıllarında Türkistan Sovyet Cephelerindeki Aktif Katılımcıların Listesi"* (Spisok Aktivnıh Uçastnikov Turkestanskogo Sovetskogo Frontov Perioda s 1917 po 1920) adlı belgenin Özbekistan Cumhuriyeti merkezi devlet arşivinde saklandığı bilinmektedir. Belgede Muraev'in Sovyet hükümeti için yaptığı hizmetlerinden bahsedilmektedir. En son görevi de Türkistan Cumhuriyeti askeri şubesi başkanı yardımcısı şeklinde gösterilmiştir. Kaynaklara göre, Muraev yaptıkları yüzünden mahkemede yargılanmıştır. Tahminlere göre o, Fergana Uygurları tarafından öldürülmüştür. Rusya arşiv belgelerine dayanarak Devid Brofi tarafından Muraev'in 1921'de Rusya'da öldürüldüğü iddia edilmektedir. Bkz. Ablehet Kamalov, "Kanlik Vakie: Cavavi Yok Soallar Nurgun", **Uygur Avazi**, S.14 (7870), 5.04.2018, s.6.

[27] Kurbanov, "a.g.m.", s.17.

[28] *Yenişer, Taştikara, Teşkensaz, Keyikvay, Karitoruk, Lavar, Koram, Çelek, Bayseyit, Kariyota, Geyret, Büyük Aksu, Sekkiz-on, Dolata*. Bkz. Zulyarov, **a.g.e.**, s.27, 29.

[29] "Atu" (Uyg. "etiş") Kazak dilinde vurmak anlamına gelmektedir. Atu faciası ile ilgili şair Malik Sadirov **Uygur Kismiti Yaki Atu Paciesi Hekkide Hekiket** (Almatı, Mir Yay., 2012) adlı destan yazmıştır.

[30] Kamalov, **Kazakstan Uygırları**, s.16; Kamalov, **Uygurı Kazahstana**, s.82. Sıroejkin (**a.g.e.**, s.468), bu olaylar sırasında 7.000'den fazla Uygur'un katledildiğini ve 25.000'in de Uygur Özerk Bölgesi'ne geçtiğini belirtmiştir.

Kazakistan bağımsızlığına kavuşup arşivler açılınca kanlı günün gerçekleri gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. Ama gönderilen askeri birliğin kanlı seferinin sebep ve amaçları, katledilenlerin sayısı gibi bazı soruların net bir cevabı hâlâ aydınlatılabilmiş değildir. Atu faciası Sovyet dönemini gören büyüklerin hafızalarından hiç silinmemiştir. Kazakistan'da neşredilmekte olan "Uygur Avazi" gazetesinde bu facianın tanıklarının anıları ve bu kanlı olaylarda yakınlarını kaybedenlerin anlattığı acı dolu hatıralarını[31] ihtiva eden birçok makale yayımlanmıştır.

[31] Şeriphan Hacim Buzurhan Hocaoğlu, *"Atu faciası gerçekleştiğinde babam 20 yaşındaymış. Olayların gerçekleştiği günden 15-20 gün öncesinde Almatı'dan Yenişer köyüne yönetim organlarından birkaç kişi gelerek Camhan bolusun (köy başçısı) evinin önünde ahalini toplamaya başlamış. Onlar yeni hükümetin kurulacağını, toprağın tarımcılara, fabrikaların işçilere ait olduğunu bildirerek halkın ya Beyaz ya da Kızıl asker birliklerinin birini seçmesini önermiş. Ayrıca bir hafta sonra tekrar geleceklerini bildirmiş. Sonradan Rus dili hocası ahaliye "Biz eğitimsiziz, kim iyi davransa onun tarafındayız, siyasetle işimiz yok" diye cevap vermelerini tavsiye etmiş. Bu sırada Camhan bolus hocayı yakalatarak "Biz padişahı destekleriz. Kızıllar bizi dinden uzaklaştıracaktır. Siz merak etmeyin, bütün mal-mülkünüzü toplayarak bana teslim edin. Ben Çin'e giderek asker getirttireceğim ve böylelikle Kızıllardan kurtulacağız" diye halkı inandırarak dediklerini yerine getirttirmiş ve ortadan kaybolmuş. Yönetim organları mensupları tekrar geldiğinde "Biz Kızılları desteklemeyiz" cevabını almıştır. İki günden sonra ise köye askerler gelerek halkı toplantı diye köy dışındaki "Üçün" adlı mekâna yığmaya başlamış. Kadın ve çocuklar ise köye gönderilmiş. Sonrasında bine yakın er kişi kurşuna dizilmiş"*. Bkz. Şeriphan Buzurhanoğlu, "Atu Paciesi. Yenişer Vakiesi", **Uygur Avazi**, S.21 (7774), 26.05.2016, s.8. İsmailcan İminov, *"Ben de Uygurlar arasında Atu faciası diye adlandırılan bu olaylar hakkında çocukken annemden duymuştum. … 1918 yılında iç savaş başlamış. 1917'de Petrograd'ta başlayan Ekim İhtilali'nden sonra Yedisu'da iktidar için mücadele keskinleşmiş. Aynı sene Kasım ayında Nadejdenskiy'de (günümüz İşikte/Esik şehri) Kazaçikler, Uygur ve Kazak zengin kesimi toplanarak Bolşeviklere karşı birleşmeye başlamış. 1918'in Ocak ayında Kazaçik, Kazak ve Uygur zenginlerinin çıkarlarını karşılayan ve onları koruyan Yedisu askeri hükümeti teşkil olmuş. Lakin 3 Mart günü Vernıy şehrinde hâkimiyet Bolşeviklerin eline geçmiş. Böylece memlekette Sovyet hâkimiyeti iktidara gelmiş. Bu olaylardan dolayı halk ikiye ayrılmış. Ahalinin bir kısmı Beyazları, diğer kısmı Kızılları desteklediği biliniyor. 1918'de Beyazlar isyan çıkarmış. … Beyazlar tarafında Karasu bucağının başkanı Camaldin Buşriev adlı kişi var idi. … O mağlubiyetten sonra Gulca'ya kaçmıştır. … Aynı zamanda bazı Uygurlar (Abdulla Rozibakiev, İsmail Tairov, Mahmut Gocamiyarov) Bolşevikleri desteklemiş. Vernıy'da teşkil olan Bolşeviklerin Müslüman zümresinde 45 Uygur varmış. … Olayların ardından Vernıy'e Muraev'in önderliğinde Kızıl asker birlikleri gönderilmiş. Taşkent'ten çıkan 50 kişilik birlik Vernıy'e gelene kadar 600 (bazı malumatlara göre 1000) kişiye ulaşmış. Birliğe Yedisu yolundaki Kazaçikler, savaştan dönen askerler, Rus tarımcıları, Pişpek ve Tokmak şehirlerinin ahalisi katılmış. Şimdiki Cambul ve Karasay ilçelerinde Muraevçiler tarafından birkaç Kazak köyleri ateşe verilmiştir. … Askerler sonra yolculuğunu Gulca yolundaki Uygur köylerine doğru devam etmiş. Bu yoldaki ilk köy Yenişer. … Bu köyde askerler toplantı bahanesiyle nehir yakasında 860 kişiyi katletmiş. Sonrasında köye dönerek kadınlara tecavüz etmiş. Bundan sonra Taştikara köyüne gelerek 750, Keyikvay'da 1000'e yakın, Lavar'da 3000'e yakın kişiyi öldürmüştür. Bayanday, Karitoruk, Çelek, Bayseyit, Çoñ Aksu, Dolata, Tügmen köylerinde de katliamlar devam etmiştir. Büyük köyler mezarlığa dönüşmüş. Bu katliamlardan ötürü halkın çoğu mal-mülkünü bırakarak Doğu Türkistan sınırlarına (Gulca) kaçmaya başlamıştır. … Galcat köyü ahalisinin çoğu sınır dışına geçmeyi başarmış. Ama aradaki Şunkar, Ketmen, Çoñ ve Kiçik Açinoka köyleri ile ilgili malumatlar çok azdır. Bazı bir kaynaklara göre günümüz Uygur ilçesinde tahminen 300-400 kişi katledilmiştir. … Ayrıca bu dehşetli olaylar sırasında Uygur ahalisi Kazak köylerinden destek almıştır. Onlar, Uygurları köylerinde barındırarak, milli kılık-kıyafetlerini giydirmiştir. Üstelik Çoñ Aksu ve Dolata köylerinde defin işlerine yardım etmiştir"*. Bkz. İsmailcan İminov, "Atu Paciesi Yaki Yettisu'da Yüz Bergen Kizil Terrornin Hekikiti", **Uygur Avazi**, S.20 (7618),

Atu hakkında ilmi ve sosyo-politik konulu makaleler ve edebi eserler (Hamit Hamraev, "Gulca Yolu" romanı gibi) ancak 1970'li yıllardan itibaren yayımlanmaya başlamıştır.[32] Genel olarak Sovyet döneminde bu konuya değinmenin yasak olduğu dönemin kaynaklarında açıkça görülmektedir. Örneğin tarihçi Malik Kabirov, **Sovyet Kazakistan'ındaki Uygurların Tarihiyle İlgili Denemeler** adlı eserinde;

"*Beyaz birlikler ile zenginlerin baskılarından dolayı anti-Sovyet propagandasına uyarak Vernıy ve Yarkent illerinin Uygur ahalisinin bir kısmı Mayıs ve Haziran 1918 yılında Gulca bölgesine gitti. Bunun birden bir sebebi Taşkent'ten Yedisu'ya Sovyet hâkimiyetini sağlamlaştırmak için gelen Muraev'in başta olduğu Kızıl Ordu safına sızan yabancı unsurların Uygurlara yönelik gerçekleştirdiği yasadışı baskılarıydı."* şeklinde bilgiler vermektedir.[33]

Ancak Malik Kabirov ile aralarının çok yakın olduğunu belirten İsmailcan İminov, adı geçen şahsın bu faciayı Yedisu Uygurlarına yönelik yürütülen *"kızıl soykırım"* olarak adlandırdığını ve olay ile ilgili birçok belge topladığını lakin kitabında tüm gerçekleri dönemin şartlarından ve sansürden dolayı açık bir şekilde yazamadığını, bu nedenle Mitrofan Muraev'in askerlerini *"Kızıl Ordu safına sızan yabancı unsurlar"* olarak ifade ettiğini belirtmektedir.[34] Böylece 1975 yılında neşredilen kitapta tüm suçlamalar Bolşeviklerden alınarak yabancı unsurlara yüklenmiş ve birkaç cümle dışında Atu faciası ile ilgili bilgiler eserde yer almamıştır.

Maşur Ruziev, **Yeniden Doğmuş Uygur Halkı** adlı eserinde, *"Uygur halkının Sovyet hâkimiyetine karşı inancını yok etmek için anti-devrimci unsurlar Kızıl asker*

17.05.2013, s.8-9; İsmailcan İminov, "Atu, İli Pravda O Krasnom Terrore v Semireçe", **Mısl'**, S.6, Almatı, TOO "Kazak Gazetteri" Yay., Haziran 2013, s.75-79. Minemcan Asimov'un, Atu meselesini ilk kaleme alan tarihçi Maşur Ruziev'in **Boranlik Jillar** adlı eserinden istifade ettiği bilgilerine göre; *"Karitoruk halkı, askerlerin yaklaştığını öğrense de masumlara dokunulmayacağından emin olan dindar kişilerin sözlerine uyarak askerleri sofra hazırlayarak beklemiş, ancak yemekler yenildikten sonra tahminen 300 kişi bir ahırda kurşuna dizilmiştir"*. Ayrıca Asimov, Çarın halkının askerlerden nasıl kurtulduğunu Çarın köylüsü Ruslan Turganov'un hatıralarından şöyle aktarmaktadır: *"Babam Jirşe bana bu olayları defalarca anlattı. Çarın'da Rusça bilen tek kişi varmış. Komşu köylerdeki olaylardan az çok haber alan köy büyükleri bu adamı işin özünü öğrenmek için Koram köyüne göndermiş. Muraev ise onu tercüman vasıtasıyla sorguya çekmiş. Elçi Uygurca konuşarak Çarınlıların askerleri sabırsızlıkla beklediğini ve onların ne zaman geleceğini merak ettiğini iletmiştir. Muraev tercümana, "Beklesin, iki günden sonra geliriz. O zaman bunların cezasını keseriz" demiş. Tercüman, tabii ki de son cümleyi çevirmemiş. Ama Rusça bilen elçi derhal Çarın'a dönerek halkın köyü terk etmesini söylemiş. Bazı erkekler askerlerin önünü keserek halkı korumak amacıyla onlar gelene kadar köyde saklanmıştır. Ama Muraev askerleri Çarın'a geldiğinde ahalinin yokluğunu fark ederek, yolunu devam etmiştir"*. Bkz. Minemcan Asimov, "Yene Atu Hekkide", **Uygur Avazi**, S.29(7627), 19.07.2013, s.10.

[32] Kamalov, "Kanlik Vakie: Cavavi Yok Soallar Nurgun", s.6.

[33] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.149-150.

[34] İminov, "Atu Paciesi Yaki Yettisu'da Yüz Bergen Kizil Terrornin Hekikiti", s.9; İminov, "Atu, İli Pravda O Krasnom Terrore v Semireçe", s.79.

birlikleri adını kullanarak Uygur köylerine baskınlar düzenlemiştir. Toplantı bahanesiyle halk kurşuna dizilmiştir. Sonradan evleri gezerek çoluk-çocuk ve yaşlıları katletmiştir, kadınlara tecavüz etmiştir, haneleri yakmıştır. Böyle bir trajik olay Karitoruk köyünde gerçekleşmiştir. Vernıy iline bağlı Koram ve Lavar köylerinde katliam yapan haydutlar Karitoruk'a ulaşmıştır. Onlar 300 civarında kişiyi sığır ahırına toplayarak kurşuna dizmiştir, sonra da kılıçtan geçirmiştir. Hayatta kalanların çoğu dağlara kaçsa, bazıları tekrar gelmeyecekler umuduyla köyde kalmıştır. Lakin ertesi gün gelen yeni bir grup asker bir gün önceki katliamları devam ettirmiştir. Bu olaylardan sonra Mayıs 2018'de düzenlenen Olağanüstü Komisyon, V. İ. Lenin'in "Yerli Ruslar tarafından doğu halklarına yönelik yapılan yolsuzluk ve şiddet eylemlerine sıkı soruşturma açmak ve suçluları cezaya mahkûm etmek" gerekçesiyle verdiği talimatlarına uyarak kıyımcı kulakları yargılamıştır. Kaçan Uygurlar ise köylerine dönmüştür. Tüm mağdurlara Sovyet hükümeti tarafından maddi destek gösterilmiştir. İşçi Uygurlar işbu olayların suçlusu kulak ve yerli Kazaçikler olduğuna ikna olarak tek koruyucusunun Sovyet hükümeti olduğuna kanaat getirmiştir."[35] şeklinde olayları açıklamaktadır.

Maşur Ruziev'in eserinde Atu faciası ile ilgili biraz geniş bilgi verilmeye çalışılmışsa da Muraev'in ismi anılmamış, Kızıl Birlikleri'nin facia ile hiçbir ilgisinin olmadığı ifade edilmiştir. İsmailcan İminov ise Uyguroloji Enstitüsü'nün sabık müdürü Kommunar Talipov'un *"Ötken Esirnin 20-Jillirida Bolşeviklarnin Şincan Medikarliri Bilen İş Elip Berişi"* adlı makalesinden şu bilgileri aktarmaktadır: *"…Yedisu'dan (Çin'e) gelen kaçaklar arasında soykırımdan kurtulan 25.000 Uygur vardı. Onlar 1918 yılının Mayıs-Haziran aylarında Almatı ve Yarkent illerinde vahşice katledilen 15.000 masum Uygur'un yakınlarıydı"*. Kanlı faciayı araştırmak ve kaçakları geri getirmek için komisyon kurulmuştur. Komisyonun içinde bu faciada yakınlarını kaybeden Abdulla Rozibakiev de yer almıştır. O, Gulca'da Çin hükümeti temsilcileriyle bizzat görüşerek kaçakların teslim edilmesi ve köylere yerleştirilmesi faaliyetleriyle ilgilenmiştir.[36] Yoldaş Azamatov, Atu faciasıyla ilgili A. Rozibakiev'in notlarını şu şekilde aktarmaktadır:

"Almatı ve Yarkent uezdlerindeki 30'dan fazla Uygur köyünde erkekler kalmadı. Onlar Çin'e kaçmak zorunda kaldı. … Ancak Çin'deki şartlara dayanamayan köylüler sonradan yurtlarına dönmeye başladı. Çin'den geri gelmeyen daha 10.000'e yakın Uygur vardır. 1920 yılından itibaren ülkesine tahminen 15.000'e yakın Uygur geri geldi. Onların çoğu 1922-1925 yılları arasında döndü." demektedir.[37]

---

[35] Ruziev, **a.g.e.**, s.127-128.
[36] İminov, "Atu Paciesi Yaki Yettisu'da Yüz Bergen Kizil Terrornin Hekikiti", s.9; İminov, "Atu, İli Pravda O Krasnom Terrore v Semireçe", s.80.
[37] Azamatov, **a.g.e.**,s.174.

Minemcan Asimov, Abdulla Rozibakiev'in bir toplantıda Koram'dan gelen Uygur temsilcilerinin adından Uygur köylerinin Bolşevikler tarafından baskına uğradığını rapor ettiğini, 11 Ocak 1919 tarihindeki toplantının 12 numaralı tutanağına dayanarak açıklamıştır. Bu toplantı sonucu Abdulla Rozibakiev Koram, Malıbay, Sügüt, Yukarı Çelek ve Karasu bucaklarını kontrol etmek ve anlaşmazlıkları barışçıl yollarla çözmek için görevlendirilmiştir.[38]

Ablet Kamalov'un belirttiğine göre, günümüzde "Atu" faciasının nedenleriyle ilintili iki görüş vardır:

1) Yedisu Uygurlarına yönelik uygulanan topluca kıyım anti-devrimci güçler tarafından düzenlenmiş olup, Bolşeviklerle ilgisi yoktur.

2) Bu olaylar, Ekim inkılabından sonra güttüğü amaçlarına ulaşmak için Bolşeviklerin "kızıl terör" taktiğini halka uygulamasının bir göstergesidir.

Bu durum kanlı oyunun arkasında Bolşeviklerin olduğu anlamını taşımaktadır. Birinci görüş Sovyet döneminde ortaya atılmış ve Sovyet ideolojisine zıt olarak değerlendirilmiştir. Mitrofan Muraev ise "Solcu Eser", yani Solcu Sosyal-İnkılapçılar Partisi'nin üyesi ve Bolşeviklerin içine sızan yabancı unsur olarak ifade edilmiştir. İnkılaptan sonra Bolşeviklerin Sovyetler safına Eserleri kabul ettiği ve Muraev birliğinin Türkistan askeri bölgesinin askerlik şubesi başkanı K. Osipov tarafından Taşkent'ten gönderildiği iddiası mevcuttur. Bu sebepler dolayısıyla Muraev'in Solcu Eserler ile bağlantısının olduğu tahmin edilmiştir. Ayrıca Osipov'un 1919 yılında Taşkent'te Sovyet hâkimiyetine karşı isyan çıkarmasından dolayı Muraev, Eserler Partisi'nin üyesi olarak kabul edilmiştir. Bu meyanda A. Kamalov, yukarıda bahsedilen Taşkent arşivinde bulunan *"1917-1920 yıllarında Türkistan Sovyet Cephelerindeki Aktif Katılımcıların Listesi"* adlı belgedeki bilgilere istinaden tam bir Sovyet adamı olan Muraev'in üstlendiği görevleri ve hizmetlerinin, onun Solcu Eserler Partisi'ne üyeliği ve K. Osipov ile bağlantısıyla ilgili iddialara tamamen zıt olduğunu belirtmektedir. Kamalov'a göre Sovyet ideolojisi çerçevesinde ortaya atılan "*bu katliam Bolşevik maskesiyle gizlenen anti-devrimci unsurlar tarafından gerçekleştirildi*" iddiası gerçeğe uygun değildir. Tüm belgeler Atu katliamının,

[38] Asimov, "a.g.m.", s.10.

Yedisu'da Kazaçiklerin isyanlarına karşı faaliyetlerde bulunan Kızıl birliklerin toplu soykırım uygulamalarının bir kısmı olduğunu kanıtlamaktadır.[39]

Atu olayları hakkında Sovyet Kazakistanı'nın yayın organlarında ilk olarak 29 Ağustos 1990 tarihinde neşredilen makalelerden biri Lev Balayan'ın "*Kto Bıl Nikem…*" (Leninskaya Smena) adlı yazısı idi. Yazıda, Panfilov devlet arşivindeki bir belgede Çin sınırlarından gelen Kazaçikler ve Tarançilar tarafından Yarkent'e yapılan hücum hakkında bilgiler bulunduğu belirtilmiştir. Belgeye göre şehir, 5 Haziran 1918 tarihinde Kazaçik ve Tarançiların eline geçmiştir. Çok geçmeden onlar Zatılnikov ve Muraev birlikleri tarafından kovulmuştur. 16 Haziran günü Yarkent'e Kızıl askerlerin gelmesinden sonraki olaylar şu şekilde aktarılmaktadır:

"Şehirde kurşun sesleri duyuldu. Bu istihbarat subayları yol boyundaki Tarançiları öldürdü. Onlar isyancıları değil, masum ahaliyi, çocukları bile katletti. Ondan sonra şehre Zatılnikov ve Muraev birlikleri gelerek ev ve dükkânlara baskın yapmaya başladı. Vernıy şehrinde ve Zaytsevskoe (Çelek) kasabasında Kazaçikler bastırıldıktan sonra Tarançilar istek dışı bu isyanlara katılmaya maruz bırakılmıştır. Çelek etrafında mağlup olan Tarançilar Yarkent şehrine geçerek oradan da Çin'e gitmek zorunda kalmıştır. Önüne çıkan herkesi sebepsizce katleden Kızıl askerlerden canını kurtarmak için kaçakların peşinden diğer Uygur köylerinin ahalisi de göç etmeye başlamıştır".

Zikredilen makalede iç savaşa isteksiz tabi tutulan Yedisu Uygurlarına yönelik Kızıl birliklerinin işlediği cinayetler açık "kızıl terör" olarak gösterilmiştir. Ayrıca Kamalov'un Almatı devlet arşivinden elde ettiği belgelerden, 30 Mayıs 1918 tarihinde Yarkent ve Bahtı'dan Kızıl askerlerce çekilen telgraf metninde şöyle denilmektedir: *"Tarançilar yok edildi. Muraev birliği Zaytsevskoe'da. Yolunu devam ettirecek"*. Bahtı'ya gönderilen telgrafta da anti-devrimcileri gözaltına almak, karşı gelirlerse de kurşuna dizmek emri yer almaktaydı.[40]

"Kızıl terörün" kurbanları hakkında Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Arşivi'nde Yarkent uezdi Rus-Tuzem ilişkileri komiseri *Gapparov Yunus Gapparoviç*'in kayıdı bulunan belgede özetle şöyle denilmektedir:

"Janaşar/Yenişer (Vernıy uezdi) köyünden başlayarak Çarın (Jarkent/Yarkent uezdi) köyüne kadar 20.000'den fazla sivil nüfus, masum Tarançilar, makineli tüfekle

[39] Kamalov, "Kanlik Vakie: Cavavi Yok Soallar Nurgun", s.6.
[40] Ablehet Kamalov, "Atu Paciesi: Seyasiy Tekiplernin Başlinişi", **Uygur Avazi**, S.17 (7873), 26.04.2018, s.10.

kurşuna dizildi. Yalnız Çilik kasabasında bir günde katledilenlerin sayısı 14.000 civarında olup, cesetler üç gün boyunca köyden araçlarla çıkarılarak çukurlara gömüldü. Ayrıntıya girmeden bilgi verirsek, Muraev'in katliam yaptığı ondan fazla köyde de çocuk, kadın, silahsız köylü ve işçi Tarançilar ayrım yapılmaksızın bir araya toplanarak katledilmiştir. Ev, bahçe, bostan, çatı ne varsa her yerde aranarak istisnasız olarak hepsi kurşuna dizilmiştir".[41]

Almatı İli Devlet Arşivi'nden istifade edilen Sağlık Kurulu'nun "İç savaş sırasında öldürülen sivil cesetlerinin temizlenmesi" konulu olağanüstü toplantısının (16 Haziran 1918, Vernıy) 9 numaralı tutanağında katliamdan sonraki durum şu şekilde aydınlatılmıştır:

"Çoğu cesetler hala gömülmemiş durumda. Özellikle Çilik (Zaytsevskoe) ilçesinde, bölge komiserinin belirttiğine göre bunun için işgücü ve araç yetişmemektedir. Cesetler çürümekte, hava ve suyu kirletmekte. Gulca yolundaki (Kuldjinskiy trakt), özellikle Zaytsevskoe ilçesindeki cesetlerin kaldırılıp bölgenin temizlenmesi için harbiye komiserlerine yarına kalmadan işgücü toplayıp bölgeye gönderilmesi önerilmiştir".[42]

Kazakistan Cumhuriyeti ilk Cumhurbaşkanının arşivinden istifade edilen «Ternistıy Put': Trudnıy Perehod…» (Dikenli Yol: Zor Geçiş…) adlı belgeler derlemesinin "Ekim İhtilali ve İç Savaş" bölümünde;

"… Muraev birlikleri tarafından birkaç Uygur köyündeki tüm erkekler katledilmiştir. 1920 yılının sonlarında aksakallar facia gerçekleşen yere anıt dikme konusunda hükümete müracaat etmişse de, talepler reddedilmiştir. Bu facianın gerçekleştiğini kanıtlayan tek belge vardır. O da 1921 yılında Yedisu bölgesi Komünist Partisi kadrosunu yeniden teftiş ve tasfiye etmek kampanyası sürecinde "cinayet işlerinin" iştirakçisi gerekçesiyle Muraev birliğinin sabık askerlerinin partiden çıkartılmasıdır" şeklindeki bir kayıt yer almaktadır.[43]

Kazakistan Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaşkanı N. A. Nazarbayev'in 1997 senesindeki emrine binaen 31 Mayıs "*siyasi baskı kurbanlarını anma günü*" olarak kabul edilmiştir. Dolayısıyla her sene Atu faciasının en kanlı merkezi sayılan Lavar

---

[41] **Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan**, Fon-811, OP-4, D-36, Y-45, 46. Bu bilgiler bağımsız araştırmacı Kurbanov Riad Diasoviç ile 30 Temmuz 2019 tarihinde Almatı'da yapılan görüşmelerde alınmıştır.

[42] **Gosudarstvvennıy Arhiv Almatinskoy Oblasti**, Fon-174, OP-1, D-2, Y-56. Bu bilgiler bağımsız araştırmacı Kurbanov Riad Diasoviç ile 30 Temmuz 2019 tarihinde Almatı'da yapılan görüşmelerde alınmıştır.

[43] **Plan-Prospekt Dokumental'noy Vıstavki "Ternistıy Put': Trudnıy Perehod…" (1917–1937 гг.)**, Haz. A. S. Zulkaşeva, Almatı: Arhiv Prezidenta Respubliki Respubliki Kazahstan, 2007, s.8-39'den naklen İminov, "Atu Paciesi Yaki Yettisu'da Yüz Bergen Kizil Terrornin Hekikiti", s.9; İminov, "Atu, İli Pravda O Krasnom Terrore v Semireçe", s.79.

köyünde bu günün anısına etkinlikler düzenlenmektedir.[44] Kazakistan bağımsızlığını kazandıktan sonra ise Lavar köyünün olduğu kara yolu boyunda Kızıl terör kurbanları için hatıra levhası konulmuştur.[45]

Bu olaylar genel olarak değerlendirildiğinde, Almatı ve civar köylerdeki Uygurların topluca katledilmesi, onların Kazaçiklerin Sovyet hâkimiyetine karşı isyanını desteklemesinden kaynaklandığı ifade edilmiştir. Ancak Kazaçiklere verilen destek başta Çar hâkimiyeti sonra da Geçici Hükümet ile sıkı bağlantılar kuran bazı Uygur temsilcileri tarafından organize edilmiştir. Bunlar Karasu bucağının başkanı Camaldin Buşriev (Kolpakovskiy askerlerinin Gulca işgalinde yardımcı olan Buşri Celilov'un oğlu) ve Hüseyinbeg Yunusov'tur.[46] Ayrıca C. Buşriev ile beraber Beyazların Sovyetlere karşı mücadele etme çağrılarına ilk tepki verenlerden biri Talgar köyünün Uygur zengini İslam Niyazov (İslambay) olmuştur. Yeraltı faaliyetleri yürüten adı geçen şahıslar kendi idarelerindeki işçilerin zorlayıcı önlemlerle anti-devrimci hareketlere katılmalarını sağlamıştır. Buşriev ise Taştıkara (50 kişi) ve Taşkenbaysaz (40 kişi) köylerinde zorunlu seferberlik ilan ederek, asker saflarını doldurmuştur.[47]

Kamalov, Kazaçik isyanlarına bazı Tarançiların iştirak etmesine rağmen, genel olarak Yedisu Uygurları tarafından Sovyet hâkimiyetine karşı anti-devrimci faaliyetlerin çokça sergilenmediğini belirtmektedir. Vernıy şehrine Kızıl askerler geldiğinde Kazaçikler 55 Tarançi'yi ön saflara çıkararak onları kalkan olarak kullanmıştır. Bu yüzden Uygurlar, *"Kazaçik isyanını destekledi"* şeklinde itham edilmiştir. İşbu Kazaçik ayaklanması belgelere *"Kazaçik ve Tarançi isyanı"* adıyla geçmiştir. Bu nedenler dolayısıyla Uygur köylerinin masum halkı Muraev askerlerinin kılıcından geçirilerek mağdur edilmiştir. Ablehet Kayumoviç'in belirttiğine göre, Vernıy ilindeki Kazaçik isyanına Uygurların yardım etmesi, onların Beyazlar hareketini desteklediği anlamına gelmemektedir. Çünkü genel olarak Beyazlar

[44] Raşidem Rehmanova, "Dua-Tegbir Ata-Bovilar Rohiga Begişlandi", **Uygur Avazi,** S.22 (7775), 2.06.2016, s.15.
[45] Kamalov, **Kazakstan Uygırları**, s.17; Kamalov, **Uygurı Kazahstana**, s.82.
[46] Kamalov, "Atu Paciesi: Seyasiy Tekiplernin Başlinişi", s.10.
[47] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.145.

hareketi, 18 Kasım 1918 tarihinde amiral Aleksandr Vasileviç Kolçak'ın bu hareketin başına getirilmesinden sonra şekillenmeye başlamıştır ve aynı sene lağvedilmiştir.[48]

Bu meyanda, 16 Temmuz 1919 tarihinde A. V. Kolçak'ın yazdığı *"Yedisu Tarançi halkına takdirname"* adlı metin, muhtevası açısından ilgi çekicidir. Metinde özetle;

"Kaygılı ve zor günlerde Rus diyarına kader çizgisiyle yerleşen, sayıca az, ama ruhen güçlü olan Tarançi halkı Rus devletini viran edecek aldatıcı yola girmedi. Şanlı ecdatlarının vasiyeti ve Müslüman dini uyarınca vatana ve onun kanunlarına sadık kalmayı Bolşevikler ile olan mücadelede binlerce evladının dökülen kanları ve samimiyeti ile kanıtladı. Tarançi halkının devlet uğruna yaptığı fedakârlıklarına değer vererek, ben bu halkın maddi ve manevi ihtiyaçlarına göz yumamam. Hükümet kararlarına binaen, halkın kayıplarını telafi etmek için acil yapılması gereken bazı vazifeler yüklenmiştir. Bunlar:

1. *Geçmişten beri bizimle dostane bağlar kuran Çin'e geçen kaçaklara besin konusunda destek çıkmak,*
2. *Bolşevik isyanından dolayı zor duruma düşen Tarançi ahalisine maddi yardımda (gıda, mal-mülk) bulunmak,*
3. *Bolşevikler tarafından yıkılmış tarım işletmelerini tekrar işe başlatmak, camilerin restore edilmesini sağlamak,*
4. *Devlet idaresindeki Yedisu ormanlığından 20 adet ağaçtan elde edilen inşaat malzemelerini Tarançi işletmelerine göndermek,*
5. *Tarımcı Tarançilara ucuza devlet kredisi ve bu faaliyet için devlet hazinesinden bir milyon ruble ayırmak,*
6. *Yedisu, Bolşeviklerden temizlendikten sonra Tarançiları verimli topraklar ile temin etmek, Yedisu tarımcıları Kazaçikler safına girdiği halde ise, Kazaçikler için geçerli kuralları onlara da uygun görmek.*

Bu yarlığı ilan etmeyi Rus ordusunun generali Kartstev'a vazife olarak yükledim. Yedisu bölgesine geri dönen Tarançilar bu takdirnameyi camide saklayabilir." denilmektedir.[49]

---

[48] Kamalov, "Atu Paciesi: Seyasiy Tekiplernin Başlinişi", s.10. 1920 yılının ilkbaharında Beyazlar hareketinin liderleri ataman Dutov, General Bakiç ve ataman Annenkov ile birlikte Kazaçik askerleri Doğu Türkistan'a geçmiştir. Bilgilere göre bölgedeki yerli halkı mağdur bırakarak Çin yetkililerinin de tutumuna bakmaksızın, Mart 1920'lerde Doğu Türkistan'ın sınır bölgelerine yaklaşık 25-35.000 ordu mensubu ve onların aileleri yerleşmiştir. Bu durumdan hoşnut olmayan Çin yönetimi 17 Mayıs 1921 tarihinde Sovyetlerle bir antlaşma imzalamıştır. Böylece Sovyet askerlerinin bölgeye girmesi suretiyle ortak hareketler sonucu Beyazlar hareketinin ortadan kaldırılması amaçlanmıştır. Antlaşma uyarınca, Mayıs-Haziran 1921'de gerçekleşen Çuguçak harekâtı tam başarıya ulaşamamıştır. Saldırıdan kurtulan General Bakiç'in askerleri Altay okrugunu ele geçirmiştir. Bunu takiben 12 Eylül 1921 tarihinde imzalanan yeni sözleşmeye binaen Kızıl Ordu birlikleri Altay okruguna girerek Ekim 1921'e kadar Beyaz Rus kuvvetlerini imha etmiştir. Sovyet tarafının bu denli adımı Merkezi Çin hükümetince olumlu değerlendirilerek, Sovyet-Çin ilişkilerinin düzeltilmesinde büyük rol oynamıştır. Bkz. Barmin v.d., "a.g.m.", s.223-226.

[49] Aznat Talipov, "Aklar Bilen Kizillar Arisidiki Tarançilar", **Uygur Avazi**, S.47 (7851), 23.11.2017, s.6.

Komünistler tarafından ise Türkistan cephesinin kumandanı Mihail Vasileviç Frunze'nin 2 Mart 1920 tarihinde *"Yedisu Kazaçikleri ve Tarançi halkına"* adlı duyurusunda şöyle denilmiştir:

"Yedisu bölgesinde iç savaş iki senedir devam etmektedir. Köyler, stanitsalar ve mahalleler ateşe verildi. Ahali büyük zarara uğradı. Zamanında çiçek açan ülke mezarlığa dönüştü. Bunlar, savaşın sonuçlarıdır. Şimdi bu anlamsız savaşı durdurma vakti geldi. Yedisu'daki kanlı mücadeleleri durdurmak ve ahalinin dini, dili ve milli kimliğine bakmaksızın onları barıştırmak için İnkılabı Askeri Sovyet şu kararı almıştır: Kızıl Ordu'ya karşı mücadele eden Kazaçik, Tarançi, Kırgız vb. halklar Sovyet hükümetine itaat ederek, silah ve askeri mülkünü teslim ederse, şahsi güvenliğine kefalet verilecektir. İşçi ve tarımcıların anti-devrimci hareketleri de affedilecektir".[50]

Görüldüğü gibi iç savaş döneminde yönetici güçler, sonuç itibariyle kardeşi kardeşe, aynı halkı birbirine karşı düşüren siyasi oyunlarını ve taraftarlar sayısını çoğaltmak amacıyla yapılan ajitasyon faaliyetlerini aktif yürütmüşlerdir.

Yedisu cephesinin lağvedilmesinden sonra Mayıs 1920'de devrimci askerlerin Taşkent'e nakledilmesi ve Kızıl Ordu birliklerinin gönüllü yerli ahaliden oluşturulması kararı alınmıştır. Yedisu'da Uygur milli askeri birliklerinin oluşturulması Abdulla Rozibakiev ve onun yardımcıları İsmail Tairov, Yusup Ahmetov ve Sopi Zaravatov tarafından organize edilmiştir. Sonunda toplam 687 Uygur'un bulunduğu 57. Tarançi Süvari Alayı, Tarançi Taburu ve 39. Tarançi Bölüğü oluşturulmuştur.[51] Vernıy'de anti-devrimci merkezlerinin tasfiye edilmesinde 250 Uygur'u bulunduran 27. Türkistan Avcı Alayı'nın rolünün büyük olduğu da belirtilmektedir. Eylül 1921'de Yedisu'da Sovyetlerin iktidara gelmesinde büyük çabalar sarf eden işçi Dungan ve Uygurlardan 56. Süvari Alayı[52] oluşturulmuştur. Sonradan bu alay 15. Süvari Alayı olarak yeniden organize edilerek Fergana'da Basmacıların bastırılmasına sevk edilmiştir.[53] 1921 yılının başlarında Kızıl Ordu'daki Uygur askerlerinin sayısı 920'ye ulaşmıştır. Uygur askeri birliklerinin ayrıca yerli Sovyet ve parti örgütlerinin halk arasında yürüttüğü politik eğitim çalışmalarına ve zengin tabakanın mal-mülkünün müsadere edilmesi faaliyetlerine de katıldıkları belirtilmektedir. [54]

---

[50] Talipov, "Aklar Bilen Kizillar Arisidiki Tarançilar", s.6; Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.155.
[51] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.157, 159.
[52] Malik Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov** eserinde (s.160) komutan Magaza Masançin ve komiser İsmail Tairov'un başında olduğu 56. Süvari alayının Eylül 1920 tarihinde sadece Dunganlardan oluştuğunu yazmaktadır.
[53] Kabirov, **Pereseleniye İliyskih Uygur v Semireçe**, s.126.
[54] Zulyarov, **a.g.e.**, s.25.

Komünist parti ve Sovyet hâkimiyetinin Yedisu'daki ulusal ekonomiyi yeniden kurma faaliyetlerinde köylü işçilerin ilk kitlesel örgütü olan *"Koşçi"* ittifakı belirgin rol oynamıştır. Bu ittifak, alt tabakanın zengin kesim ve kulakların ekonomik boyunduruğundan kurtarılması için mücadele vermiştir. Köylülere ilk başta sömürü ve sefaletten kurtulmaları için siyasal eğitim verilmekte olup, okuma-yazma okulları açılmıştır. Koşçi'nin ilk zümreleri 1921 yılında artık Sovyet Kazakistanı'nın[55] Uygur ilçelerinde oluşmaya başlamıştır. İttifaka Kazak, Uygur ve Dungan ahalisiyle beraber Rus köylüleri de kaydolarak çokuluslu bir örgüt ortaya çıkmıştır. Haziran 1921 tarihinde Uzun-Agaç köyünde Yedisu köylülerinin kongresi düzenlenerek, Abdulla Rozibakiev'in başta olduğu 16 kişiden oluşan Koşçi ittifakının bölge komitesi kurulmuştur. Kongre, Sovyet hâkimiyeti ve parti faaliyetlerinin köylerde canlandırılmasını, ayrıca zengin tabaka mensuplarıyla mücadele etme yolunda Yedisu[56] köylü emekçilerinin birleşmesi, dostluk bağlarının güçlendirilmesi ve genel olarak tüm Sovyet halklarının kardeşliğini hedeflemiştir.[57]

Toprak ıslahatlarının uygulanması sürecinde 149 zengin burjuvanın mal-mülkü ve toprağı müsadere edilerek köylülere verilmiştir. 15 Mart 1922 tarihinde Vernıy uezdinde 1912 Uygur köylü işletmesine toprakları iade edilmiştir. 25 Mart 1922 tarihinde ilan edilen kararnameye göre, Alma-Ata, Dzerjinskiy, Yarkent, Kopal, Lepsinsk uezdlerindeki Kazak, Tarançi ve Dungan işçi halkından 1916-1922 döneminde zorla alıkoyulan toprakların, hiçbir nedene bakılmaksızın geri verilmesi

---

[55] Kazakistan, 1919 senesinde Kızıl Ordu tarafından işgal edildikten sonra, 20 Ağustos 1920 tarihinde Kazak Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti (Kazak SSC) kurularak bazı topraklar ilave edilmek suretiyle ülke sınırları belirlenmiştir. Saray, "a.g.m.", s.125; Çağlar, "a.g.m.", s.68.

[56] Bu dönemde eskiden Semireçe olarak bilinen bölge, *Djetısu (Yedisu)* olarak adlandırılmıştır. Semireçe bölgesi altı uezdi kapsamış, Yedisu ise dört bölgeden oluşturulmuştur: *Alma-Ata, Yarkent, Taldıkurgan* ve *Lepsi*. Uygur ahalisi eskisi gibi Alma-Ata ve Yarkent uezdlerinde yoğundu. Ocak 1928'de *guberniya* (valilik)*, uezd* (vilayet) ve *volost* (bucak) yerine *oblast* (özerk bölge), *okrug* (ulusal bölge) ve *rayon* (ilçe) gibi idari birimler oluşturulmuştur. Örneğin Alma-Ata ve Yarkent uezdlerinin yerine 1928-1930 arası varlığını sürdüren *Alma-Ata okrugu* kurularak *Yarkent, Çelek, Enbekşi-Kazak* ve *İli rayonlarını* ihtiva etmiştir. 1935'te Yarkent rayonu, *Yarkent* (İli berisi) ve *Uygur rayonu* (İli ötesi) olarak ikiye bölünmüştür. Gulca kara yolu boyundaki Yenişer, Taştıkara, Taşkenbaysaz ve Alatau eteklerindeki Kizil-Geyret, Azat, Uygur köylerinden (toplam 12) *Enbekşi-Kazak ilçesi* kurulmuştur. Böylelikle, Uygur köyleri Yarkent, Uygur, Çelek, Enbekşi-Kazak ve İli rayonlarına dâhil edilmiştir. Uygur ilçesinde Uygurlar toplam nüfusun %70'ini oluşturmuştur. Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.180, 184, 192, 193.

[57] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s. 168-169. Koşçi ittifakı hakkında bkz. B. Çokuşov, **Klassovaya Bor'ba i Uproçeniye Sovetskoy Vlasti v Kirgizskih Ailah (1918-1924)**, Frunze, Kırgızistan Yay., 1968, s.34-58.

kararlaştırılarak, Sovyetlerin işçi halka karşı olumlu tutumu sergilenmiştir.[58] Utopik bir hedef olmaktan ileri gidemeyen Sovyet halklarına yönelik *"kardeşlik politikası"* çerçevesinde bir Sovyet insanı prototipinin oluşumu için sarf edilen çabalar, Sovyetler Birliği'nin[59] en önemli hassas sorunlarından biri *"milliyetler meselesini"* ortaya çıkarmıştır.[60] Bu siyaset ilk başlarda toprak reformunun en önemli örneklerinden biri olan *kollektifleşme hareketi (1928-1933)* sayesinde hız alacaktı.

C. Stalin Dönemi ve Ters Göçler

1927 yılının Aralık ayında Komünist Parti'nin XV. Kurultayı'nda tarım işletmelerinin kollektifleşmesi kararı kabul edilmiştir.[61] Tarım işletmelerinin kollektifleşmesi, Lenin'in (1917-1924) kooperatif planına uygun, toprakların ve hayvanların devletleştirilmesi ve *kolhozlara (kollektif çiftlik)* dönüştürülmesiyle gerçekleşmiştir. 1927 sayımına göre, Yarkent uezdinde kolhozlaştırma[62] siyasetinin ürünü olan Koşçi ittifakına 5.887 Kazak, 3.101 Uygur, 123 Rus, 84 Dungan ve 28 Tatar kaydolmuştur. Bu dönemde ittifaktaki kadınların sayısı çok düşüktü. Dönemin kaynaklarında belirtildiği üzere, 1928 yılına doğru Uygur köylerindeki ulusal ekonomi eski haline gelmiş, tarımcıların durumu epeyce düzelmişti. Uygur tarımının kollektivleştirilmesi kolhoz kuruluşu düşmanlarıyla olan şiddetli mücadeleler yüzünden zor şartlar altında gerçekleşse de, Uygur tarımcılarının kolhozlara tüm köy olarak kaydolmaya başladığı ifade edilmektedir.[63]

1930'lu yılların başlarından itibaren köylerde kolhozlar organize edilmeye başlamıştır. Örneğin Küçük Açinoka köyünde *"Keneş"* (Sovyet), Büyük Ketmen'de *"Qizil Oktyabr"* (Kırmızı Ekim), Avat'ta *"Yiltiz"* (Kök), Büyük Aksu'da *"Emgek"*

---

[58] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s. 170, 171, 175.

[59] SSCB (Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği), resmi olarak 30 Aralık 1922 tarihinde kurulmuştur. Akabinde de Orta Asya özerk devletleri Sovyet Cumhuriyeti statüsünü almıştır. Ayrıca 1929 yılında Kırgızistan Özerk Cumhuriyeti, Kazakistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Kara-Kırgızistan Özerk Cumhuriyeti ise Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti olarak değiştirilmiştir. Bkz. İbrahim Hasanoğlu, "Homo Sovieticus: SSCB'de Sovyyet Halkı İnşası Çabaları", **Turkish Studies, İnternational Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, S.10/1, Ankara, Kış/2015, s.320.

[60] Merve Suna Özel, "Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği ve Politikaları", **KÜSBD**, C.IV, S.2, 2014, s.103, (Çevrimiçi) http://dergipark.gov.tr/download/article-file/181095, 19 Şubat 2019.

[61] Zulyarov, **a.g.e.**, s.34.

[62] Kolhozlaştırma politikası, 1929-1930, 1930-1932, 1932-1934 olarak dört aşamada gerçekleşmiştir. Bkz. Çağlar, "a.g.m.", s.71.

[63] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.176-178, 188.

(Emek) ve *"Ğeyret"* (Gayret) (bunlar sonra "Emgek" kolhozu adı altında birleştirildi), Küçük Aksu'da *"İşçi dehan"* (İşçi tarımcı), Çonca'da *"Qizil Tuğ"* (Kırmızı Sancak) ve Yarkent şehrinde *"Trud pahtilik"* (Pamuk tarlası emeği), *"Qizil partizan"* (Kırmızı gerilla), *"Eltay"*, *"Emgekçi"* (İşçi) gibi Yedisu Uygurlarının köylerinde toplam 124 kolhoz kurulmuştur.[64]

Leninist milliyetler politikasının hayata geçirilmesi köylerin sovyetleşme sürecini hızlandırmıştır. 1928 yılının ortalarına doğru köy sovyetlerinin % 72,2'sini Kazaklar, % 75'ini Uygurlar oluşturmuştur. Uygur ilçelerinde 42 köy sovyeti kurularak, 927 Uygur milletvekili (361 bayan, 131 rençper (batrak), 709 yoksul köylü, 87 orta köylü) kaydolmuştur. 1930'lu yılların ortalarına doğru Uygur nüfusunun % 60'ının kollektifleştiği bilinmektedir.[65]

Ayrıca kolhozlara gönüllü olarak kaydolma prensibi bozularak tarımın mecburi kollektifleşmesi de yaygınlaşmıştır. Bu faaliyetlere mal-mülkü müsadere edilen zenginler karşı çıkarak, Gulca bölgesine göç etmiştir. Üstelik bu kesimin peşinden kolhozlaşma sistemini anlamayan bazı alt halk tabakası da sürüklenmiştir. Sovyet hâkimiyetinin, kolhozlara kaydolmaktan vazgeçenleri *"halk düşmanı"* ilan ederek sürgün ettiği de bilinmektedir. Bu çare-tedbirler haliyle tarımı zarara uğratmıştır. Keza 1931-1932 yıllarındaki kuraklık nedeniyle de 1932-1933 yıllarında tahıl üretiminin düşmesi sonucu köylerde kıtlık başlayıp ahalinin çoğu açlıktan ölmüştür. Bu felaket Uygur ahalisini de sarıp sarmalamıştır. Kollektifleşme siyasetinin ürünü olan kitlesel açlık ve felaket sonucu Uygurların belli bir kısmının, iç kargaşalıkların[66] olmasına rağmen Doğu Türkistan'a özellikle Gulca bölgesine yönelik *"ters göçleri"* zirveye ulaşmıştır. Örneğin XX. asrın başlarında Tügmen köyünde 93 aile, Uduta'da 44 aile

[64] Zulyarov, **a.g.e.**, s.35.
[65] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.185, 188.
[66] 1933 yılında Sovyetlere yakın bir siyaset izleyen Şın Şı-sey, Doğu Türkistan'ın genel valisi olarak iktidarı ele geçirmiştir. 1930'lu yıllardan itibaren Doğu Türkistan'ın farklı şehirlerinde peş peşine ayaklanmalar organize edilerek 12 Kasım 1933'te yaklaşık 5 ay süren Doğu Türkistan Cumhuriyeti kurulmuştur. Kollektifleşme ve büyük tasfiye hareketleri döneminde (1937-1938) Doğu Türkistan'a kaçan Kazak ahalisinin, Sovyet peyki olan Şın'ın onları teslim etmesinden korkarak Gasköl'e (tahminen 15-18 bin kişi) yerleştiği bilinmektedir. Genel olarak Cungarya bölgesinde yaşayan Kazak topluluğu kafilelerce göç ederek Barköl, Altay, Gansu bölgelerinden Hindistan'a, oradan da Türkiye'ye göç etmiştir. Bkz. Ömer Kul, Tekin Tuncer, "XX. Asırda Doğu Türkistan'da Göçler", **Türk Dünyasında Sürgün ve Göç**, Haz. Nesrin Sarıahmetoğlu, İlyas Kemaloğlu, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yay., 2015, s.194, 198-205.

yaşıyorken, 1932 yılında Tügmen ve Uduta köylerinde 81 aile kalmıştır.[67] 1930-1933 yılları arasında *"kızıl kıtlık"* nedeniyle Sovyet Kazakistan'ında 1.3 milyon kişi hayatını kaybetmiştir.[68]

Kitlesel göç hareketleri 1928-1929'larda başlamıştır. Bazı kaynaklarda göçlerin nedeni olarak zengin-kulak unsurları tarafından aşırı vergi baskılarından dolayı yürütülen ajitasyon faaliyetleri gösterilmektedir. Tüm sınır bölgelerinde bulunduğu belirtilen bu "karşı-devrimci zengin hücrelerinin" hedefi toplu göçleri organize etmekten ibaret olduğu yazılmaktadır. Ayrıca belgelerde, göç eden bazı kitlelerin sınırı rahat geçmeleri için Çin'den gelen silahlı kuvvetlerin refakatinde olduğu ifade edilmektedir. Örneğin Alma-Ata okrugu Tokmak yöresinden Çin'e Uygur, Kazak ve Dunganlar'dan 600 ailenin İli vadisine yöneldiği bildirilerek, Çin'den gelen Darı Sıdıkov önderliğindeki 400 kişilik silahlı bir birliğin sınırı koruyacağı belirtilmektedir. Bu kitlesel göçleri önlemek amacıyla Sovyet rejimi bazı tedbirler almıştır. 19 Mayıs 1931 tarihinde Tarbagatay ilçe bürosu *"Ülke dışına sığınma hareketlerini önlemek"* kararını alarak göçün esas sebebi olarak sınır dışındaki akrabalık ilişkileri ve Çin'deki yaşam hakkında çıkarılan şayialar belirtilmiştir.[69] Kazakistan araştırmacısı A. İ. Ognev'e göre 1930'lu yıllarda Çin'e göç edenlerin sayısı takriben 32.000 kişi idi.[70]

Kazak SSC Komiserler Kurulu başkanı İsayev Oraz Januzakulı'nın (1929-1938) Ağustos 1932 tarihli Stalin'e yazdığı mektubunda özetle;

"Kolhozlaştırma ve sovhozlaştırma (devletleştirme) faaliyetlerindeki aksaklıklar Kazakistan'da en başta hayvancılık sektörünü zarara uğratmış ve bu durum bütün halkı kötü yönde etkilemiştir. 1929 yılına ait raporlardaki 40 milyon hayvandan özellikle Rusların yaşadığı köylerde tahminen 6 milyonu kalmıştır. Tahmini kaynaklara göre, bu sene 10-15.000 kişi açlıktan dolayı vefat etmiştir. Üstelik ahalinin memleketi bırakarak komşu ülkelere göç etmeleri devam etmektedir. Ayrıca zengin kesimin ayaklanmalar organize etmesi, sadece onların kolhoz hayatına karşı gelmesi gibi kabul edilmiştir. Ancak bu meyanda ahalinin hangi sebeplerden dolayı zengin tabakanın ardından sürüklenerek göç ettiği henüz yeterince araştırılmamış konulardan biridir. Yaşanan bu olumsuzluklar, belli bir derecede Ülke Komitesi

---

[67] Zulyarov, **a.g.e.**, s.36-37.
[68] Özel, "a.g.m.", s.112.
[69] Bakıt Atantaeva, "Novıe Dokumentı Ob Otkoçevkah Naseleniya v Kitay v 1930-e gg", **Vestnik KazNu, Seriya Vostokovedeniya**, S.1(38), Almatı, Kazak Universitetı Yay., 2007, s.12, 13.
[70] A.İ. Ognev, "K Voprosu o Mıgratsii Kazahov v Sintsyansko-Kazahstanskom Regione (1911-1949)", **Materialı I i II Nauçnıh Çteniy Pamyati V.P. Yudina (1933-1944 gg)**, Almatı: Dayk-Press Yay., 1999, s.129.

yöneticileri ve parti politikasının yanlış planlanmasından, gerekilenlerin yerine getirilmemesinden ve hataların zamanında düzeltilmemesinden kaynaklıdır." denilmektedir.[71]

Ülkeyi sarıp sarmalayan açlık felaketinin ardından 1930'lu yıllardaki Stalin'in etnik gruplara uyguladığı tasfiye hareketleri ve Sovyet dönemindeki diğer facialar iç savaş dönemindeki *"kızıl terör"*ün devamı niteliğindedir. İnsanlık dramları Çarlık Rusya dönemindeki olaylardan daha ağır bir şekilde yaşanmıştır. İnsan ölümü, açlık, zorbalık ve sefaletin kat kat fazlası görülmüştür. Sovyetlerin tüm halklara verdiği serbestlik ve dokunulmazlık vaatleri sadece sözde kalmıştır. Kazakistan'ın demografik yapısı yerinden oynamıştır. Rus komünistleri tarafından *"vatan haini", "milliyetçi"* suçlamalarıyla binlerce Müslüman kurşuna dizilmiş, terbiye ve çalışma kamplarına (Gulag, Karlag, Aljir) sürgün edilmiştir. Stalin'in siyasetine karşı direniş gösteren düşünür ve aydın kesim peş peşine idam edilmiştir.

Tasfiye hareketleri 1917 Ekim İhtilalinden sonra birkaç kere vuku bulmuştur. 1937'den 1940'lara kadarki süreç bu hareketlerin zirveye ulaştığı dönem olmuştur. Zikredilen dönemde Kazakistan'da yüz binden fazla kişi "halk düşmanı" ilan edilerek baskıya uğramıştır. Stalin'in Türkistan bölgesinde uyguladığı milli soykırım kamçısının bir ucu da Uygurlara dokunmuştur. Tasfiye edilenlerin içinde Abdulla Rozibakiev, İsmail Tairov, Mahmut Gocamiyarov, Musa Roziev gibi Yedisu'ya Sovyet hâkimiyetini getirmeye çabalayanlar, Abdulla Abdullin, Bahavdun Kudretulin, Abdulla İsmailov, Muzepper Ehmetov, Mehpir İmaşev, Letip Enseriy, Ömer Zakirov, Ziya Sattarov vb. aydınlar, Hoşurahun Abdurahmanov, Roka İşimov, Heyrulla Kerimov, Abdurasul Rozikulov, Rozahun Sabirov, Üsüp Tohtibakiev gibi çiftlik başkanları ve birçok tarımcı veya din adamı vardı. Kamplara gönderilenler, özellikle şair ve yazarlar seneler sonra serbest bırakılmışsa da onların özgürce eserler vermesi veya eserlerini neşretmeleri yasaklanmıştır. Örneğin Uygur şairi Hezim İskenderov, 1937 yılında Sibirya'daki kampa sürgün edildikten 10 sene sonra serbest bırakılmışsa da bu 10 sene zarfında edebiyatla ilgilenmekten mahrum kalmıştır. Üstelik halk düşmanlarının hanımları *Aljir* (Vatan hainleri hanımlarının Akmola kampı) kampında tutularak, cebri çalıştırılmıştır. Onların evlatları ise kimsesiz çocuklar yurtlarına

[71] Damira İbrahim, Vahit Türk, **Kazakistan'da Kızıl Kıtlık 1929-1933: Stalin'e Mektuplar, Anılar, Röportajlar**, İstanbul, BKS Yay., 2016, s.30-37.

gönderilmiştir. Stalin rejiminin kurbanları ancak 1950'lerin başlarından itibaren aklanmaya başlamıştır.[72]

Genel olarak değerlendirildiğinde Sovyetlerin XX. yüzyılın başlarında uyguladığı politikalar, Rus olmayan milletlerin desteğini kazanmaktan ibaret olduğu söylenebilir. Lenin tarafından ortaya atılan *"ulusların kendi kaderini tayin etme hakkı"* görüşü bunun bariz bir örneğidir. Ama etnik gruplar arasında milliyetçi hareketlerin bağımsız bir şekilde gelişmesinin Komünist Parti siyasetine ters olması neticesinde Sovyetler, politikasını *"Sovyetleştirme/Ruslaştırma", "Rus milliyetçiliği", "asimilasyon"* yönünde değiştirmeye yol almıştır. Böylece Stalin'in (1924-1953) iktidara gelmesiyle açılan diktatörlüğün, şovenizmin ve totaliter bir sistemin uygulandığı yeni bir dönem, *"milliyetler meselesinin"* farklı yönden değerlendirildiğini göstermektedir.[73]

D. Doğu Türkistan'dan İkinci Göç Hadiseleri

XIX. yüzyılın başlarındaki siyasi olaylar hem Batı hem de Doğu Türkistan'daki Uygur ahalisinin tarihine silinmez izler bırakmıştır. II. Dünya Harbi'nin başlamasıyla da tüm Türkistan bölgesi çalkalanmış ve büyük kayıplar vermiş durumdaydı. Ayrıca sınır ötesinde Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin (1944-1949) ortadan kaldırılması[74] ve 1949'da Mao Tse-dung başkanlığındaki Çin Halk Cumhuriyeti'nin (ÇHC) kurulması[75] vb. sosyo-politik sorunlar ilerleyen zamanlarda Türkistan bölgesinde tekrar nüfus hareketlerinin başlamasını tetiklemiştir.

Özetle Stalin dönemi sonrasında Doğu Türkistan'dan Kazakistan'a yapılan göç hareketleri iki aşamada değerlendirilebilir. Birincisi Sovyetlerin Çin hükümetiyle anlaşarak II. Dünya Harbi sonrasında yaşanan insan/işçi kayıplarını doldurmak amacıyla propagandalar yapmak suretiyle Sovyet pasaportu sahibi kişilerin geri dönüşünü sağlaması ve yeni göçmen celp etmesi sonucu yaşanan göçlerdir. İkincisi ise

[72] Zulyarov, **a.g.e.**, s.39-42. Açlık felaketi ve büyük tasfiye hareketleriyle ilgili geniş bilgi için bkz. Talas Omarbekov, **20-30 Jıldardagı Kazakstan Kasıreti**, Almatı, Sanat Yay., 1997; Robert Kindler, **Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan**, Çev. Cynthia Klohr, Pittsburgh, University Of Pittsburg Press, 2018; Robert Kindler, **Stalinskiye Koçevniki: Vlast i Golod v Kazahstane**, Çev. Lada Yurevna, Moskova, Politiçeskaya Entsiklopediya Yay., 2017.
[73] Özel, "a.g.m.", s.105, 108.
[74] Kurban, **Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)**, s.85; Kul, **100 Soruda Doğu Türkistan**, s.69.
[75] Kul, "a.g.t.", s.359.

Sovyet-Çin ilişkilerinin bozulması döneminde Çin'de yaşanan farklı sosyo-politik sorunlar sebebiyle gerçekleşen göçlerdir.[76]

1950-1960'lı yıllarda Doğu Türkistan'dan SSCB'ye büyük göç hareketi gerçekleşmiş ve 1963 yılında sınırlar kapanana dek bu göçler devam etmiştir. 14 Şubat 1950 tarihinde Moskova ve Pekin hükümeti tarafından 30 yıllık *"Dostluk, İttifak ve Karşılıklı Yardım Antlaşması"* imzalanarak, bu ittifak Çin'e ekonomik ve politik açıdan ilk 10 yıl için bir güvence vermiştir. Bu bağlamda ülkeler arasındaki siyasi yakınlaşmanın göstergesi olarak vize kısıtlamaları kaldırılmıştır. Bu nedenle XX. asrın başlarında Çin'e geçen Sovyet pasaportu sahibi olan kişiler aileleri ile kavuşmak için 1954 yılında Sovyet hükümetinin daveti ve maddi yardım sunma vaatleri üzerine Sovyet Orta Asya'sına dönmüştür. Bu davetlerin arka planında ise Sovyet-Alman Savaşı[77] nedeniyle nüfus azalması ve tarımda zayıflık oluşması dolayısıyla Sovyetlerin işçi gücüne ihtiyaç duyma gerekçesi olmuştur. Bu boşluğun da SSCB'de akrabalık bağları olan Çin'deki Uygur ve Kazak toplumundan doldurulması hesaplanmıştır.

Bu gaye ile Stalin'den sonra iktidara geçen Nikita Sergeeviç Hruşçev[78] (1953-1964), 1954 yılında tarımı yaygınlaştırmak üzere *"Bakir Topraklar"* (Rusça "Tselinnıy Kray") projesini ortaya koymuştur. Bu proje kapsamında Batı Sibirya, Altay ve Kazakistan'ın kuzey bölgelerindeki tarıma açılmamış topraklar işlenerek

---

[76] Abdulvahap Kara, "Kazakistan'da Tarih Boyunca Göç ve Sürgünler", **Türk Dünyasında Sürgün ve Göç**, Haz. Nesrin Sarıahmetoğlu, İlyas Kemaloğlu, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yay., 2015, s.266.

[77] Büyük Anayurt Savaşı/Büyük Kurtuluş Savaşı/Rus-Alman Savaşı (Rusça "Velikaya Oteçestvennaya Voyna"), 22 Haziran 1941 tarihinde faşist Almanyası tarafından başlatılmıştır. Bu durumda SSCB'deki tüm halklar, Yedisu'daki Sovyet Uygurları dâhil, silah tutabilen herkes cepheye gönderilmiştir. Yaşlılar, hanımlar ve çocuklar ise cepheye gönderilenlerin kolhozlardaki tüm yükümlülüklerini üstlenerek ağır işlerde çalışmak zorunda bırakılmıştır. Savaş meydanlarına Uygurlardan ilk olarak Komünist Parti İlçe Komitesi sekreteri *Lohman İskakov*, Komsomol İlçe Komitesi sekreteri *Muhammed Azizov*, Komünist Parti Merkezi Komitesi öğretmeni *Abdulla İzbakiev*, mühendis *Tair İminov* ve *İkram Duganov*, tiyatro yazarı *Abdulhay Sadırov* gibi Uygur ileri gelenleri, ayrıca *Rizvangül Kadırova, V. Seyitova, M. Bakirova, K. Alieva* gibi Uygur kızları kendi isteğiyle cepheye gitme ricasında bulunmuştur. Savaşın ilk günlerinde Brest kalesinin savunmasına katılan Uygurlardan *A. Supiev, K. Turdiev, İ. Kamalov* ve *M. Niyazovlar* şehit düşmüştür. Moskova cephesinde ise *Ş. Zulyarov, Osman Usyanov, Yakup Ahmetdinov, Emincan Ahmetov, Tair İminov, Turdahun Asanov, Habibulla Rahimov* ve *Batur Şaripovlar*, Staliningrad (Volgograd)'ta *Musrat Velahunov* ve *Abdurahman Sametbakievler* mücadele vermiştir. Uygurların çoğu özellikle Kazakistan'da teşkillenen 30. ve 391. avcı tümenini oluşturmuştur. Bkz. Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.212-214, 216-217. Uygur gazilerinden Uzunagaşlı *Dadaş Babajanov*, Yarkentli *Sulhi Lutpullaev (Lutfulin)* ile Sultankorganlı *Masim Yakupov* vb. Sovyetler Birliği'nin Kahramanı olarak tanınmıştır. 1995 yılında ise Nursultan Nazarbayev'in oluru ile Açinokalı *Mördün Teyipov'a* da "Halk Kahramanı" ünvanı verilmiştir. Bkz. Zulyarov, **a.g.e.**, s.42, 45.

[78] Türkçe'ye Kruşçev şeklinde de aktarılmıştır.

SSCB'nin ihtiyaçları karşılanacaktı. Bu amaç doğrultusunda, tarım işleri için göçmenleri kazanmak adına propaganda kampanyaları başlatılmıştır. Çin hükümeti ise İli bölgesindeki toprakların boşaltılması üzere buraya Çin'in iç bölgelerinden Han Çinlilerini[79] yerleştirmek için SSCB'nin siyasi görüşünü desteklemiştir. 1952 yılından itibaren Sovyetler, Çin yönetimiyle anlaşmalı olarak, "Sovyet Vatandaşları Topluluğu" aracılığıyla pasaport dağıtmaya başlamıştır. Sovyet pasaportu edinen Doğu Türkistan ahalisi dönemin ağır şartlarından dolayı 1954'lerde göç hareketlerini başlatmış, bu dalga 1955-1956'larda kitlesel bir şekil almıştır.[80] Bununla birlikte tahıl üretimini arttırmak için Kazakistan topraklarına Rus ve Ukraynalı çiftçileri yerleştirme siyaseti de hız kazanmıştır ki, Rus ahalisi (% 42,7) karşısında Kazak halkı 1959 sayımına göre ülkede % 30 oranıyla azınlık konumuna düşmüştür.[81]

Stalin dönemindeki açlık felaketi (1932-1933), büyük tasfiye hareketleri (1937) ve Sovyet-Alman Savaşı (1941-1945), Sovyet Uygurları nüfusunun azalmasına neden olmuştur. Şubat 1947'de Kazakistan Komünist Partisi Birinci Sekreteri Jumabay Şayahmetov'un (1946-1954) Kazak SSC'sinde Uygur Özerk Bölgesi'nin kurulması gerektiğine dair Moskova'ya gönderdiği raporunda Uygur ahalisinin sayısı tahminen 23.000 olarak artacağı belirtilmiştir.[82] Bu sayı 1954-1962'lerdeki göç hareketleriyle artma göstermiştir. Sovyet Orta Asyası'na göç eden Uygur ve Kazak ahalisinin sayıca artmasını doğrudan Çin'deki iktisadi ve siyasi alanda yaşanan

---

[79] Çin, 1949'dan itibaren Doğu Türkistan'a karşı ayrılıkçı eğilimleri azaltma yolunda bir hoşgörü siyaseti izlese de, 1950'lerden sonra yönünü demografik kolonizasyon politikasına çevirmiştir. Böylelikle İç Çin'den göçmen yerleştirme faaliyetleri uygulanarak bölgedeki nüfussal oran Han nüfusu lehine değişmiştir. 1949'dan önce bölgedeki oranı % 4 olan Han Çinlilerinin sayısı kısa bir zaman içerisinde % 50'ye ulaşmıştır. Sonraki dönemlerde de gerçekleşen olaylar bölge nüfusunun çoğalmasına ket vurmuştur. Bunun bariz örneği olarak 1964-1996 arasında 46 kere uygulanan nükleer denemeler (tahminen 190.000 Doğu Türkistanlı hayatını kaybetmiştir) ve 1980'li yıllarda başlayan planlı doğum ve zorunlu kürtaj politikaları gösterilebilir. Bkz. Yusuf Sayın-Gamze Koçak, "Müslüman Dünyanın Bir Sorun Alanı Olarak Doğu Türkistan Meselesi ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin İzlediği Politikalar", **Journal of Ottoman Civilization Studies**, C.IV, S.4, **s**.14, 17.

[80] Clark, Kamalov, "Uighur Migration Across Central Asian Frontiers", s.171-172; Clark, Kamalov, "Orta Asya Sınırlarına Uygur Göçü", s.115-116. Sovyetler Birliği Bakanlar Konseyi, 16 Nisan 1954 tarihinde "Bakir Topraklar" projesi kapsamında çalıştırılması için ÇHC'deki Sovyet vatandaşlarının göç ettirilmesi gerektiğine dair gizli bir karar kabul etmiştir. Bkz. Kara, "a.g.m.", s.266.

[81] Y. Emre Gürbüz, "Kazakistan'da Bir Ulus-Devlet Kurmak", **Praksis Dergisi**, S.11, 2004, s.208; Çağlar, "a.g.m.", s.72.

[82] Tursun, "Orta Asya'daki Uygurların Kültürü ve Başarıları Üzerine", s.69; K. J. Şayahmetov, raporunda Uygur Özerk Bölgesi'ni Taldıkorgan iline bağlı Panfilov ve Oktyabr ilçelerini ve Alma-Ata iline bağlı Çilik, Enbekşi-Kazak, Uygur, Narıkol ve Kegen ilçelerinden kurmayı ve merkez olarak da Panfilov (Yarkent) şehrini seçmeyi önermiştir. Bkz. http://www.ctaj.elcat.kg/tolstyi/a/a027.htm, 3 Mayıs 2019. Raporun Rusça kopyası tezin ek kısmında (Ek 1, Resim 6) verilmiştir.

değişimler, özellikle *"Büyük İleri Atılım"*[83] ve *"Halk Komün"*[84] hareketlerinin ortaya çıkarak feci sonuçlar getirmesi tetiklemiştir.[85]

Bu 10 yıllık zaman zarfında Sovyetlere geçme kararı alan Doğu Türkistan ahalisini aydın kesim ve göçebe/köylülerden oluşan gruplara ayırarak göç nedenleri değerlendirilebilir. 1957-1958 yılları arasında Çin'de *"yerli milliyetçilikle mücadele"* hareketinin başlaması üzerine bir grup göçmen Doğu Türkistan'dan ayrılmak zorunda kalmıştır.[86] "Pantürkçülük" ve "Panislamizm" gerekçesiyle tasfiye hareketlerinin başlatılması üzerine 100.000'den fazla kişinin Kazak, Özbek ile Kırgız SSC'lerinden ve Türkiye Cumhuriyeti'nden siyasi sığınma hakkı istediği bilinmektedir.[87]

Çoğunluk olan ikinci göçmen grubunu 1960 ilkbaharında Doğu Türkistan bölgesini saran açlıktan kurtuluş yolu arayanlar oluşturmuştur. Resmi Çin kaynaklarında, bu dönemde kıtlıktan dolayı 7.000'den (müellifin fikrine göre rakam azaltılmıştır) fazla kişinin hayatını kaybettiği belirtilmektedir. 1962 yılına[88] gelindiğinde geçici izinle kitlesel göç hadiseleri yaşanmıştır. Bunun sebebi olarak da Sovyet hükümetinin açlıktan kaçan mültecilere engel olmak için Sovyet-Çin sınırlarını kapatma kararı aldığına dair söylentilerin çıkması gösterilmektedir. Dolayısıyla Gulca

---

[83] Mao'nun 1958 yılında sanayileşmiş bir Çin devletini inşa etme amaçlı uyguladığı projesidir. Bu reformların hayata geçirilmesiyle ülkede sosyal ve ekonomik buhran baş göstermiştir. Üstelik Sovyetler Birliği'nden gelen iktisadi yardımların durdurulmasıyla Çin topraklarında açlık başlamıştır. Bkz. Philip Short, **Mao Zedong Bir Yaşam**, Çev. Yavuz Alogan, 1. bsk., İstanbul, İthaki Yay., 2007, s.459, 469.

[84] 1957 yılında Çin'de 1953-1957'lerdeki gibi Sovyet tecrübesini kopyalamanın uygunsuz olduğunu savunan radikal solcu gruplar ortaya çıkmıştır. Onların böyle bir düşünceyi savunması sonucu komünler (kommuna) hâsıl olmuştur. Bu komünlerin Rus tarım kommunalarından farkı, tarımdan başka sanayi, ticaret ve eğitim sahalarını da kapsıyordu. Komünizme geçiş yolunun örneği olarak komünlerin kabul edilmesi Çin'de iç sorun olmaktan ziyade dış soruna da dönüşmüştür. Kendi tecrübelerini dünyaya örnek olarak gösterme çabasında olan Sovyetler, Çin uygulamalarını kabullenmemiş ve Mao'nun ileri sürdüğü teorilerinde Stalin'den esinlendiğini iddia etmiştir. Böylelikle 1957'lerde başlayan genel strateji konusundaki ve 1958-1960 yılları arasında süren komün konusundaki tartışmalar Sovyet-Çin anlaşmazlığına yol açmıştır. Türkkaya Ataöv, "Sovyetler Birliği ve Çin Halk Cumhuriyeti", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.XIX, S.2, 1964, s.251, 252, 254, 256, 257.

[85] Clark, Kamalov, "Uighur Migration Across Central Asian Frontiers", s.174; Clark, Kamalov, "Orta Asya Sınırlarına Uygur Göçü", s.118.

[86] Sıroejkin, **a.g.e.**, s.469.

[87] https://articlekz.com/article/5657, 3 Mayıs 2019.

[88] 25-26 Aralık 1962 tarihinde Merkez Komitesi'nin IV. plenumunda Kazakistan Komünist Partisi Birinci Sekreterliği'ne Uygur asıllı *İsmayil Abdurasuloviç Yusupov* (1914-2005) seçilmiştir. 1964 yılında N. S. Hruşev'in yerine SBKP Birinci Sekreterliği'ne Leonid İliç Brejnev'in (1964-1982) gelmesiyle İsmayil Bey'in görevi sona ermiştir. Bkz. Yoldaş Azamatov, "İsmayil Yüsüpov", **XX. Esir Namayendiliri**, Almatı, Rond Yay., 2005, s.131. İ. A. Yusupov'tan önce ve sonra bu görevi Kazak Türklerinden Dinmuhamed Ahmetoviç Kunaev (1960-1962; 1964-1986) yürütmüştür. Bkz. http://bibliotekar.kz/istoriki-kazahstana-za-9-klass-nachalo-x/pervye-sekretari-ck-kompartii-kazahstana.html, 7 Mayıs 2019.

ahalisinin Sovyet Konsolosluğu'nun önünde sınırdan geçme talebinde bulunduğu, lakin Çin yerli yönetiminin buna mani olmak suretiyle askeri güç kullandığı ifade edilmektedir. Bu karşı konumlar neticesinde takriben 60-80.000 Uygur, Kazak ve diğer azınlık gruplar Korgas sınır bölgesinden Sovyet yöneticileri tarafından sınırın açılmasıyla Sovyet topraklarına kaçmıştır. Hayvan yetiştirici ve tarımcı olan göçmenlerin esas kısmı Kazak SSC'ndeki Taldı-Kurgan, Alma-Ata, Semipalatinsk, Güney-Kazakistan, Cambul illerine, Özbek SSC'ndeki Fergana iline ve Kırgız SSC'ndeki Oş iline yerleştirilmiştir. Göçmenlerin tam sayısıyla ilgili resmi kaynaklar bulunmamaktadır. Lakin göçmenlerden öğrenilen bilgilere göre, bu yıllarda tahminen 200.000 kişi SSCB'ye yerleşmiştir.[89] Bazı kaynaklarda 1954 yılında 2.461 kişinin, 1962 yılının Nisan ayında sınırlar kapanmadan önce kısa süreli serbest geçiş izni verildiği dönemde ise 66.841 kişinin Kazakistan'a göç ettiği ifade edilmektedir. 1954-1963 yılları arasında ise toplam 268.371 kişinin sınırdan geçtiği belirtilmektedir. Bu göçmenlerden 259.398 kişi (47.569 aile) Kazakistan'a ve 8.984 kişi (1.849 aile) diğer Sovyet ülkelerine yerleştirilmiştir.[90] Ayrıca 1 Nisan-20 Haziran 1955 tarihleri arasında Semipalatinsk (Semey) ili Bahtı-Ayaguz şose yolu aracılığıyla ÇHC'den 1842 ailenin, yani 11.619 kişinin (6.056 erkek, 5.563 bayan) % 63'ü Kazak, % 25.3'ü Rus, % 9.4'ü Tatar, % 2.2'si Özbek ve % 0.1'i Uygur olmak üzere Kazakistan'ın kuzey-doğusuna yerleştiği ifade edilmektedir. Gelen göçerlerin % 40.5'i amele işçisi olarak tanımlanmıştır.[91]

Göç hadiselerinin bir başka nedeni de Sovyet-Çin ilişkilerinde gerilimin artması (1956-1963)[92] üzerine Çin'de etnik halkalara karşı yapılan siyasi baskıların

---

[89] Sıroejkin, **a.g.e.**, s.469-470.

[90] Ayjamal Kudaybergenova, **Kazakstandağı Köş-Kon Ürdisterinin Tarihi Demografiyalık Kırı**, Almatı, Eltanım Yay., 2011, s.275; Kara, "a.g.m.", s.266.

[91] Bakıt Atantaeva, "Novıye Dokumentı Po İmmigratsii Kazahov İz Kitaya v Kazahstan v 1950-1960 gg", **Vestnik Semipalatinskogo Gosudarstvennogo Universiteta İmeni Şakarima**, Ed. J. M. Adilov, S.1(37), Semipalatinsk, 2007, s.22.

[92] Hruşçev'in, 1956 yılında XX. Parti Kongresi'nde Stalin'i eleştiren bir nutuk okuması ve 10 Eylül 1960 tarihinde Çin Komünist Partisi'nin (ÇKP) Sovyet Komünist Partisi'ne (SKP) gönderdiği mektupla iki düzen arasındaki "görüş farklarını" ortaya koyması üzerine iki komünist devletin araları açılmaya başlamıştır. Çin hükümetinin Stalinizm'i savunmasının altında başka nedenler vardı. Çünkü Stalin'in ÇKP önderleriyle olan münasebetleri çok iyi değildi. Üstelik Stalin'in ölümünden sonra Sovyet liderleri tarafından Çin'e ekonomik yardımlar bile yapılmıştı. Bu nedenlerden biri, Sovyetlerin başlattığı "liderleri putlaştırmama" mücadelesi sonucu liderlerle halk arasındaki bağların kopacağı endişesidir. Bazı Avrupa kaynaklarında, Hruşçev'in ÇKP'de yaşanan bölünmelerden istifade ederek Mao Tse-dung'u devirmeyi planladığı iddia edilmiştir. Bundan dolayı Sovyet hükümetinin ÇKP üzerinde bir

olduğu görüşüdür. Çin hükümeti Sincan Uygur Özerk Bölgesi'ndeki[93] Sovyet nüfusunun artmasını önlemek adına daha önce azınlıklara kabul ettirdiği Kiril alfabesinin yerine artık Çin fonetik alfabesinin bazında Latin alfabesinin kullanımını mecbur tutmuştur. Bu karar Uygur Özerk Bölgesi Halk Konseyi tarafından 1962 yılında onaylanmıştır. Bunun yanı sıra Çin dilinin mecburi öğrenilmesi ve öğretilmesi gibi sorunlar yerli halkın yaşam şartlarını zorlaştırmıştır. Bundan ötürü de özellikle Uygur ve Kazak nüfusundan oluşan 500.000 civarında göçmenin Sovyet topraklarına geçtiği ifade edilmektedir.[94] Kazak SSC'sine yerleştikten sonra kolhoz-sovhozlara yönlendirilen göçmenlere aşağıdaki gibi muafiyetler tanınmıştır:

- Aile reisi için 300 ruble ve her aile üyesi için 60 ruble tutarında para yardımı yapılmıştır,
- Sovyet-Çin sınırından varış yerine kadar seyahat ve bagaj taşıma masrafları ödenmiştir. Bunun yanı sıra yolculuk boyunca kişi başına 1 ruble tutarında günlük ödenekler verilmiştir,
- Yeni ikamet yerine taşıncak olan şahsi mallar gümrük vergilerinden muaf tutulmuştur.[95]

Çin yönetimi göçü durdurmak için farklı propagandalara başvurmuşsa da başarıya ulaşamamıştır. Çin akabinde, 26 Mayıs 1962 tarihinde, Sovyet hudutlarını kapatarak sınır bölgelerine asker sevk etmiştir. Bu olaylar[96] üzerine yapılan

---

hâkimiyet kurma isteğinin olma ihtimali bile, Çin hükümetini korkutmuştur denilebilir. Bkz. Ataöv, "a.g.m.", s.249-250.

[93] Sincan Uygur Özerk Bölgesi, 1 Ekim 1955 tarihinde kurularak başkanlığına Seyfettin Azizi getirtilmiştir. Bkz. Selçuk Çolakoğlu, "Çin-Sovyet İttifakı Döneminde (1950-1963) Orta Asya", **Bilig**, S.8, Ankara, Kış/1999, s.19.

[94] Çolakoğlu, "a.g.m.", s.22-23.

[95] Atantaeva, "Novıye Dokumentı Po İmmigratsii Kazahov İz Kitaya v Kazahstan v 1950-1960 gg", s.25.

[96] İklil Kurban'ın *"Kanlı Mayıs"* olarak belirttiği olay özetle, *"1962 yılının ilkbaharında Çin zulmüne dayanamayan Doğu Türkistanlılar Batı Türkistan bölgesine akın etmeye başlamıştır. Halk arasında "Taşkent ve Almatı gibi şehirlerde bile yaşam şartları kolay, ekmek ücretsiz dağıtılıyor" şeklinde söylentiler yaygınlaşmıştır. "Vatanı Kurtarma Radyosu"nda ise Uygur, Kazak ve Çin dillerinde halkın Çinlilere karşı başkaldırması ve Sovyet ülkesine kaçması gibi kışkırtıcı yayınlar yapılmıştır. Mayıs ayına gelindiğinde bu hadiseler kitlesel göç halini almıştır. Çin komünist rejimi, ilk başlarda Doğu Türkistan topraklarının boşaltılmasından memnun olsa da, hariçte Doğu Türkistan davası savunucularının çoğalmasından ve bu durumun Sovyet Rusya'nın lehine işleyeceğinden endişe duyarak 29 Mayıs 1962 tarihinde askeri kuvvetleri yığarak hudutlarını kapatmıştır. Özellikle göç hareketlerinin yoğun bir şekilde geliştiği İli bölgesinde sıkı tedbirler alınmıştır. Kaçış olaylarının şiddetli bir şekilde bastırıldığı günlerden biri 29 Mayıs idi. Halk sınırı geçmek için Gulca otobüs istasyonunda toplanmaya başlamıştır. Biletlerin satılmamasından ve otobüslerin kalkmamasından dolayı insanlar hükümet binasının yanına izin dilekçesiyle toplanmaya başlamıştır. Parti üyelerinin vaat ve tehdit dolu*

protestolarda tutuklananlar yanında hayatını kaybedenler de olmuştur. Ayrıca Çin, SSCB'yi usulsüz pasaport dağıtmakla kınayarak, Gulca ve Urumçi şehirlerindeki Sovyet konsolosluklarını kapatmıştır. Sovyetler Birliği de buna mukabil Çin'in diğer bölgelerindeki konsoloslukların işini tamamen durdurmuştur. Bunun üzerine Çin'deki Sovyet nüfusu azalmıştır. Böylece 1950 yılında başlayan Sovyet-Çin ittifakı, iki komünist ideolojinin farklı stratejik, siyasi ve iktisadi boyutlarından dolayı rekabet yoluna girerek, 1963 yılında düşmanlıkla sona ermiştir.[97] Orta Asya'yı derinden etkileyen iki ülke arasındaki ilişkilerin bozulması, göç hareketlerinin de sona ermesi anlamına gelmiştir.

Genel bir değerlendirme yapacak olursak, Sovyetlerin iktidar için başlattığı 1917 ihtilali döneminde sayısı 100.516 kişi[98] olarak bilinen Uygur nüfusu, 1918 yılındaki Sovyet iç savaşının getirdiği "Atu" katliamı, tarımın kollektifleşmesinin getirdiği 1932-1933'lerdeki kıtlık, Stalin döneminde uygulanan 1937-1938 tasfiye hareketi, 1940-1945'lerdeki Sovyet-Alman savaşı, üstelik Çin'e geri dönenlerin olması dolayısıyla hayli azalmıştır. 1939 yılı verilerine göre, Kazak SSC'sinde 8.009 kentsel ve 27.400 kırsal kesim olmak üzere toplam 35.409 kişilik Uygur nüfusu ikamet etmiştir.[99] 1939 nüfus sayımı neticelerine göre ülkede etno-demografik değişimler ortaya çıkarak, Uygur nüfusunun 1926'daki sayım sonuçlarıyla karşılaştırıldığında 28.000'e azaldığı bilinmektedir. 1959 nüfus sayımına göre ise 24.400'e (% 69) artış göstermiştir.[100] 1950-1960'lı yıllardaki göç hadiseleri nedeniyle Kazakistan Uygur nüfusunun sayısı artış gösterse de 1917 yılı sayımı ile karşılaştırıldığında artış oranı epey düşüktü. Örneğin, 1959 nüfus sayımına göre Güney-Doğu Kazakistan'da 59.840 kişi, tüm SSCB'de ise 95.208 Uygur bulunmaktaydı. 1970 yılında ise Kazakistan'da 120.881 kişi, Sovyetler Birliği'nde 173.276 kişi olarak genel sayı iki katına çıkmıştır. Kazakistan'ın kentsel kesiminde 1959 yılında 12.194 kişinin kaydı bulunsa bu sayı

---

konuşmalarına rağmen dağılmayan halka ordu tarafından kurşun yağdırılmaya başlamıştır." şeklinde ifade edilmiştir. Bkz. Kurban, **Şarki Türkistan Cumhuriyeti**, s.98-100.

[97] Çolakoğlu, "a.g.m.", s.14, 23.

[98] Kojirova, "a.g.m.", s.3; Sıroejkin, **a.g.e.**, s.468.

[99] R. M. Ebdueli, E. M. Gribanova, V. N. Şepel v.d., **İz İstorii Deportatsiy. Kazahstan. 1935-1939. Sbornik Dokumentov**, Almatı: LEM Yay., 2014, s.640-641. Resmi bilgilerde Uygurlar Kazak SSC'nin sadece Alma-Ata ilinde 33.720 (kentsel: 7556, kırsal: 26.164) kişi ve Alma-Ata şehrinde 4328 kişi olarak kayıtlara geçmiştir.

[100] Malik Asılbekov, "Kazakistan'ın XX. Yüzyıldaki Demografik Gelişimi", **Kazakistan Tarihi: Makaleler**, Ankara, TTK Yay., 2007, s.159, 161.

1970 yılında 29.618'e, 1979 yılında 41.482'e (% 32,9) ve 1989 yılında 63.407 kişiye (% 36,2) ulaşmıştır.[101] 1979 yılında Kazakistan'daki Uygur nüfusu 147.943, 1989'da 185.301 kişi olarak gösterilmektedir.[102] Haluk Ölçekçi'nin verdiği bilgilere göre, Kazakistan'da 1970, 1975, 1989 yıllarına göre sırasıyla 129.000, 147.900, 185.300 kişi olan Uygur nüfusu % 1,1 oranıyla artış göstermiştir.[103] Sonraki dönemlerde kitlesel göç hadiseleri yaşanmadığından Uygur nüfusunun demografik oranı sadece doğal yolla ve bireysel göçler nedeniyle artmıştır.

Tablo 13: Uygurların Bağımsızlık Öncesi Dönemde Kazakistan İllerine Göre Dağılımı (1939, 1970, 1979, 1989)[104]

İl	**1939**		**1970**		**1979**		**1989**	
	Sayı	**%**	**Sayı**	**%**	**Sayı**	**%**	**Sayı**	**%**
Aktöbe	61	0.2	-	-	-	-	151	0.1
Alma-Ata	29.392	83	71.358	59	86.625	58.6	103.704	56
Doğu Kazakistan	102	0.3	131	0.1	146	0.1	234	0.1
Gurev (Atrau)	52	0.2	-	-	-	-	208	0.1
Cambul	382	1.1	2.388	2	2.403	1.6	2.805	1.5
Cezkazgan	-	-	184	0.2	217	0.2	356	0.2
Karaganda	82	0.2	261	0.2	340	0.2	519	0.3
Kızılorda	74	0.2	-	-	-	-	163	0.1
Kökşetav	-	-	-	-	-	-	152	0.1
Kostanay	75	0.2	-	-	-	-	234	0.1
Mangıstau	-	-	60	0.1	85	0.1	141	0.0
Pavlodar	51	0.1	101	0.1	106	0.1	204	0.1
Kuzey Kazakistan	57	0.2	-	-	-	-	34	0.0
Semipalatinsk	101	0.3	1.394	1.1	1.081	0.7	1.257	0.7
Taldıkurgan	-	-	21.488	17.8	24.788	16.8	30.469	16.4
Turgay	-	-	-	-	-	-	-	-
Ural	110	0.3	-	-	-	-	26	0.0
Tselinograd	147	0.4	-	-	-	-	153	0.1
Çimkent	382	1.1	2.440	2.0	3.176	2.2	3.752	2.0
Alma-Ata şehri	4.328	12.2	20.439	16.9	28.309	19.1	40.880	22.1
Kazakistan	**35.399**	**100**	**120.881**	**100**	**147.943**	**100**	**185.442**	**100**

[101] Galina Baratova, "Uygurı v Kazahstane i Sredney Azii v XIX-XX vv. (Dinamika Çislennosti)", **İzvestiya Natsional'noy Akademii Nauk Respubliki Kazahstan, Seriya Obşestvennıh Nauk**, S.6(198), Almatı, Gılım Yay., 1994, s.17-18; Kamalov, **Uygurı Kazahstana**, s.82-83; Kamalov, **Kazakstan Uygırları**, s.17-18. Ablet Kamalov'un adı geçen eserinde şehirde yaşayan 12.194 kişilik Uygur nüfusu 1959 sayımına değil yanlışlıkla 1970 yılına ait olarak gösterilmiştir.

[102] Kara, "a.g.m.", s.267.

[103] Ölçekçi, "Tarihi Süreç İçerisinde Kazakistan'da Rus Varlığı", s.58.

[104] A. N. Alekseenko v.d., **Etnosı Kazahstana**, Astana, Elorda Yay., 2001, s.146.

Orta Asya'ya Uygur göçlerinin son dalgası bireysel ve ticari amaçla olup Kazakistan'da 1987 yılından itibaren gözlemlenmiştir. Bu göçler 1991-1993 yılları arasında büyük boyutlar kazanmıştır. Göçmen ticaretçilerin yerleşmesine Kazakistan ve diğer Orta Asya devletlerinde akrabalık bağlarının bulanması kolaylık sağlamıştır.[105]

Kitlesel ve bireysel göç dalgalarının sona ermesiyle Kazakistan'da doğup büyüyen veya XIX. yüzyılda buraya yerleşen ve *"Sovyet Uygurları"*[106] olarak adlandırılan ilk göçmen gruplarının torunlarıyla 1950-1960'lı yıllarda gelenler birbirlerine *"Yerlik"* (Yerli) ve *"Hitayliq/Kelgenler"* (Çin'den olan/gelenler) şeklinde hitap etmişlerdir. Sovyet Uygurlarıyla yeni gelenler arasındaki tek fark birinci grubun Rus diline hâkim olmasıydı. Zamanla bu iki grup arasındaki farklar azalarak Sovyetleşme sürecine tabi olmuştur.[107] Günümüzde özellikle *"Vetenniñ"* (Vatanın) ve nadiren *"Hitayliq"* tabirleri Doğu Türkistan'daki Uygurlara hitaben kullanılmaktadır.

E. Eğitim, Basım ve Sosyo-Kültürel Faaliyetler

Sovyetler Birliği'nin kurulmasının ardından Orta Asya'da kısa süreli özgürlük ortamı oluşmuştur. Lenin, komünist toplumun inşası için eğitime önem verilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Dolayısıyla ilk etaplarda milli azınlıklara yönelik olumlu bir eğitim politikası uygulanarak, yerel milli okullar açılmıştır. 26 Aralık 1919 tarihinde eğitimi olmayan fertlerin tercihe bağlı ya ana dilinde ya da Rusça öğrenim görmelerinin zorunlu olduğuna dair *"Rusya'da Cehaletin Lağvedilmesine İlişkin"* bir kararname kabul edilmiştir.[108] Bunun ardından Şubat 1919'da Abdulla Rozibakiev, İsmail Tairov ve Sopi Zarvatov tarafından *"İnqilabiy Uyğur"* (İnkılapçı Uygur) adlı gençler topluluğu kurularak cahillikle mücadele ve kadın haklarını koruma amaçlı

---

[105] Sıroejkin, **a.g.e.**, s.470-471.

[106] Sovyet Uygurları, Alexandre Bennigsen'in Sovyetler Birliği'ndeki halklar sınıflandırmasında şu şekilde yer almaktadır: 1) SSCB ve diğer devletlerde yaklaşık aynı oranda gösterilen milletler (Azeriler, Türkmenler, Tacikler vs.), 2) SSCB'de yaşayıp, sınır dışında azınlıkları bulunan büyük Müslüman milletler (Özbekler, Kazaklar, Kırgızlar vs.), 3) Aslen dış devletlerde yaşayıp, bir kısmı SSCB'ye göç eden milletler (Uygurlar, Dunganlar vs.); 4) Anavatanı SSCB'de bulunan ama dış ülkelerde koloniler oluşturan Müslüman halklardır (Çerkezler vs). Bkz. Alexandre Bennigsen, "Sovyet Müslümanları ve İslam Dünyası", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Çev. İsmail Orhan Türköz, C.II, S.11, Nisan 1981, s.26-28.

[107] Clark, Kamalov, "Uighur Migration Across Central Asian Frontiers", s.181; Clark, Kamalov, "Orta Asya Sınırlarına Uygur Göçü", s.123; Sıroejkin, **a.g.e.**, s.481.

[108] Hasanoğlu, "a.g.m.", s.320-321.

sosyal eşitsizlikle mücadele faaliyetleri yürütülmüştür. Bununla birlikte, topluluğun ideolojik-örgütsel desteğiyle 1919 Şubat sonlarına doğru Doğu Türkistan'dan gelenler tarafından *"Altışehir İşçileri Birliği"* örgütü kurulmuştur. Bu iki topluluğun birleştirilmesi için Taşkent'te 3-9 Haziran 1921 tarihinde Türkistan Uygur işçilerinin ilk bölgesel kongresi düzenlenerek A. Rozibakiev başkanlığında *"Altışehir-Cungarya Uygur İşçilerinin Devrimci Birliği"* kurulmuştur.[109] Sovyetlerin kuruluşunun ilk dönemlerinde gelişimde hız alan Uygur kültürü ve eğitimindeki ilerlemeler, Stalin döneminde uygulanan tasfiye hareketleri ve Sovyet-Alman Savaşı sonucu sarsılma yaşamıştır.

Sovyet iktidarının başlarında etnik grupların kültürlerinin geliştirilmesi doğrultusunda *"Korenizatsiya"* (Yerelleşme) siyaseti uygulanarak, millet temsilcilerine yönetim sisteminde yüksek mevkiilere gelebilme imkânı sağlanmışsa da aydın kesimin işbirliğini amaçlayan bu politika zamanla kontrolden çıkarak *"Burjuva Milliyetçiliği"*ne dönüşmüştür. Böylelikle de elit gruplar Stalin'in tasfiye hareketlerinin kurbanı olmuştur. Bununla birlikte şiddetli bir şekilde Ruslaştırma faaliyetleri başlatılarak, 13 Mart 1938 tarihinde milli okullarda Rusça'nın zorunlu öğretilmesine ilişkin karar kabul edilmiştir. Hruşçev döneminde ise milliyetler meselesine yeni bir *"Sovyet Halkı"* yaratma politikasıyla yaklaşılmış ve milletlerin her açıdan bütünleşmesi gayesiyle *"Sliyaniye"* (Kaynaşma) ve *"Sblijeniye"* (Yakınlaşma) yöntemlerine başvurulmuştur. Bu bağlamda farklı kültür ve dillerin karşılıklı zenginleşmesi düşünülerek, milletlerin Rus ve ana dilleri dâhil istediği dilde eğitim almalarına izin verilmiştir.[110] Böylelikle "*Büyük Temizlik Hareketi*" döneminde kapatılan okullar, sanat, kültür ve yayın kurumları tekrar açılarak, Sovyet Uygurlarının eğitim ve kültürel hayatında yeni bir dönem başlamıştır. Sovyet-Çin rekabetinin devam ettiği Leonid İliç Brejnev (1964-1982) ve Mihail Sergeeviç Gorbaçov (1985-

[109] Munir Erzin, **Stanovleniye i Razvitiye Uygurskoy Sovetskoy Peçati**, Alma-Ata, Nauka Kazahskoy SSR Yay., 1988, s.54-55. Altışehir-Cungarya İşçilerinin I. Kongresi'ne 117 delege katılmıştır. Kongrenin milli kadrosu şu şekildedir: Tarançi-Kaşgarlılar - 99, Dunganlar - 10, Çinliler - 3, Kırgızlar - 2, Tatarlar - 2, Türkler - 1. Kongre heyetine A. Rozibakiev, Galiev, Sadik Tohta, Sabir Ahmet, Aliimbaev, Masançi, İzmailov, Mahmudov ve Döletçildievler tayin edilmiştir. Kongrenin gündemine yedi mesele gelmiştir. Bunlar: Uluslararası mesele ve Çin'deki durum, Merkezi büronun raporu, farklı bölgelerden gelen temsilcilerin raporu, organizasyon konusu, milli mesele, devrimci birliğin (Rusça revsoyuz) vazifeleri, revsoyuz milli komitesi seçimleri. Bkz. Ömerov, **a.g.e.**, s.238-239.
[110] Hasanoğlu, "a.g.m.", s.321, 323-325.

1991) dönemi ise Uygur kültürünün gelişim açısından en doruk noktaya ulaştığı dönem olarak değerlendirilebilir.[111]

Sovyet iktidarının Yedisu'da yerleşmeye başladığı dönemde eğitim sisteminin ön plana çıkmasıyla eski Rus-tuzem okulları[112], Rus okulları ve yerli nüfusun yoğun olduğu bölgelerde milli okullar olarak yeniden yapılandırılmıştır. Dini eğilimli Rus-Tarançi okullarının Sovyet okullarına dönüştürülmesi din adamları tarafından olumsuz karşılanmasına rağmen Uygur köylerinde peşisıra Sovyet okulları açılmaya başlamıştır. Örneğin Sovyet tarzı Uygur okulları Ocak 1919'da Akkent bucağındaki Nadek köyünde, Ekim 1919'da Yenişer, Çelek, Lavar, Koram ve Bayseyit köylerinde, Mayıs 1920'de Karatoruk, Çulukay ve Taşkenbaysaz köylerinde açılmıştır. 1919 yılında Yarkent'te çalışmakta olan 12 Sovyet okulunun 4'ü Uygur dilinde eğitim vermiştir. Üstelik 1919 yılında Vernıy'de siyasi ve kültürel eğitim faaliyetlerini yürüten *"Uygur klubü"* açılmıştır. Bununla birlikte büyükler arasında cahillik ve eğitimsizlikle mücadeleye yönelik programlar düzenlenerek, bu kesim için de okullar açılmaya başlamıştır. Örneğin Temmuz 1921 yılında Yarkent şehrinde yerel halklar için 17'şer kişilik sınıflarda eğitim görülen bu tarz okulların 1/3'i Uygurca idi. 1925 yılına gelindiğinde ise Yarkent uezdinde 549 kişinin eğitildiği üç Uygur okulu kurulmuştur. Alma-Ata uezdindeki bu tarz okullardan ise 262 Uygur mezun olmuştur.[113]

Ekim İhtilali'nden sonra günümüz Almatı şehrindeki Sultankurgan Uygur mahallesinde aydınlanma faaliyetleri yaygınlaşarak aydın kesimin çabaları sonucu Sultankurgan toprakları resmi türde kullanıma verildikten sonra, 12 Şubat 1922 tarihinde mahallede Uygur okulu açılmıştır. Bu eğitim kurumunun başkanlığına Tatar Türkü Sabircan Evzi'nin desteğiyle okulun hem ilk hocası hem de ilk müdürü olan Uygur asıllı Nigmetcan Gizidinov getirilmiştir. 1932-1933 yılları arasında yedi senelik eğitim veren Uygur okulu, 1957-1958 yılları arasında sekiz senelik Rus-Uygur okuluna dönüştürülmüştür. 1963-1964 yıllarında *Oktyabr' ilçesi 101. Rus-Uygur*

[111] Tursun, "Orta Asya'daki Uygurların Kültürü ve Başarıları Üzerine", s.72.
[112] XIX. yüzyılda Rus yönetimi tarafından Türkistan bölgesinde Rus ve yerli (Rusça "tuzemets") ahali için açılmaya başlayan modern eğitim sistemini geliştirmiş Avrupa tarzlı ilkokullardır. İlk Rus-tuzem okulu Aralık 1884'te Taşkent'te açılmıştır. Bkz. https://works.doklad.ru/view/kQ9cLMpjNOU.html, 2 Mayıs 2019.
[113] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.196-200.

okulu olarak adlandırılmıştır. 1966-1967 yıllarında ise 10 yıllık eğitim sistemine geçilmiştir. 1994 yılında tekrar Uygur okulu statüsünü kazanan okula 1995'te SSCB Halk Kahramanı olarak kabul edilen Uygur asıllı Masim Yakupov'un adı verilmiştir.[114]

Genel olarak, 1931 yılının kayıtlarına göre, Uygur toplumunun eğitim seviyesi % 35'e yükselmiştir. 1965 yılında 1925'e kıyasla ülkedeki Uygur okullarının sayısı sekiz kat artmıştır.[115] 1964-1965 yıllarında toplam 59 Uygur okulunda (18'i ilkokul, 29'u yarı ortaokul, 12'si ortaokul) 12.756 öğrenci, 1974-1975 yıllarında sayısı 64'e ulaşan Uygur okullarında 20.475 öğrenci eğitim görmüştür.[116]

Zikredilen dönemlerde Uygurlar arasında eğitim oranı inişli çıkışlı bir seyir izlerken, milli basım da adım adım gelişme sürecine girmiştir. Uygur basımının tarihini Yedisu'daki devrimci olayların başlattığı ifade edilmektedir. 1918 yılının başlarında Yedisu'da henüz Sovyet hâkimiyeti kurulmadan önce Tarançi/Uygur-Dungan Milli Komitesi'nin yayın organı sıfatıyla ilk Uygur gazetesi *"Sadayi Tarançi"* (Tarançi/İli Uygurlarının Sesi) adıyla neşredilmiştir. Gazetini kurucusu ve milli komitenin başkanı *Husainbek Yunusov'un*[117] Sovyet hâkimiyetine karşı gelerek ülkeden ayrılması üzerine komite Sovyet hâkimiyetini kabul etmiş ve "Sadayi Tarançi" Sovyet platformuna geçmiştir. Komite faaliyetinin durdurulması nedeniyle 1918 yılının Mayıs ayında gazetenin faaliyeti de sona ermiştir. Sadece altı sayısı yayımlanan gazetenin ilk editörü Zarif Başiri idi. Ayrıca Yedisu'da hâkimiyet başına Sovyetler geçtikten sonra, 21 Haziran 1918 tarihinde, *"Djidisu Eşçi Halik Muhbiri"*

---

[114] Tilivaldi, **a.g.e.**, s.46, 57, 61.

[115] Bahıtjan Hasanov, **Yazıki Narodov Kazahstana i İh Vzaimodeystvie**, Alma-Ata, Kazak SSC "Nauka" Yay., 1976, s.137.

[116] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.252.

[117] Husainbek Yunusov (1890-1935) 4 Mart 1918 tarihinde Alma-Ata şehrinden ayrılmış ve Yarkent şehrinden sınırı geçerek İli bölgesinin Kura kasabasına yerleşmiştir. Burada 1919 yılında *"Hür Söz"* gazetesinin temelini atmıştır. Daha sonra Yunusov, yayın evini Gulca şehrine taşıdıktan sonra geri kalan ömrünü İli bölgesinde kültür, eğitim ve sanat sahalarını geliştirmek adına devam etmiştir. Bu yayın evinde okul derslikleri basılmıştır. Ayırca burada 1921 yılında Gulca'da Nazargoca Abdusemetov'un (edebi mahlası "Uygur balisi/oğlu") "Omak ve Amrak" adlı eseri yayımlanmıştır. Nisan 1935 tarihinde Yunusov Urumçi şehrinde gerçekleşen Uygur temsilcilerinin kongresine katılmış ve dönüşte araba kazası sonucu hayatını kaybetmiştir. Ne yazık ki, onun başkanlığında neşredilen ilk Uygur gazetesi olan "Sadayi Tarançi"'nin sayıları Bolşevik hareketi için zararlı bir yayım şeklindeki ithamlardan dolayı imha edilerek günümüze kadar ulaşılmaması sağlanmıştır. Bkz. Munir Erzin, "Pervaya Lastoçka Naşey Peçati (K 100-Letiyu İzdaniya Gazetı "Sadai Tarançi", **Eho Stoletiya. Esir Sadasi. Gasır Jangırıgı**, Haz. Erşat Asmatov, Bahtişat Supiev, Almatı, Mir Yay., 2018, s.79-80.

(Yedisu İşçi Halk Muhabiri) gazetesinde Türk dillerinde (Tatar, Kazak, Uygur, Özbek) makaleler neşredilmeye başlamıştır. Gazetenin yazı kurulunda Uygur asıllı Abdulla Rozibakiev yer almıştır. İşçi Uygur halkının siyasi açıdan eğitilmesinde yerel dillerde yayımlanan *"İştirakiun"* (Komünist), *"Kumek"* (Yardım), *"Uçkun"* (Kıvılcım), *"Fukara"* (Halk) gazeteleri belirgin rol oynamıştır. Örneğin 16 Aralık 1918 tarihinde "Kumek", 4 Ocak 1920 tarihinde ise "Uçkun" adıyla yayımlanmaya başlayan gazetede farklı konulara değinen A. Rozibakiev, İ. Tairov, S. Zakirov ve R. İshakov gibi Uygur yazarlar tarafından makaleler ve şiirler neşredilmiştir. "Uçkun"un 19 Nisan 1920 tarihinden itibaren gençlere ayrılmış bölümünün ilk sayısını hazırlamaya Uygur asıllı İsmail Tairov görevlendirilmiştir. Gazete, 55. sayısını neşrettikten sonra, 13 Ekim 1920 tarihinde yerini "Fukara" gazetesine bırakmıştır. 19 Mart 1921 tarihine kadar yayımlanan "Fukara" gazetesinin editörlüğüne ilk olarak Abdulla Rozibakiev, sonra da İsmail Tairov getirtilmiştir. Zikredilen gazeteler faaliyetlerini Sovyet basımının nüvesi olan *"Pravda"* (Hak/Doğruluk) merkezi gazetesine yönelik yürütmüşlerdir.[118]

Bilahare, 1 Haziran 1921 tarihinde, Taşkent şehrinde Uygur dilinde *"Kembeğeller Avazi"* (Yoksulların Sesi) ilk kitlesel gazetesinin birinci sayısı yayımlanmıştır. Altı aylık bir süre sonra, Ocak 1922'de, Alma-Ata'da ikinci sayısı neşredilen gazete, sonraki yıllarda sistematik bir şekilde yayımlanamamıştır.[119] 1922'de gazetenin idarehanesi Alma-Ata şehrine nakledilmiştir. Gazete, Bolşevik Komünist Partisi şehir komitesinin Uygur kolunun yayın organına dönüşmüştür. Gazete 15 Ekim 1930 tarihinden itibaren ise Yarkent şehrinde neşredilmeye başlamıştır. Şubat 1932'de gazetenin adı *"Kolhozçilar Avazi"* (Kolhozçılar Sesi) olarak değiştirilmiştir. Kazakistan bağımsızlığı ilan edilince, 1991 senesinde Uygur gazetesi *"Sotsiyalistik Jol"* (Sosyalist Yolu) adlı Kazak gazetesiyle birleştirilmiştir. *"Sosyalist Yolu"* gazetesi günümüzde *"Jarkent Öniri"* (Yarkent Bölgesi) adıyla faaliyetine devam etmektedir.[120]

1920-1930 yıllarında Alma-Ata, Yarkent, Çonca ve Çelek'te başka gazete ve dergiler de yayımlanmıştır. 1925 yılından itibaren Uygur dilinde haftada iki kere

[118] Erzin, **a.g.e.**, s.35, 36, 44, 48-53.
[119] Erzin, **a.g.e.**, s.39.
[120] Kamalov, **Uygurı Kazahstana**, s.113, 114; Kamalov, **Kazakstan Uygırları**, s.47.

"Tokmak" hiciv gastesi, Kasım 1927 tarihinden itibaren ise *"Kutuluş"* (Kurtuluş) gazetesi çıkmaya başlamıştır. 1934'ten itibaren Çelek'te *"Kolohozçilar Emgigi"* (Kolhozçılar İşi) ve Çonca'da *"Teçlik Bayriği"* (Barış Bayrağı) adlı ilk Uygur ilçe gazeteleri yayımlanmıştır.[121] İlk Uygur dergisi 1920 yılında Taşkent'te *"Kızıl Okuçi"* (Kırmızı Talebe) adıyla yayımlanmıştır. 1922 yılında yine Taşakent'te *"Yaş Uygur"* (Genç Uygur) dergisi neşredilmiştir.[122] Alma-Ata'da yayımlanan *"Kızıl Tan"* (Kırmızı Şafak), *"Lenin Yoli"* (Lenin Yolu) dergileri ve *"Kızıl Tuğ"* (Kırmızı Sancak) gazetesi gibi yayın organları da Uygur nüfusu arasında parti kararlarının propagandasında belirgin rol oynamıştır.[123]

Sovyet döneminin ilk yıllarında Uygur edebiyatının en gelişmiş türlerinden biri olan şiir ön plana çıkmaya başlamıştır. 1924 yılında Alma-Ata'da, 1926 yılında Taşkent ve Samarkant'ta Uygur neşriyat kurumları açılmıştır. Sovyet Uygur edebiyatının kurucuları olarak Ömer Muhemmedi (1906-1931) ve Hezim İskenderovlar (1906-1970) örnek olmaktadır. Çağdaş Sovyet Uygur edebiyatının mümtaz temsilcisi olarak da Nur İsrailov (1910-1937), Mömün Hemraev (1909-1955) ve İsmail Sattarov (1916-1944) bilinmektedir. Bu dönemde Sovyet kaynaklarında, Sovyet rejimine karşı güvensizlik besleyenler olarak değerlendirilen burjuva-milliyetçileri de eserler neşretmiştir. Örneğin devrimden önce "Şura" adlı Tatar dergisinde eserleri yayımlanan Nezergoca Abdusemetov, 1921-1922 yılları arasında *"Türk-Tarançilar Tarihi"*[124] ve *"Nazugum"* adlı kitaplarını neşretmiştir.[125] Uygur dilinde kitap yayımcılığı 1921 yılında başlamıştır. 2 Şubat 1924 tarihinde "İnqilabiy Uyğur" topluluğunun kuruluşunun beşinci yıldönümüne ithafen Alma-Ata'da Uygur tarihi, edebiyatı ve kültürü içerikli makalelerden oluşan *"Birinçi Çamdam"* (İlk Adım) adlı edebiyat yıllığı yayımlanmıştır.[126] Genel olarak II. Dünya Harbi'nden sonraki dönemlerde milli kültürü yansıtan eserler yasaklanarak, sadece Sovyet-kolhoz

[121] Murat Hamraev, Hamit Hamraev, **Uygurskaya Literatura (İssledovaniya, Perevodı, Kritika)**, Almatı, Mir Yay., 2009, s.56.
[122] Erzin, **a.g.e.**, s.67-68.
[123] Kabirov, **Sotsial'nıe i Kul'turnıe Preobrazovaniya v Jizni Uygurov Kazahstana**, s.11.
[124] Uygur tarihiyle ilgili yazılan ilk eserdir. Eserde İli ve Yedisu Uygurlarının tarihi ve sosyo-politik meseleler ele alınmıştır. Bkz. Erzin, **a.g.e.**, s.92.
[125] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.202, 204, 205, 208.
[126] Erzin, **a.g.e.**, s.69, 142.

edebiyatının geliştirilmesi için yazar kesim desteklenmiştir.[127] Kazak SSC Devlet Kitap Odası'nın teyit ettiğine göre, 1974 yılına kadar Uygur dilinde 2.365 adet kitap yayımlanmıştır.[128]

Uygur basımının gelişimi, Uygur edebi dilinin ve ona uygun yazı sisteminin oluşturulması, yayın organlarının farklı imla kaidelerini kullanması ve yabancı kelimelerin dili işgal etmesi gibi sorunları da beraberinde getirmiştir. Gazete sayfalarında ortak Uygur edebi dilinin oluşumu için sarf edilen çabalar, bazı unsurların Uygurları kendi aralarında "Tarançi", "Kaşgarlı" ya da "Altışehirli" olarak ayırt etmelerinden kaynaklanmaktadır.[129] Uygur yazısı ve yazımı hakkında yapılan uzun münakaşalar sonucu 1925 yılında Alma-Ata'da Uygur öğretmenelerinin katıldığı bir toplantıda eski Arap alfabesi esaslı Uygur yazısının, Uygur dilinin özellikleri göz önünde bulundurularak reforma[130] tabi tutulması kararlaştırılmıştır. Böylece Arap alfabesi bazında 27 harfli yeni alfabe yürürlüğe girmiştir. Bu alfabenin Uygur dilinin tüm özelliklerini yansıtamadığı dikkate alınarak, Mayıs 1928'de Samarkant'ta Orta Asyalı Uygur ileri gelenlerinin iştirakıyla yapılan konferansta Uygur yazısı ve yazımı meselesi tekrar gündeme gelmiştir. Din adamları ve bazı karşıt unsurların direnmelerine rağmen katılımcılar, Latin alfabesinin kabul edilmesi görüşünü ileri sürmüştür. Bilahare Alma-Ata'da 1930 yılında gerçekleşen ikinci dilbilimsel konferansta 31 harften oluşan Latin alfabesine geçiş kararı tasdik edilmiştir.[131]

Sovyetlerin Türk halklarına dil özgürlüğü tanıyarak imla meselelerinin çözümü için Latin alfabesine geçiş sürecini hızlandırmasındaki asıl amacı "mikro-milliyetçilik"[132] anlayışından hareketle Türk lehçelerini bir birinden ve ortak kökenden

---

[127] Saray, "a.g.m.", s.125.
[128] Hasanov, **a.g.e.**, s.137.
[129] Erzin, **a.g.e.**, s.122-125.
[130] II. Dünya Harbi'nden sonra Orta Asya'da din ve dil konusunda özgürlük ortamı yaşasa da bu dönem uzun sürmemiştir. 1924'de Latin ve 1940'ta Kiril alfabesine geçiş konusunda linguistik reformların kabul edilmesiyle beraber 1954-1964 yılları arasında Nikita Hruşçev'in Müslüman dinine karşı kampanyalar yürüttüğü bilinmektedir. Bkz. Rahman, "a.g.m.", s.159-160. Hrusçev'in milletlere eğitim dilini seçme hakkı tanıyıp da ilk başlarda yabancı dil olarak öğretilen Rusça'yı "Sovyet halklarının ikinci ana dili" statüsüne yükseltmesi, halkı ister istmez Rusça eğitim almaya itmiştir. Ama Sovyetlerin, Sovyet halkı yaratma, Rus-Müslüman sentezini oluşturma çabaları başarıya ulaşamamıştır. Bkz. Nadir Devlet, "Sovyetler Birliğindeki Türkleri Ruslaştırmada Yeni Adımlar", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.28, İstanbul, Afşin Matbaası, Şubat 1984, s.41.
[131] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.203.
[132] Milli uyanış hareketinin öncüsü, eğitimci ve reformist İsmail Gaspıralı'nın (1851-1914) Türk lehçelerinin arasındaki farklılıkların kaldırılarak ortak bir dil çevresinde birleştirilmesi çabalarının tam

uzaklaştırmaktı. Dolayısıyla sistemli bir şekilde yapılan çalışmalar sonucu alfabe ıslahı konusu 1919 yılında Kazan'da gerçekleşen "Bütün Rusya Türk Halklarının İmla Meseleleri Konferansı"nda gündeme gelmiş, nihayetinde 1926 yılında I. Bakü Türkoloji Kurultayı'nda kabul görülmüş ve uygulanmaya başlamıştır. Dil konusundaki reformlar bununla bitmemiştir. Akabinde Latin döneminin kapanıp tüm Türk halkları için 18 farklı Kiril alfabesinin hazırlanmasıyla yeni dönem başlamıştır.[133] Böylece 4 Şubat 1947 tarihinde Kazak SSC Yüksek Sovyet Prezidyumu Uygur yazısının yeni alfabeye geçmesiyle ilgili bir karar almıştır. Kabul edilen Kiril esaslı yeni Uygur alfabesi, 41 harften oluşarak Rus alfabesinden 34 harfi ve Uygurcaya özel spesefik 8 harfi içermiştir. Kazakistan Uygurlarından sonra yeni Uygurca Kiril alfabesi Özbekistan ve diğer Orta Asya Uygurlarına da kabul ettirilmiştir. Ayrıca Kiril alfabesine 1956 yılında Doğu Türkistan Uygurlarının da geçtiği bilinmektedir.[134]

1957 yılında uluslararası *"Kommunizm Tuği"* (Komünizm Bayrağı) gazetesinin ilk sayısı yayımlanmıştır. SSCB'nin dağılmasından sonra bu gazete eski Sovyet dönemi gazetelerini örnekseme yoluyla *"Uygur Avazi"* (Uygur'un Sesi) olarak adlandırılmıştır. 1970'te "Komünizm Tuği"nin Arabi harflerle yayımlanan *"Yeni Hayat"* adlı ilave kısmı neşredilmeye başlamıştır. Ek gazete 1990'lı yıllarda kapatılmıştır. Perestroyka yıllarında popülerlik kazanan Uygurca ilk edebi dergi *"Pervaz"* (Uçuş), ondan sonra da 1990'larda *"Arzu"* dergisi neşredilmiştir. 1990'lı yıllarda şair Dolkun Yasenov editörlüğünde bir müddet *"Yeni Zaman"* gazetesi çıkartılmıştır.[135]

1949 yılında Uygur dili, tarihi ve edebiyatının araştırılması doğrultusunda Kazak SSC İlim Akademisi bünyesinde Uygur-Dungan kültürü sektörü (sonra şarkiyat sektörü) açılmıştır. 1959 yılında şarkiyat sektörü esasında Uygur Dili Bölümü (Kazak

karşıtı olarak, Çarlık döneminde Rus misyoneri *Nikolay İlminskiy* (1822-1891), bu farklılıkları çoğaltarak dil birliğine engel olmak suretiyle birbirinden uzak dilleri geliştirme ve ayrı millet yaratma projesini ortaya atmıştı. Onun ölümü dolayısıyla gerçekleşemeyen bu proje, Sovyet döneminde uygulanmıştır. Bkz. Saray, **a.g.e.**, s.198.

[133] Nergis Biray, Ezgi Erdem, "Orta Asya'da Yürütülen Rus Dil Politikası Fikrinin Amaçları ve Türk Cumhuriyetlerinin Mücadele Siyaseti", **100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası**, Ed. Yunus Koç, Mikail Cengiz, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., 2018, s.443.

[134] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.250, 251; Kabirov, **Sotsial'nıe i Kul'turnıe Preobrazovaniya v Jizni Uygurov Kazahstana**, s.14-15.

[135] Kamalov, **Uygurı Kazahstana**, s.114; Kamalov, **Kazakstan Uygırları**, s.47.

SSC Dilbilimi Enstitüsü bünyesinde), Uygur Edebiyatı Bölümü (Edebiyat Enstitüsü'nde) ve Doğu Ülkeleri Tarihi Bölümü (Tarih, Arkeoloji ve Etnografya Enstitüsü'nde) faaliyete başlamıştır. Daha sonra bu bölümler Kazak SSC İlim Akademisi Dilbilimi Enstitüsü içinde Uyguroloji bölümü olarak birleştirilmiştir. Bu dönemde Ayşem Şamieva (ilk dilbilimci ve ilk bayan akademisyen), İsrail İsmailov, Gocahmet Sadvakasov, Tuglukcan Talipov, Murat Hemraev, Gegel İshakov, İlyas Semyatov, Mahinur Alieva, Şerivahun Baratov, Hacigulam Bahamov, Daut İsiev, Patigül Sabitova, Kurvan Tohtemov, Büvihan Elahunova, Mahmut Abdrahmanov, Tamara Alibakieva, Aziz Narimbaev, Damir Sattarov gibi 100'den fazla ilim insanları yetişmiştir.[136]

Sovyet dönemi Uygur kültürünün gelişimi 1934 yılında Alma-Ata'da açılan Uygur müzikal-dram tiyatrosu ve sanat toplulukları örneğinde değerlendirilebilir. Tiyatro faaliyeti aynı sene Abdulhay Sadirov ve Calal Asimov tarafından 1933 yılında yazılan "Anarhan" oyununun, sonra da İsmail Sattarov'un "Gerip-Senem" dram parçasının sahne almasıyla başlamıştır. Tiyatronun açılmasından sonra sanat yönetmenliğine Rus bestecisi K. G. Lange seçilmiştir. Lange, dört sene boyunca 400'e yakın Uygur halk şarkısını kayda almıştır. 1 Ekim 1955 tarihinde Uygur tiyatrosu sanatçıları, Kazak SSC halk sanatçısı Ruşangul İlahunova'nın rehberliğinde Uygur Özerk Bölgesi'nin merkezi Urumçi, sonra da Kaşgar, Yarkent ve Hoten şehirlerine turneye çıkarak konserler vermiştir.[137] 1960 yılında Büyük Aksu köyünde ilk milli Uygur şarkı ve dans topluluğu oluşturulmuştur. 1962 yılında kültür bakanlığının kararına binaen mezkür topluluk *"Arzu"* olarak adlandırılarak, 1976 yılında Uygur ilçesinin merkezi olan Çonca köyüne taşınmıştır. Bunun gibi büyük sanat toplulukları Çelek köyünde (*"Bahar"),* Panfilov ilçesinde (*"Ösek Sadasi", "Tarim", "Pervaz"*) ve Almatı şehrinde (*"Yaşlik"*) de açılarak Uygur kültürünün tanıtımında belirgin roller oynamıştır.[138]

Sonuç itibariyle, Çarlık dönemiyle kıyas edilince Sovyet döneminde Uygurlar, dönemin sıkı siyasetinden dolayı Kazakistan ve Doğu Türkistan toprakları arasında

[136] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.278.
[137] Kabirov, **Oçerki İstorii Uygurov**, s.208-210, 258-259.
[138] Zulyarov, **a.g.e.**, s.47-48.

yaşanan karşılıklı göç hadiselerinin sebep olduğu zorluklara ve siyasi baskılara rağmen eğitim ve sosyo-kültürel alanlarda gelişmeler gösterip başarılar elde edebilmiştir. Sovyet rejimi, milli azınlıklara yönelik uyguladığı reformlar sayesinde "Sovyet Uygurları" tipini yaratmaya çabalasa da Uygurlara has eğitim ve neşriyat kurumlarının açılması, kültür, sanat ve edebiyat sahalarının canlanması, Uygur kültürü gibi milli zihniyetini de gelişimin yeni bir aşamasına çıkarmıştır.

III. BÖLÜM

BAĞIMSIZLIK SONRASI KAZAKİSTAN'DA UYGUR TOPLUMU

A. Kazakistan'ın Dış Göç Politikası

1990 yılından itibaren Sovyet dönemi tamamen kapandıktan sonra Sovyet hükümetinin komünist toplum inşa etme amacı da tarihin tozlu raflarındaki yerini almıştı. Demir perdeler kaldırılıp "Sovyet insanı" kutusundan dillerini millileştirerek bağımsızlıklarını ilan eden ayrı ayrı Türk ulusları ortaya çıkmış ve milli kimliklerini inşa etme sürecine girmişlerdi. Bu ülkelerden birisi de stratejik konumu, yer üstü ve yer altı zenginlikleri ve geniş bozkırları sayesinde Türk tarihi açısından önemli bir ülke konumunda olan Kazakistan Cumhuriyeti olmuştur.

XIX. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın son çeyreğine kadarki dönemde global sosyo-politik etkenlerden (devrim, savaş, sürgün, kıtlık, sanayileşme, bakir toprakların tarıma açılması) dolayı karışık bir hale gelen Kazakistan'ın demografik yapısı ancak 1990 sonrasında bağımsızlık ile birlikte Kazakistan Cumhuriyeti hükümeti tarafından ciddi şekilde ele alınmaya başlanmıştı. Bağımsızlık sonrası dönemde ülkenin demografik durumunu iki aşamada değerlendirmek mümkündür:

1. 1991'den 2003'e kadar: devletin kurulmasıyla demografik yapının yeniden oluşmaya başladığı dönem,

2. 2004'ten günümüze kadar: ülkenin sosyo-ekonomik açıdan istikrara kavuştuğu dönem.[1]

Kazakistan, Sovyet sonrası dönemde Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)'na üye ülkelere kıyasla genel olarak etnikler arası ilişkiler bağlamında istikrarın korunduğu ve etnik çatışmaların görülmediği bir ülke olmuştur. Ama 1990'lı yıllardan sonra tüm Orta Asya ülkelerindeki gibi iç ve dış, siyasi ve iktisadi sebeplerden, ayrıca sosyal çatışmalardan dolayı Kazakistan'da çift taraflı göç hareketleri artış göstermiştir.[2] Kazakistan, BDT ülkeleri arasında 1990 yılı verilerine göre

[1] Gulşara Abdıkalikova, Almas Kurmanov, **Sotsial'naya Zaşita Naseleniya v Usloviyah Demografiçeskih İzmeneniy v Respublike Kazahstan**, Astana, KazServicePrint Ltd Yay., 2010, s.19-20.

[2] M. H. Abduseitova v.d., **İnitsiativı, Napravlennıye v Mir**, Almatı, Kazak Entsiklopediyası Yay., 2011, s.149.

Özbekistan'dan ve 1992'de Ukrayna'dan sonra en çok göç veren ikinci ülke konumuna gelmiştir. 1993 yılından itibaren ise fazla göç veren devletler sıralamasında sürekli ilk sıradan yer almıştır.[3] Uluslararası strateji uzmanlarına göre, Kazakistan dünya ülkeleri arasında göç boyutu açısından 15. sırada yer almaktadır. Göç süreçleri tamamen devlet siyasetine ve toplumdaki mevcut sosyo-politik ve ekonomik ortama bağlı olmuştur.[4] Egemenliğine yeni kavuşan ülkenin ekonomik ve politik yaşamındaki tadiller, haliyle değişik bir biçimde devletin demografik yapısına da yansımıştır.

Kazakistan'ın göç mevzuatı SSCB'nin çöküşünden sonra şekillenerek bu alandaki genel yasalar 1990'ların başından itibaren hazırlanmıştır. İlk olarak 20 Aralık 1991'de *"Vatandaşlık Kanunu"* kabul edilmiştir[5]. Kazakistan'ın göç politikası ve mevzuatının temelini oluşturan yasalar şu şekildedir:

- Vatandaşların serbest dolaşım ve ikamet yeri seçme haklarını, ayrıca yabancı ve uyruğu olmayan kişilerin hak ve yükümlülüklerini kanunlaştıran 1995 Anayasası,
- 1997 yılında kabul edilen *"Göç"* yasası.[6]

Kazakistan'da yaşanan göç hareketlerini özellikle 1979-1999 dönemi çerçevesinde iki aşamada değerlendirmek mümkündür:

- 1979-1994 yılları; göç kaybının yoğun bir şekilde arttığı dönem (göç hareketlerinin zirveye ulaştığı dönem 1994 yılına denk gelmiştir),
- 1994-1999 yılları; göç hareketlerinin yavaş yavaş azaldığı dönem (bu yıllar göçün istikrar kazandığı bir dönem olarak nitelendirilmektedir).[7]

Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan etmesi öncelikle ülkedeki etnik grupların rolü ve sosyo-politik statüsünü belirlemiştir. Kazakların devlet ulusu olarak ön plana geçmesi ulusal bilinç artış sürecini aktive etmiştir. Bu durumda ülkedeki diğer etnik

[3] H. Alkan, **a.g.e.**, s.48.
[4] Ulbolsın Janataeva, "Migratsionnıye Protsessı v Respublike Kazahstan i İh Osobennosti Na Sovremennom Etape", **Kazakstan Jogarı Mektebı**, S.4, Almatı, 2008, s.226.
[5] https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1000816#pos=3;-157, 16 Temmuz 2019.
[6] Z. K. Ayupova, D. U. Kusainov, "Garmonizatsiya i Problemı Dal'neyşego Soverşenstvovaniya Migratsionnogo Zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan", **Vestnik Natsional'noy Akademii Nauk Respubliki Kazahstan**, S.5, Almatı, İP "Aruna", 2014, s.144.
[7] Janna Aubakirova, **Vosproizvodstvo Naseleniya Kazahstana: Etnoregional'nıy Aspekt**, Ust'-Kamenogorsk, y.y., 2010, s.144-145.

topluluklar milli azınlık konumuna gelmiştir. 1990-1993 döneminde Kazakistan'ın siyasi ve ulusal-etnik kimliğinin tanımlanması ve kalkınma stratejisinin belirlenmesi konusunda farklı bakış açıları ortaya çıkmıştır. Daha radikal tutumlu milliyetçi unsurlar yerli halkın Rus dilli halklardan sayıca az olması hususunu göz önünde bulundurarak, Kazak ulusunun dominant konuma getirilmesi gerektiğine dair görüşler sunmuştur.[8] Bazı araştırmacılar Kazakların ülke genelinde % 50'den fazla bir nüfusa erişememesi durumunda dış unsurların ülkenin sosyo-ekonomik, siyasi ve manevi gelişiminde hep belirleyici konumda kalacağını iddia etmiştir.[9] Kazakistan halkını *Kazak asli unsuru* ve *diğer Rus dilli unsurlar* şeklinde bir tasnifin ortaya çıkması üzerine, Abdumalik Nısanbaev ve Gennadiy Malinin gibi araştırmacılar bu durumun yanlış bir tasnif olduğu değerlendirmesinde bulunmuşlardı. Bu tutumun hatalı yanı "Rus dilli" olan toplumun tek etnik unsur olmaması ve Kazakların belli bir kısmının Rus dilli olmasından kaynaklanmaktaydı. Oluşan ortam sonucunda Rus dilli ahalinin ülke dışına göç etmesi 1989 yılına nispeten 1990 yılında % 41 artış göstermiştir. 1991-1992 yılları arasında ise göçler daha yoğun bir şekil almıştır.[10] Göçlerin zirveye ulaştığı 1994 yılında ülkeyi terk edenlerin sayısı 477.100'e ulaşmıştır. 1991-2000 yılları arasında ise ülkeden göç edenlerin sayısı 2 milyonu aşmıştır.[11]

Genel olarak bakıldığında, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yeni kurulan 15 cumhuriyetin 14'ünde toplam nüfusun % 18'ini Rus halkı oluşturarak azınlık konumuna düşmüştür. 1991 yılı sonlarında Orta Asya cumhuriyetlerindeki Rus nüfusunun sayısı 9,5 milyon olarak belirtilmiştir. Bilindiği gibi, Rus halkının Kazakistan'a yerleştirilmesi XVIII. yüzyılın ortalarında Çarlık döneminde başlayıp Sovyetler zamanında artış göstermişti. Bu dönemde Kazakistan'a Rusya ve diğer Sovyet ülkelerinden 6,2 milyon göçmen yerleştirilmiştir. Kazakistan bağımsızlığına kavuştuktan sonra ise bu göçler ters yönde gerçekleşerek gayri-Kazak etnik gruplar

---

[8] Abdumalik Nısanbaev, Gennadiy Malinin, **Nursultan Nazarbayev: Kazahstan-Territoriya Mira i Soglasiya**, Almatı, Kompyuterno-İzdatel'skiy Tsentr İnstituta Filosofii i Politologii MON RK, 2005, s.65, 66, 71.

[9] T. Sarsenbaev, "Problema Uçeta Natsional'nıh İnteresov v Strukture Politiçeskoy Sistemı Reespubliki", **Natsional'nıye Protsessı v Kazahstane: Puti i Sposobı İh Regulirovaniya**, Alma-Ata, 1992, s.23.

[10] Abdumalik Nısanbaev, Gennadiy Malinin, **Nursultan Nazarbayev: Kazahstan-Territoriya Mira i Soglasiya**, Almatı, Kompyuterno-İzdatel'skiy Tsentr İnstituta Filosofii i Politologii MON RK, 2005, s.65-66, 73-75.

[11] Janataeva, "a.g.m.", s.226.

ülkeyi terk etmeye başlamıştır. İlk dönemlerde yavaş yavaş her alanda Rusça'nın yerini Kazakça'nın alması Rus nüfusunun yaşam şartlarını zorlaştırmıştır. Dolayısıyla 1990-1997 arasında toplam nüfusun % 14'ünü oluşturan 1,2 milyon Rus, Kazakistan'dan göç etmiştir. Bu göçler sonucu nüfus kaybı yaşandığının farkına varılarak etnik politika yumuşatılmış ve azınlık hakları korunma altına alınmaya başlanmıştır. Zira azınlık haklarının sınırlanması etnik ayrılıkçılık tehlikesini doğurabilirdi. Dolayısıyla Ruslara ana dilinde eğitim alma imkânı sağlanmıştır. Kazakistan'daki Rus nüfusunun oranı 1991 yılında % 37 iken bu oran 2010 yılında % 23.3'e düşmüştür.[12]

Sosyo-ekonomik şartlar dolayısıyla yaşanan ters göç hareketleri ülke nüfusunun azalmasının başlıca sebeplerindendir. Göçmenlerin etnik kökene göre bileşimi göç çeşidine göre değişim göstermektedir. *BDT ülkelerine* yoğun bir şekilde göç eden halklar sıralaması şu şekildedir: Ruslar (% 68.8), Ukraynalılar (% 10.6), Kazaklar (% 4.5), Almanlar (% 3.8), Beyaz Ruslar % 2.5), Koreliler (% 0.5) ve diğerleri (% 9.3); *Uzak yabancı ülkelere* ise özellikle Almanlar % 65.5, Ruslar % 22.3, Ukraynalılar % 4.3, Kazaklar % 1, Beyaz Ruslar % 0.8, Koreliler % 0.2 ve diğer azınlıklar % 5.9 oranıyla göç etmiştir. Kazak halkı hariç ülkedeki tüm azınlıklar için göç hareketleri "olumsuz" yönde olarak değerlendirilmiştir.[13]

Bağımsızlığın ilanından sonra Kazakistan'ın dış göç politikasındaki önemli adımlardan biri *etnik göçmenleri kabul etme siyaseti* olmuştur. Devlet, asli nüfus sayısını ülke dışındaki Kazak göçmenlerini anayurtlarına iskân ettirmek suretiyle arttırmaya yönelik bir politika izlemiştir. Dolayısıyla bu yönde atılan ilk adım yurtdışındaki Kazak diasporası temsilcilerinin iştirak ettiği Eylül 1992 tarihinde Alma-Ata'da gerçekleşen *I. Dünya Kazak Kurultayı* olmuştur. Kurultayda devletin ilk cumhurbaşkanı Nursultan Abişulı Nazarbayev'in teşebbüsüyle "geri dönüş hareketini" hızlandıracak "Daimi Komite" kurulması kararlaştırılmıştır. Sonuç itibariyle, yaklaşık 30.000 Kazak Türkü, 1991 yılında Kazakistan'ın kuzey bölgelerine yerleştirilmiştir. 1993 yılına gelindiğinde bu rakam 45.000'e yükselmiştir. 1994 yılının verilerine göre,

[12] İlyas Kamalov, **Rusya'nın Orta Asya Politikaları**, Ed. Murat Yılmaz, Ankara, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., 2011, s.54, 55, 59.
[13] Valeriya Kozina, **Demografiçeskaya İstoriya Kazahstana (Konets XIX-Naçalo XXI vv.)**, Karaganda, KarGU Yay., 2007, s.117, 123.

takriben 140.000 Kazak göçerinin Moğolistan'dan geldiği bilinmektedir. Ayrıca İran, Afganistan, Karakalpakistan ve Türkiye'den gelenlerın varlığı da gözlemlenmiştir. Göçmen kabul etme meselesi 23-24 Ekim 2002 tarihinde Türkistan şehrinde gerçekleşen *II. Dünya Kazak Kurultayı*'nda da gündeme gelmiştir. Adı geçen kurultaya Doğu Türkistan'daki Kazak diasporası temsilcileri de katılabilmiştir.[14]

Genel bir değerlendirmeye göre, yurtdışındaki etnik Kazakların Kazakistan'a geri dönüş süreci 1992 yılı itibariyle başlamıştır. Bu geri göç etme süreci iki aşamada değerlendirilmektedir:

- 1992 yılından 1997 *"Göç"* yasasının kabulüne kadarki dönem,
- 1997 yılından günümüze kadarki dönem.

Etnik Kazaklara yönelik göç alma politikası 26 Haziran 1992'ye tarihlenen *"Kazakistan Cumhuriyeti Uyrukluğu"* ve *"Göç"*, 13 Aralık 1997'ye tarihlenen *"Nüfus Göçü"* adlı yasalarla meşru bir zemine oturtturulmuştur. 1997 yılında *"Göç"* hakkında yeni bir kanun kabul edilerek ülkeye geri dönen her Kazak *"oralman"* (geri dönen) statüsü kazanmıştır. 1993-2009 yılları arasında 700.000'i aşkın oralman Kazakistan'a yerleşmiştir.[15] 1991'den 2006'ya kadar olan dönemde ülkeye yerleşen 565.757 kişi (143.343 aile) özellikle Özbekistan (% 61.6), Moğolistan (% 14.3), Türkmenistan (% 8.6) ve Çin (% 6.7)'den göç etmiştir.[16]

Sonuç itibariyle Kazakistan, dış ülkelere yaşanan yoğun göçler neticesinde oluşan boşluğu yurtdışından gelen Kazak nüfusu ile doldurmaya çalışmıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi, bağımsızlığa kavuşmasını müteakip Kazakistan sadece göçmen almakla kalmamış değişik oranlarda iki yönlü göç hareketleri devletin günümüzdeki demografik yapısını şekillendirmiştir.

---

[14] Abdül Kayyum Kesici, "Kazakistan'ın Etnik Yapısı, Bu Etnik Yapının Siyasal Örgütlenmelere Etkisi", **Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, 1999, s.208-209; Abdül Kayyum Kesici, **Dün, Bugün ve Hedefteki Kazakistan**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2003, s.260-264.
[15] Abduseitova v.d., **a.g.e.**, s.134-135.
[16] Janataeva, "a.g.m.", s.227.

Tablo 14: 1970-1993 Yılları Arasında İki Yönlü Göç Hareketleri[17]

	BDT Ülkeleri			Uzak Yabancı Ülkeler		
	Gelen	**Giden**	**Artış/Azalış**	**Gelen**	**Giden**	**Artış/Azalış**
1970	377.922	341.917	+35.375	784	730	+54
1979	263.531	297.264	-33.733	2.128	3.857	-1.675
1988	187.073	215.518	-28.445	10.032	28.895	-13.863
1989	177.005	201.710	-24.705	7.614	54.216	-46.602
1990	174.493	189.816	-15.323	5.377	82.626	-77.249
1991	161.738	150.781	+10.957	9.040	77.692	-68.648
1992	148.777	222.815	-77.038	13.334	100.857	-87.523
1993	100.264	232.904	-132.640	11.010	100.471	-89.461

Tablo 14'te görüldüğü üzere, bağımsızlık sonrası dönemde nüfus kaybı daha fazladır. Bu durum bağımsızlık öncesi dönemlerde yabancı ülkelerden Kazakistan'a yerleştirilen farklı etnik unsurların ülkelerine geri dönmesinden kaynaklanmıştır. Kazakistan'a yerleşen göçmen sayısının ise bağımsızlık öncesi dönemde daha fazla olduğu BDT ülkeleri örneğinde daha açık görülmektedir. Bu iki yönlü göç süreçleri Kazakistan'ın etno-demografik durumunu oldukça etkilemiştir.

Genel nüfus sayımına göre, 1999-2009 döneminde BDT ülkelerinden gelen göçmenlerin büyük bir kısmı Özbekistan (% 58.8), Rusya (% 20.6), Türkmenistan (% 10.7) ve Kırgızistan'dandır (%5.4). Diğer ülkelerden gelenler arasında en büyük pay Çin (% 52.6) ve Moğolistan'a (% 24) aittir. Bu dönemde gelen göçmenlerin çoğu Kazak (% 73.9) ve Rus (% 12.2) kökenlidir. Özbek, Ukraynalı, Uygur, Tatar, Alman, Koreli, Türk, Azeri ve Beyaz Rus kökenli göçmenler ise genel göçmen sayısının % 8.5'ini oluşturmuştur. Genel olarak, 1991-2010 yılları arasında ülkeye 1.4 milyon göçmen yerleşmiş ise de aynı dönem içerisinde 3,4 milyon Kazakistanlı ülkeden göç etmiştir. Sonuç olarak bu karşılıklı göçler sırasında 2 milyonluk nüfus kaybı yaşanmıştır. 2004 yılında Kazakistan'da ilk defa yaklaşık 2.800 kişilik artışla pozitif bir göç dengesi oluşmuştur.[18] Bu denge 2011 yılına kadar istikrarlı bir şekilde olumlu yönde (yılda 11.700 kişilik artış) ilerlemiştir. Genel olarak iş amaçlı göç dalgasının

[17] K. Sakenova, "Kazakistan'da Günümüzdeki Etnik Süreçler", **Kazakistan Tarihi: Makaleler**, Ankara, TTK Yay., 2007, s.168.
[18] Agenstvo Respubliki Po Statistike, **Analitiçeskiy Otçet. İtogi Natsional'noy Perepisi Naseleniya Respubliki Kazahstan 2009 Goda**, Ed. A. A. Smailova, Astana, TOO İPK "AstanaBlankİzdat", 2011, s.39-40.

artış gösterdiği bilinmektedir. Son beş yılda ise göç dengesi tekrar negatif bir alana girmiştir.[19]

Tablo 15: 1991-2009 Yılları Arasında Nüfus Artış/Azalış Oranı[20]

	Dış Göç		
	Artış/Azalış	**Gelen**	**Giden**
1991	- 57.686	170.787	228.473
1992	- 156.261	161.499	317.760
1993	- 219.025	111.082	330.107
1994	- 406.679	70.389	477.068
1995	- 238.495	71.137	309.632
1996	- 175.538	53.874	229.412
1997	- 261.388	38.067	299.455
1998	- 203.039	40.624	243.663
1999	- 123.627	41.320	164.947
2000	- 108.307	47.442	155.749
2001	- 88.162	53.548	141.710
2002	- 62.012	58.211	120.223
2003	- 8.306	65.584	73.890
2004	+ 2.789	68.319	65.530
2005	+ 22.668	74.807	52.139
2006	+ 33.041	66.731	33.690
2007	+ 10.962	53.397	42.435
2008	+ 1.117	46.404	45.287
2009	+ 7.502	41.485	33.983

Bağımsızlığın ilk yıllarında takriben 2 milyon Kazakistanlı ki bu sayının içinde bir milyondan fazlası Rus, 600.000 civarında Alman ve 50.000 Yunanlı ülkeden göç etmiştir. Ama bu göçler sonrasında göçmenlerin gittiği ülkelerde yaşadığı sosyo-ekonomik sorunlar dolayısıyla Orta Asya'ya *"geri göç"* hareketleri de gözlemlenmiştir. Örneğin, 1989-2007 döneminde 300.000'den fazla göçmen Almanya, Rusya, Ukrayna vb. ülkelerden Kazakistan'a geri gelmiştir.[21]

Nüfusun Kazakistan'dan göç etme sebeplerini araştırmak üzere 1998 senesinde ülkeden ayrılma kararı alan başta Rus (% 56), Alman (% 16), Ukraynalı (% 9) ve Kazak (% 7) olmak üzere toplam 1.513 kişiyle sosyal anket yapılmıştır. Anket

[19] https://www.zakon.kz/4883043-utverzhdena-kontseptsiya-migratsionnoy.html, 17 Temmuz 2019.
[20] Abdıkalikova, Kurmanov, **a.g.e.**, s.23.
[21] Abduseitova v.d., **a.g.e.**, s.150.

neticesine göre, göçün esas nedenlerinin siyasi gerekçelere (etnik kökenden dolayı kovuşturulma, din ve ırk ayrımı) değil sosyo-ekonomik (aile durumu, konut koşulları, iş ve maaş sorunu) nedenlere dayandığı ortaya konulmuştur.[22] Göç alma hususunda ise mülteciler, Orta Asya ve Güney Asya'nın bazı noktalarında yaşanan silahlı çatışmalar ve sosyo-ekonomik problemlerden dolayı eski Sovyet ülkeleri ve Çin, Afganistan, Pakistan, Sri-Lanka gibi devletlerden kabul edilmiştir. Kazakistan'ın sergilediği etnik ve dinler arası uyumu, politik ve ekonomik istikrarı ve jeo-stratejik konumu dolayısıyla sığınak veya transit bölge sıfatıyla yasadışı göçlere maruz kaldığı da ifade edilmektedir.[23]

Kazakistan Cumhuriyeti, uluslararası yükümlülükler gereğince mülteciler kabul etmekte ve onların sosyal korunmasını sağlamaktadır. Mülteci statüsü bir yıllığına verilmekte olup Kazakistan Cumhuriyeti Çalışma ve Sosyal Korunma Bakanlığı Göç Komitesi'nin bölgesel organları tarafınca her sene gözden geçirilmektedir. 1998'den 2009'a kadar olan süre boyunca, çoğu Afganistan kökenli olan Kazakistan'da tanınmış mülteci sayısı 578 kişidir. Mültecilerin % 95'i Almatı şehrinde, kalan kısmı da Güney Kazakistan bölgesinde yaşamaktadır.[24]

Bir kısım araştırmalara göre, 2007 yılı ortalarında ÇHC vatandaşı olan Uygurlar tarafından mülteci statüsü ya da sığınma hakkı alma talebiyle 100'den fazla vaka kaydedilmiştir. 65 kişi Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'nin himayesi altına alınmıştır. Bazıları ise üçüncü bir ülkeye yerleştirilmiştir. Elena Sadovskaya[25], resmi olmayan kaynaklarda Almatı şehrinde ÇHC'den gelen 500'e yakın Uygur mültecinin barındığını, ayrıca ÇHC ve BDT ülkelerinden gelen çoğu mültecilerin devlet organlarına resmi bir başvuruda bulunmadıklarını ifade etmektedir.[26]

---

[22] Abdıkalikova, Kurmanov, **a.g.e.**, s.24.
[23] Abduseitova v.d., **a.g.e.**, s.154-155.
[24] A. B. Medihanova, "Osnovnıye Tendentsii Migratsionnıh Protsessov v Kazahstane Na Sovremennom Etape", **Vestnik KazNU, Seriya İstoriçeskaya**, S.4(59), Almatı, Kazak Universiteti Yay., 2010, s.139.
[25] Elena Yurevna Sadovskaya, Çatışma Merkezi başkanı (Kazakistan, Almatı), Rusya Bilimler Akademisi bünyesindeki Ulusal Ekonomik Tahmin Enstitüsü Göç Araştırmaları Merkezi'ne bağlı BDT ve Baltık ülkelerindeki Göç Araştırmaları Konseyi uzmanı (Rusya, Moskova).
[26] Elena Sadovskaya, "Etniçeskaya Struktura Sovremennıh Migratsiy Kitaya v Kazahstan i Problemı Prinimayuşego Obşestva", **Vestnik Evrazii**, S.2, Moskova, 2008, s.164-165.

Tablo 16: Etnik Kökene Göre Dış Göçler (1999-2008)[27]

Gelen	**1999**	**2007**	**2008**
Kazak	10.909	41.763	35.081
Rus	20.076	6.658	6.268
Özbek	1.028	446	439
Ukraynalı	2.526	601	643
Uygur	95	84	111
Tatar	1.129	476	433
Alman	1.417	517	525
Diğerleri	4.140	2.852	2.904
Giden	**1999**	**2007**	**2008**
Kazak	8.258	2.269	2.281
Rus	91.489	29.492	31.631
Özbek	962	101	137
Ukraynalı	15.315	3.433	3.676
Uygur	99	40	36
Tatar	3.971	995	1.034
Alman	32.921	2.991	3.146
Diğerleri	11.932	3.114	3.346

Tablo 17: Etnik Kökene Göre Genel Dış Göç Dengesi (1999-2008)[28]

	1999	**%**	**2007**	**%**	**2008**	**%**
Kazak	2.651	0.03	39.494	0.43	32.800	0.35
Rus	-71.413	1.59	-22.834	0.57	-25.363	0.64
Özbek	66	0.01	345	0.07	302	0.06
Ukraynalı	-12.789	2.32	-2.832	0.64	-3.033	0.7
Uygur	-4	0	44	0.01	75	0.03
Tatar	-2.842	1.13	-519	0.22	-601	0.26
Alman	-.31.504	8.83	-2.474	1.11	2.621	1.18

Tablo 16 ve 17'de verilen rakamların analizi göstermektedir ki, 1999-2008 döneminde ülkeye gelen veya ülkeden göç eden etnik gruplar arasında göçmen sayısı bakımından en küçük rakamları Uygur nüfusu oluşturmuştur. Genel olarak, 2008 yılında, Kazak, Özbek ve Uygurlar hariç, neredeyse tüm etnik grupların göç dengesinde düşüşler yaşanmıştır.

[27] B. A. Ayelbaev v.d., **Faktorı Vneşnego Vliyaniya Na Mejetniçeskie Otnoşeniya v Respublike Kazahstan: Kollektivnaya Mongrafiya**, Ed. B. K. Sultanova, Almatı, KİSİ Pri Prezidente RK, 2010, s.20.
[28] Ayelbaev v.d., **a.g.e.**, s.22.

Tablo 18: Uygurlarda Dış Göç Olgusu (2009-2016)[29]

	Gelen (kişi)			Giden (kişi)			Denge
	BDT Ülkeleri	**Diğer Ülkeler**	**Toplam**	**BDT Ülkeleri**	**Diğer Ülkeler**	**Toplam**	
2009	97	11	108	12	11	23	85
2010	88	7	95	17	7	24	71
2011	97	17	114	13	6	19	95
2012	95	8	103	19	8	27	76
2013	82	10	92	9	9	18	74
2014	80	2	82	22	9	31	51
2015	64	6	70	17	15	32	38
2016	55	13	68	29	11	40	28

Kazakistan'da nüfus oranının azalışı sonucu bu durumun ülke geleceği için tehlikeli oluşturabileceği düşünülerek nüfus sayısını yükseltmeye yönelik olağanüstü tedbirler alınmıştır. Ülkenin *"Kazakistan-2030"* adlı uzun vadeli gelişim stratejisine göre demografik politika tüm devlet organları faaliyetlerinde ön plana çıkartılmıştır. Strateji gereğince, ülke nüfusunun 2030 senesine kadar 20 milyona ulaştırılması hedeflenmiştir.[30] Ayrıca Kazakistan-2030 stratejisine dayanılarak 28 Ağustos 2007 tarihinde dönemin cumhurbaşkanının 399 numaralı kararıyla 2007-2015 yılları için Kazakistan Cumhuriyeti göç politikasının ana fikri onanmıştır.[31]

Nüfus göçü alanındaki sosyal ilişkileri düzenleyen, göç işlemlerinin yasal, ekonomik ve sosyal temellerini belirleyen *"Kazakistan Cumhuriyeti Nüfus Göçü"* hakkındaki yasanın (26 Aralık 2018 tarihi itibariyle yapılan değişiklikler ve eklemelerle) 4. maddesinde nüfus göçüne yönelik devlet siyasetinin temel ilkeleri ve amaçları açıklanmıştır. Buna göre;

1. *Göç alanında devlet politikasının temel ilkeleri:*
    a. Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası ve uluslararası antlaşmalara binaen göçmenlerin hak ve özgürlüğünün tanınması ve sağlanması,
    b. Ulusal çıkarların korunması ve ulusal güvenliğin sağlanması,
    c. Birey, toplum ve devlet çıkarlarının ortak olması,

[29] Ministerstvo Natsional'noy Ekonomiki Respubliki Kazahstan Komitet Po Statistike, **Demografiçeskiy Ejegodnik Kazahstana**, Ed. N. S. Aydapkelov, Astana, 2017, s.337-338.
[30] Abdıkalikova, Kurmanov, **a.g.e.**, s.25.
[31] Medihanova, "a.g.m.", s.137-138.

d. Kullanılan bilgilerin güncellenmesi ve tekrar kullanılması temelinde göç işlemlerinin düzenlenmesindeki şeffaflık,
e. Göç çeşitlerinin düzenlenmesine yönelik devletin farklılaştırılmış yaklaşımı.

2. *Göç alanında devlet politikasının temel amaçları:*
   a. Göçmenlerin hak ve özgürlüğünü korumak,
   b. Göçmenlerin bölgelerin demografik ve sosyo-ekonomik kalkınmasını dikkate almak suretiyle rasyonel bir şekilde yerleşimini sağlamak,
   c. İş münasebetiyle yüksek nitelikli yabancı işçi gücünü ülkeye çekmek,
   d. Kazakistan'ın uluslararası iş piyasasına entegre edilmesini sağlamak,
   e. Nüfusun kitlesel göçüne yol açabilecek çatışmaları önlemek amaçlı Kazakistan'ın diğer devletlerle işbirliğini geliştirmek,
   f. Ülke genelinde göçmenlerin rasyonel bir şekilde yerleşmesini sağlamak için iç göç sürecini canlandırmak,
   g. Kültürel işbirliği ve bilgi desteği dâhil olmak üzere, yurtdışında yaşayan eski vatandaşlar ve etnik Kazaklarla ilişkileri desteklemek ve geliştirmek,
   h. Etnik Kazakların tarihi vatanlarına yerleşmesini kolaylaştırmak,
   i. Göç sürecinin düzenlenmesi ve yasadışı göçlerin önlenmesi ve durdurulmasında uluslararası işbirliği sağlamak.

Bu arada, göç kanunun 60. maddesi uyarınca, yasadışı yollarla ülkeye giriş yapanlar Kazakistan Cumhuriyeti mevzuatına uygun olarak sınır dışı edilerek ikamet ettiği ülkeye gönderilmektedir. Ayrıca 47. maddeye göre, mülteciye siyasi sığınma hakkı tanıma prosedürü Cumhurbaşkanı tarafından belirlenmektedir.[32]

B. Kazakistan'ın Etnik Politikası

Dünya ülkelerinde etnik ya da etno-ulusal siyasetin çeşitli modelleri vardır. Çok uluslu (multi-etnik) devletlerin etnik politikası, asimilasyon, etnikler arası entegrasyon ve ulusal konsolidasyon yönünde gelişebilir. Farklı ülkelerde etnik siyaset örnekleri farklı olmakla beraber asimilasyon ve çok kültürlü olmak üzere iki esas

[32] https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31038298#pos=203;9, 17 Temmuz 2019.

model temelinde uygulanmaktadır. Kazakistan'daki etnik siyaset modeli, etnik çeşitliliğe uygun olmak suretiyle ülkedeki tüm etnik grupların özgünlüğü, hak eşitliliği, uyum idealleri ve vatanseverlik ilkelerini temel alarak "ortak ev" fikri çerçevesinde gelişmektedir. Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası'na göre, vatandaş hakları etnik kökene bakılmaksızın korunmakta, ırksal, milli, dini, kast ve aşiret ayırımı yapmak yasal olarak cezalandırılmaktadır. Etnikler arası politika stratejisi ülkedeki etno-kültürel eğitim ve dil politikası bazına oturtturulmuştur. Ülkedeki her etnik unsur kendi milli kültürü ve dilini koruyup geliştirme ve bu bağlamda devletten destek alma hakkına sahiptir. Bu hususta önem verilen prensiplerden biri de halkın sadece Kazakistan vatandaşı olması ve "Kazakistanlı" kavramı çerçevesinde bir toplum oluşturmasıdır. Bu ütopik bir plan olan "Sovyet halkı" yaratma tipinden farklı, birliğin esasını çeşitliliğin oluşturduğu bir modeldir.[33]

Bağımsızlığın ilk yıllarında N. A. Nazarbayev, Aralık 1991'de yayımladığı ülkedeki uluslararası ilişkilerle ilgili kararından hareketle *"Kazak halkının yeniden doğacağı ve diğer etnik grupların rahat ve güvende hissedeceği çok uluslu bir medeniyet oluşturma"* yolunda önemli adımlar atarak bu tutumuna sadık kalabilmiştir. Onun bu yöndeki kararlılığı 29 Eylül-3 Ekim 1992 tarihleri arasında gerçekleştirilen Dünya Kazakları Kurultayı'nda, *"Kazak halkının korunması ve gelişmesi ülkedeki diğer etnik gruplar aşağılanmaksızın ve onlara ayırım yapılmaksızın gerçekleşmeli. Barış ve uyumun kefili Kazak halkı olmalıdır. Bundan başka bir yol ülke için çıkmaza girmek gibidir"* şeklindeki ifadelerinden anlaşılmaktadır.[34]

28 Ocak 1993 tarihinde Kazakistan Cumhuriyeti'nin ilk Anayasası kabul edilmiştir. N. A. Nazarbayev; *"Bu Anayasa, Kazak yerinde ikamet etmekte olan tüm ulusların ve ülke vatandaşlarının yakınlaşmasına imkân yarattı"* demiştir. Ayrıca eşit haklara sahip tüm ülke halkının büyük ya da küçük etnik olarak bölünmeyeceğini, üstelik siyasi ortam ve medyada *"azınlıklar"* tabirinin kullanılmayacağını bildirmiştir.[35] Anayasa'da, insan hakları ve özgürlüğü savunmaya, etnikler arası

[33] Janna Kıdıralina, **Etnos i Religiya v Kazahstane: İstoriya i Sud'bı**, Astana, Elorda Yay., 2007, s.122-123.
[34] Nısanbaev, Malinin, **a.g.e.**, s.77, 81-83.
[35] E. L. Togjanov v.d., **Kazakstan Halkı Assambleyası: Jıırma Jıldık Tarih**, Almatı, KazAkparat Yay., 2015, s.68, 75.

istikrar ve gelişimi sağlamaya yönelik vatandaşların eşitliğini belirleyen bir takım prensipler onaylanmıştır. Bunları dört başlıkta toplamak mümkündür:

1) Kişiyi aşağılayan herhangi bir görünüşe yol verilmez,

2) Sosyal, ırki, milli, dini ve soy meselesini konu edinen tartışma ve çekişmeleri başlatmak yasaktır,

3) Etnik ve dini kökene bakılmaksızın Anayasa ve mahkeme karşısında herkesin eşit haklara sahip olmasına garanti verilmektedir,

4) Etnikler arası dirlik-düzenliği bozmaya yönelik herhangi bir hareket Anayasa'ya aykırı olarak tanımlanmaktadır.[36]

Kazakistan etnik politikasına uygun olmak kaydıyla uluslararası ilişkiler ve süreçler, Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası ayrıca merkezi, bölgesel ve yerel yönetim düzeyinde faaliyet gösteren kurum ve kuruluşlar dâhil olmak üzere yasal çerçeveye dayanılarak düzenlenmiştir. Çağdaş etnik süreçlere ve onların değerlendirilmesine yönelik metodolojik yaklaşımlar N. A. Nazarbayev'in *"Kazakistan-2030"*, *"XXI. Yüzyıl Eşiğinde"* (Na Poroge XXI Veka), *"Bağımsızlığın Beş Yılı"* (Pyat' Let Nezavisimosti) ve *"Tarih Akımında"* (V Potoke İstorii) adlı çalışmalarında ana hatlarıyla izah edilmiştir.[37]

Kazakistan Cumhuriyeti'nin siyasi sisteminde, 1995 yılı, yeni ıslahatların ve köklü değişikliklerin yer aldığı bir dönem olmuştur. Ülkede referandum yapılarak halklar arası ilişkilerde siyasetin demokratik nitelik taşımaya başladığı yeni Anayasa, 30 Ağustos 1995 tarihinde kabul edilmiştir. Irk, din ve mezhep farklarına bakılmaksızın tüm vatandaşların eşitliği sosyal uyumun esas prensibini oluşturmuştur.[38] Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 2. bölüm 14. maddesinde, *"herkes kanun ve mahkeme karşısında eşittir; hiç kimse menşei, sosyal durumu, cinsiyeti, ırkı, milliyeti, dili, dini, inancı, ikamet yeri ve başka herhangi bir sebeple ayrımcılığa maruz kalamaz"* denilmektedir. Aynı bölümün 19. maddesi gereğince de, "*herkesin milliyet, din ve parti üyeliğini belirleme ve belirtmeye veya belirtmemeye*

[36] Togjanov v.d., **a.g.e.**, s.95.
[37] Abduseitova v.d., **a.g.e.**, s.138.
[38] Administratsiya Prezidenta Respubliki Kazahstan, "Kontseptsiya Razvitiya Assamblei Naroda Kazahstana (do 2020 Goda)", **Prezident Respubliki Kazahstan Ukaz**, Astana, 2013, s.4, (Çevrimiçi) http://www.akorda.kz/upload/%E2%84%96%20552%20%D1%80.pdf, 28 Mayıs 2019.

hakkı vardır, her bir fert kendi dili ve kültürünü kullanma, ayrıca iletişim ve eğitim dilini özgürce seçme hakkına sahiptir" denilmektedir.[39] Anayasa'nın 39. maddesinin ikinci bendine göre, etnikler arasındaki birlik ve uyumu bozmaya çalışmak devlet kanununa aykırı bir hareket olarak tanınmaktadır.[40]

Kazakistan etnik politikasının beş temel prensibi olarak şunlar belirlenmiştir:

1. Kazakistan halkının birlik ve beraberliği,
2. Kazak halkının toplumda pekiştirici rolü üstlenmesi,
3. Etnik grupların kültür ve dillerinin gelişimi için tüm koşulların oluşturulması,
4. Kazakistan halkına ait en önemli değerler hoşgörü ve sorumluluktur,
5. Etnik, dinsel, kültürel ve dilsel çeşitlilik zenginliktir.[41]

Kazakistan'daki etnik siyasetin hoşgörülü yönü, etno-ulusal hiyerarşinin ortadan kaldırılması ve etnik gruplar arası uyumun sağlanmasına yönelik yapılan faaliyetlerde açıkça görülmektedir. 1 Eylül 2004 tarihinde Kazakistan Cumhuriyeti Parlamentosu'nun açılışında N. A. Nazarbayev ülkenin etnik siyasetine şu şekilde değinmiştir: *"Etnikler ve dinler arası uyum, Kazakistan kültürünün ayrılmaz bir niteliğidir. Bu nitelik, Kazakistan'ın ruhu ve milliyet olarak karakterimizin bir özelliği olmalıdır. Ülkede etnik ve sınıf muhalefetinin ortaya çıkmasına izin verilmemelidir"*.[42] Kazakistan'daki etnikler arası ilişkilerin geleceğe uygun gelişme modeli tüm yönleriyle *"Kazakistan-2050"* stratejisinde aydınlatılmıştır.[43]

---

[39] **Konstitutsiya Respubliki Kazahstan: Ofitsial'nıy Tekst s İzmeneniyami i Dopolneniyami ot 21 Maya 2007 Goda №254-III Zakona Respubliki Kazahstan**, Almatı, Jetı Jargı Yay., 2007, s.76-78; http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution, 28 Mayıs 2019.

[40] E. L. Tugjanov, "Kazakistan Cumhuriyeti Milli Politikasının Temel Özellikleri Hakkında", **Sosyoloji Dergisi**, S.22, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 2011, s.590.

[41] https://www.apa.kz/download/ciiscr/kposoe-ru.pdf, 28 Mayıs 2019; Togjanov v.d., **a.g.e.**, s.117.

[42] Abduseitova v.d., **a.g.e.**, s.149.

[43] Cumhurbaşkanı'nın Aralık 2012'ye tarihlenen yıllık strateji mektubunda Kazakistan'ın 2050 yılına kadar kalkınma stratejisi sunulmuştur. Bu stratejinin temel amacı, gelişmiş bir ekonomiye ve evrensel iş olanaklarına sahip güçlü bir devlet temelinde müreffeh bir toplum oluşturmak, ayrıca Kazakistan'ın dünyanın en gelişmiş 30 ülkesinin arasında yer almasını sağlamaktır. Bu doğrultuda "Kazakistan 2050" stratejisi yedi uzun vadeli önceliklerin gerçekleştirilmesini öngörmektedir. Bunlar: 1. Yeni çizginin ekonomik politikası - karlılık, yatırımın geri dönüşü ve rekabetçilik ilkeleri üzerine kapsamlı ekonomik pragmatizm, 2. Ulusal ekonominin ana gücü olan girişimciliğin kapsamlı bir şekilde desteklenmesi, 3. Sosyal politikanın yeni ilkeleri - sosyal güvence ve kişisel sorumluluk, 4. Bilgi ve mesleki beceriler - yeni eğitim sisteminin kilit noktaları, kadro eğitimi ve mesleki ilerleme, 5. Devlet sisteminin daha da güçlendirilmesi ve demokrasinin geliştirilmesi, 6. Tutarlı ve öngörülebilir bir dış politika - ulusal çıkarların teşviki, bölgesel ve küresel güvenliğin güçlendirilmesi, 6. Yeni Kazakistan vatanseverliği -

Kazakistan'da etniklerin kültürü ve örf-adetlerini korumak ve geliştirmek bağlamında 2006 yılında *"Kültür Hakkında"* adlı yasa kabul edilmiştir. Böylece Kazak halkının ve diğer etnik grupların tarihi mirasını korumak ülke siyasetinin kültür sahasındaki önemli prensiplerinden birini oluşturmuştur. Keza 2006 yılında *"2006-2008 etnikler ve dinler arası ilişkilerin Kazakistan modelini geliştirme programı"* onaylanarak etniklere yönelik yasalara siyasi parti, seçim ve dernekler hakkında bölümler eklenmiştir. Bu yasa çerçevesinde kültürel toplulukların kurulması ve etkin faaliyet yürütebilmesi için gereken koşullar sağlanmış, lakin 2002 yılındaki *"Siyasi Partiler Hakkında"* adlı kanuna binaen ırk, millet ve din bazında herhangi bir siyasi parti oluşturulması yasaklanmıştır. Ayrıca siyasi ve hukuksal alanda Kazakistan Halkı Asamblesi'nin Parlamento'daki belirgin pozisyonu vurgulanmıştır.[44]

1. Etnik Politikanın Oluşumu ve Gelişiminde Kazakistan Halkı Asamblesi ve Uygur Etnik Kuruluşları

Kazakistan Cumhuriyeti'nde ulusal konsolidasyon yönünde atılan ilk adımlardan biri birlik ve beraberliğin simgesi, milletler arası ilişkilerin kilit unsuru addedilen *Kazakistan Halkı Asamblesi (KHA)*'ni kurma fikri olmuştur. Bu fikir çok uluslu bir yapının Kazakistan Cumhuriyeti'ne has bir modelidir. KHA, Kazakistan etnik politikasının temeli ve ülkedeki etnik süreçlerin merkezi konumundadır.[45] Asamble'yi kurma fikri ilk defa 1992 yılında bağımsızlığının ilk yıldönümüne ithafen düzenlenen Kazakistan Halkları Forumu'nda N. A. Nazarbayev tarafından ortaya atılmıştır. Kurum, 1 Mart 1995 tarihinde devlet başkanı emriyle resmi bir organ olarak işe başlamıştır. 2007 yılına kadar "Kazakistan Halklar Asamblesi" olarak bilinen kurum, bu tarihte "Kazakistan Halkı Asamblesi"ne dönüşerek Mayıs 2007 tarihinde anayasal statü kazanmıştır. Böylece KHA'nın sosyo-politik önemi artarak faaliyetlerinin yasal dayanakları tanımlanmış ve Asamble'ye Kazakistan Parlamentosu Meclisi'ne ülkedeki tüm etnik grupları temsilen milletvekilleri seçme hakkı tanınmıştır.[46] 20 Ekim 2008 tarihinde ilk cumhurbaşkanı tarafından hiçbir ülkede

çok uluslu ve çok inançlı toplumun başarısının temelidir. https://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs, 6 Ekim 2019.

[44] Togjanov v.d., **a.g.e.**, s. 99-100, 104, 106.

[45] Tugjanov, "a.g.m.", s.589, 591.

[46] Liliya Zaynieva, A. Maman, "Assambleya Naroda Kazahstana i Molodej", **İnnovatsionnıy Potentsial Naroda Kazahstana i Molodej: Globalizatsiya, Politika, İntegratsiya, Sbornik Statey**

benzeri olmayan "Kazakistan Halkı Asamblesi Hakkında" adlı kanun tasarısı kabul edilerek adı geçen kurum faaliyetlerinin hukuksal temeli tanımlanmıştır.[47] Asamble'nin esas amacı farklı kültür ve dini inançları benimseyen farklı etnik kökene sahip Kazakistan halkının birlik ve beraberliğini korumak, yurtseverliğini güçlendirmek ayrıca milli kültür merkezleri vasıtasıyla etnik grupların dil ve kültürünü koruyarak onların uyum içerisinde yaşamasını sağlamaktır.[48] Etnik siyasette belirlenen KHA faaliyetlerinin temel prensipleri şu şekildedir:

- Toplumun birleşmesinin temeli olarak halk istikrarını güçlendirmek,
- Etnik siyasetin uygulanması ve politik sistemin demokratikleşmesi yönünde KHA faaliyetlerinin rolünü arttırmak,
- Devlet dili ve Kazak kültürünün kilit konumda olduğu ülkede tüm etnik grupların birliği yoluyla ulusal devlet kimliğini oluşturmak,
- Kazakistan'daki tüm etnik grupların kültür, dil ve geleneklerinin kapsamlı bir şekilde gelişmesine imkân yaratmak,
- Vatanseverlik bazında terbiye-eğitim sistemini geliştirmek ve gençlerle birlikte çalışmak,
- Etnik ilişkiler bağlamında devlet kurumlarıyla sivil toplum kuruluşlarının işbirliğini sağlamak,
- Etnik ilişkilerde olumsuz eğilimleri önlemek ve olası tehditleri etkisizleştirmek gayesiyle bir mekanizma sistemini oluşturmak,
- Ana dili, kültür ve geleneklerinin korunması ve geliştirilmesinde yurtdışında yaşayan vatandaşlara destek vermek,
- Uluslararası kuruluşlar ve yabancı ülkelerin sivil toplum kuruluşlarıyla entegrasyon ilişkilerini genişletmek.[49]

KHA, ayrıca şu işlevleri yerine getirmektedir:

Mejdunarodnoy Molodejnoy Nauçno-İssledovatelskoy Konferentsii, Ekaterinburg, Ural Üniversitesi Yay., 2016, s.204-205, (Çevrimiçi) elar.urfu.ru/bitstream/10995/46029/1/ipoy-2016-31.pdf, 27 Mayıs 2019.

[47] E. L. Tugjanov v.d., **Assambleya Naroda Kazahstana: İstoriçeskiy Oçerk**, Almatı, Raritet Yay., 2010, s.291.

[48] Aydana Oserbaeva, "Assambleya Narodov v Kazahstane Kak Simvol Mira i Edinstva", **Molodoy Uçenıy-Young Scientist**, Ed. İldar Gennadeviç, S.11(197)/Mart, 3.kısım, Kazan, Molodoy Uçenıy Yay., 2018, s.267.

[49] https://www.apa.kz/download/ciiscr/kposoe-ru.pdf, 28 Mayıs 2019.

- *Kültürel ve eğitimsel* - milli kültür, dil, gelenek ve ulusal vatanseverliğin canlanması ve propagandası,
- *İletişimsel* - etnik gruplar arası ilişkileri takip etmek suretiyle halklar arası birlik ve uyumu güçlendirmek,
- *İstişari* - Kazakistan'da ikamet etmekte olan etnik grup temsilcileri arasındaki dostane ilişkilerin gelişmesini teşvik eden devlet siyasetinin uygulanması için tavsiye ve önerileri oluşturmak.[50]

KHA'nin yapısı ise şunlardan ibarettir:

- Asamble oturumu,
- Asamble konseyi,
- Asamble aygıtı (sekretarya),
- Almatı, Nur-Sultan (Astana) şehirleri ve iller çapındaki Asambleler.[51]

KHA'nın ulusal bileşimi 33 etnik grup mümessili tarafından temsil edilmektedir. KHA, ülkenin 14 ili ve Astana ile Almatı şehirlerinde bulunmakta olan toplam 16 tane Kazakistan Halkı Küçük Asamblesi (KHKA) faaliyetlerini koordine etmektedir. Küçük Asambleler, danışma organları sıfatıyla milli kültür merkezlerinin temsilcileri, gaziler konseyi, bölge idareleri ve maslihatlardan[52] oluşmakta, ayrıca faaliyetlerinde Anayasa, cumhurbaşkanı kararnameleri ve KHA tüzüğünü kılavuz edinmektedir.[53]

[50] Nısanbaev, Malinin, **a.g.e.**, s.181-182.
[51] Komitet Po Razvitiyu Yazıkov i Obşestvenno-Politiçeskoy Rabotı Ministerstva Kul'turı i Sporta RK, İnstitut Sotsial'no-Politiçeskih İssledovaniy, **Assambleya Naroda Kazahstana v İstorii Stranı**, Ed. E. L. Tugjanov, Almatı, KazAkparat Yay., 2015, s.92.
[52] İl ve ya ilçe nüfusu tarafından seçilen yerel temsilci organı.
[53] Nısanbaev, Malinin, **a.g.e.**, s.184.

Tablo 19: KHA'nın Ulusal Bileşimi (1998)[54]

№	Milliyet	Kişi	%
1	Kazak	84	25.9
2	Rus	49	15.1
3	Koreli	21	6.5
4	Alman	20	6.2
5	Tatar	20	6.2
6	Yahudi	17	5.2
7	Ukraynalı	16	4.9
8	Çeçen	9	2.8
9	Uygur	8	2.5
10	Yunanlı	8	2.5
11	Beyaz Rus	7	2.2
12	Azeri	7	2.2
13	İnguş	7	2.2
14	Özbek	6	1.9
15	Polonyalı	6	1.9
16	Ermeni	6	1.9
17	Dungan	5	1.5
18	Türk	4	1.2
19	Bulgar	4	1.2
20	Başkurt	3	0.9
21	Balkar	3	0.9
22	Kürt	2	0.6
23	Çuvaş	2	0.6
24	Kırgız	2	0.6
25	Macar	2	0.6
26	Dağıstanlı	2	0.6
27	Udmurt	1	0.3
28	Çingene	1	0.3
29	Asurlu	1	0.3
30	Tacik	1	0.3
Toplam			**324**

Kazakistan yönetimi, KHA aracılığıyla *"Kazakistanlı"* modelini ve *"Kazakistanlılık"* şuurunu oluşturarak farklı etnikleri ortak noktada buluşturma

[54] A. K. Kekilbaev v.d., **Deportirovannıye v Kazahstan Narodı: Vremya i Sud'bı**, Almatı, "Arıs" - "Kazakstan" Yay., 1998, s.380. Asamble'nin 2019 yılındaki "Barış ve Uyumun Formülü: Birlik ve Modernleşme" adlı XXVII. oturumunda N. A. Nazarbayev asamble üyelerinin toplam *506 kişiyi* oluşturduğunu ifade etmiştir. Bkz. https://24.kz/ru/news/policy/item/311871-spetsvypusk-s-27-oj-sessii-assamblei-naroda-kazakhstana, 5 Ağustos 2019.

yolunu izlemektedir. Bu modelin esas ilkesi *"Etnik Çeşitlilikten Kazakistan Halkı Birliğine"* şeklindedir. Ülkede resmi bir azınlık olarak algılanmayan etnik gruplar eşit hakları paylaşmaktadır. Halk temsilcileri Asamble aracılığıyla yönetim organlarında yer alabilmektedir. Anayasa reformuna (2007) göre, Parlamento Meclisi'ne Asamble'den etnik grupları temsil eden dokuz milletvekili seçilebilmektedir.[55] KHA'nın yüksek organı olarak her sene düzenlenmekte olan oturumlar tanımlanmaktadır. Bu oturumlarda sadece etnikler arası meselelere değil devlet problemlerine de yer verilmektedir.[56] Bu oturumlar Kazakistan'ın bağımsız bir devlet olarak kuruluşunun tüm dönemlerini yansıtmaktadır. KHA'nın günümüze kadar toplam 27 oturumu gerçekleşmiştir:

Tablo 20: Gerçekleştirilen KHA Oturumları, Tarihleri ve Konuları[57]

Oturum	Tarihi	Konusu
I. kurucu oturum	Mart 1995	Ortak Evimizde Barış ve Uyumu Sağlamak Adına
II. oturum	Haziran 1995	Geçmişin Kavranması ve Toplumun Demokratik Reforma Tabi Tutulması
III. oturum	Nisan 1996	Toplumsal Uyum-Kazakistan'ın Demokratik Gelişiminin Temelidir
IV. oturum	Haziran 1997	Tarihsel Hafıza, Ulusal Uyum ve Demokratik Reformlar - Kazakistan Halkının Medeni Tercihidir
V. oturum	Ocak 1999	Ulusal Uyum - Kazakistan'ın İstikrar ve Gelişiminin Temelidir
VI. oturum	Aralık 1999	XXI. Yüzyılda Dostluk ve Uyum İçinde
VII. oturum	Aralık 2000	Halkın Manevi ve Kültürel Gelişimi - Kazakistan'ın Bağımsızlığını Pekiştirmenin Temelidir
VII. oturum	Ekim 2001	Bağımsızlığın 10. Yıldönümü: Barış, İlerleme ve Toplumsal Uyum
IX. oturum	Kasım 2002	Kazakistan Halkı Asamblesi Gelişiminin Stratejisi: Ulusal Uyum, Güvenlik ve Sivil Barış
X. oturum	Aralık 2003	Etnikler Arası Uyumun Kazakistan Modeli: Deneyim, Pratik ve Perspektif
XI. oturum	Kasım 2005	On Yıllık Barış, Etnik Uyum ve Yaratıcılık
XII. oturum	Ekim 2006	Her Kalpte Vatandır

[55] Tugjanov, "a.g.m.", s.593.
[56] Togjanov v.d., **a.g.e.**, s.124.
[57] Komitet Po Razvitiyu Yazıkov i Obşestvenno-Politiçeskoy Rabotı Ministerstva Kul'turı i Sporta RK, İnstitut Sotsial'no-Politiçeskih İssledovaniy, **a.g.e.**, s.93-94; https://assembly.kz/ru/ank/sessii-assamblei-naroda-kazakhstana/, 5 Ağustos 2019; https://assembly. kz/ru/media-centr/ank-v-tsifrakh-infografika/2019/xxvii-sessiya-ank/, 5 Ağustos 2019.

XIII. oturum	Ağustos 2007	Bize Toplumun Barış, İstikrar ve Uyum Gibi Ulusal Öncelikler Çerçevesinde Birleşmesi Gerekmektedir
XIV. oturum	Ekim 2008	Ülkenin Gücü - Halkın Birlik ve Beraberliğindedir
XV. oturum	Ekim 2009	Ulusal Birlik - Bizim Stratejik Tercihimizdir
XVI. oturum	Ekim 2010	Kazakistan Halkı Asamblesi: Güven, Gelenek, Şeffaflık, Tolerans
XVII. oturum	Nisan 2011	Bağımsız Kazakistan: 20 Yıllık Barış, Uyum ve Yaratıcılık
XVIII. oturum	Ocak 2012	Kazakistan Halkı Asamblesi tarafından seçilen Kazakistan Cumhuriyeti Parlamentosu Majlisi'nin Olağanüstü Milletvekili Seçimleri
XIX. oturum	Nisan 2012	Kazakistan Yolu: İstikrar, Birlik ve Modernleştirme
XX. oturum	Nisan 2013	Kazakistan - 2050 Stratejisi: Bir Halk - Bir Ülke - Bir Kader
XXI. oturum	Nisan 2014	Kazakistan - 2050 Stratejisi: Barış, Maneviyat ve Uyum Kültürü
XXII. oturum	Nisan 2015	Mengilik El (Ebedi Ülke): Tek Vatan, Tek Kader
XXIII. oturum	Mart 2016	"Kazakistan Halkı Asamblesi tarafından seçilen Kazakistan Cumhuriyeti Parlamentosu Majlisi'nin Olağanüstü Milletvekili Seçimleri
XXIV. oturum	Nisan 2016	Bağımsızlık. Uyum. Tek İstikbalin Halkı
XXV. oturum	Nisan 2017	İstikrar, Birlik ve Uyum - Modernleşmenin Temelidir
XXVI. oturum	Nisan 2018	Beş Sosyal Girişim - Toplumun Sosyal Birliğinin Platformudur
XXVII. oturum	Nisan 2019	Barış ve Uyumun Formülü: Birlik ve Modernleşme

Tablodan da anlaşılacağı üzere, Asamble'nin bağımsızlıktan günümüze gerçekleştirdiği tüm oturumları ülkedeki etnik ve dinler arası uyumu, istikrarı, güveni sağlamak ve korumak adına yapılmıştır. N. A. Nazarbayev'in KHA'nın XXVI. oturumunda *"Asamble barış, birlik ve beraberliğin gerçek ışığına dönüştü"* sözü ile ülkedeki etnikler arası uyumun sağlamlığını vurgulayarak çok uluslu Kazakistan'daki tüm etnik grupların birliği, etkileşimi ve çalışması sayesinde ülkenin büyük başarılar elde ettiğini ifade etmiştir.[58]

Asamble amaç ve görevlerinin yerine getirttirilmesi, etnik özelliklerin korunması ve geliştirilmesi, etnikler arası uyumun devam ettirilmesi doğrultusunda etno-kültür merkezleri kurulmuştur. KHA, 800'den fazla[59] etno-kültür merkezinin

[58] https://assembly.kz/kk/rustam-abdusalamov-uygyr-etnomdeni-ortalygynyn-kurylganyna-15-zhyl, 8 Ağustos 2019.

[59] 28'i devlet etno-kültür merkezi, 324'ü adliye organlarında kayıtlı, diğerleri ise yerli yönetim organlarında kayıtlı şubelerdir.

faaliyetini koordine etmektedir. Kültür merkezlerinin çalışması için tüm koşullar yaratılmıştır. Örneğin, "Birlik ver Beraberlik Evi" ve "Dostluk Evi" olarak adlandırılan binalarda etnik kültür merkezleri için ayrılan ofisler faaliyet göstermektedir.[60]

Ülkede tüm etnik gruplar için oluşturulan eğitim faaliyetleri, kültürel ve dilsel alan, ayrıca tiyatro, akademi, araştırma merkezi, yayınevi ve okul gibi tesislerin mevcudiyeti Kazakistan'ın etnik siyasette olumlu bir tutum izlediğinin göstergesidir. Kazakistan'da Uygur etno-kültür merkezleri, Kazakistan Devlet Uygur Tiyatrosu, İlim Akademisi Şarkiyat Enstitüsü bünyesindeki G. S. Sadvakasov Uygur Araştırmaları Merkezi, Kazakistan Yazarlar Birliği bünyesindeki Uygur Edebiyatı Kurulu, Kazakistan Uygur Gençleri Derneği, "Mektep" ve "Atamura" neşriyatları bünyesindeki Uygur yazı bölümleri, "Mir" yayınevi, "Uygur Avazi" devlet gazetesi vb. gazete-dergiler, tv programları ve dernekler faaliyet yürütmektedir.

a. Uygur Etno-Kültür Merkezleri

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Kazakistan'da 1990'lı yıllardan itibaren başlayan milli kültürdeki kalkınma süreci kısa süre içerisinde ülkede kültür merkezleri ve farklı kuruluşların oluşmasını sağlamıştır. Genel olarak, etnik sivil toplum kuruluşlarının hukuksal temeli ilk defa 14 Nisan 1989 tarihi itibariyle *"Amatör Sivil Toplum Örgütlerinin Oluşumu ve Faaliyetleri Hakkında"* adlı Kazak SSC Yüksek Konseyi Prezidyumu kararıyla atılmıştır. Bilahare bu karar, 22 Eylül 1989 tarihi itibariyle *"Kazak SSC'nde Diller Politikası"* kanunuyla tamamlanmıştır. Uygur toplumsal örgütlerinin kuruluş döneminde, yani 1989-1991 tarihleri arasında *Alma-Ata Uygur Kültür Merkezi* açılmıştır. Daha sonra benzer merkezler Panfilov (Jarkent/Yarkent) şehri, Alma-Ata iline bağlı Kaskelen ve Talgar ilçeleri, ilerleyen dönemlerde ise Alma-Ata, Cambul ve Çimkent (günümüzde Türkistan oblasti) illerinde kurulmuştur. Bu türden kültür merkezleri, Uygur sınıf ve okullarının oluşumunda ve kültürel etkinliklerin düzenlenmesinde etkin rol oynamaktadır.[61] 2013 yılı verilerine göre, Kazakistan'da devlet, il ve şehir düzeyinde toplam 20 tane Uygur kültür merkezi ve onların şubeleri, ayrıca Uygur vakfı bulunmaktadır. Zikredilen

[60] Administratsiya Prezidenta Respubliki Kazahstan, "a.g.m.", s.6.
[61] Kamalov, **Kazakstan Uygırları**, s.65; Kamalov, **Uygurı Kazahstana**, s.132.

kuruluşlar genellikle Almatı ili, Astana, Almatı, Çimkent, Taraz, Taldıkurgan, Atrau ve Ural gibi şehirlerde bulunmaktadır.[62] Bunların arasında KHA bünyesinde, Uygur toplumuna hem eğitim hem de sosyo-kültürel açıdan destek vererek Uygur halkının temsilini yapan kurum *Devlet Uygur Etno-Kültür Merkezi (DUEKM)* olmuştur.

DUEKM'nin tarihi, Mart 1989 tarihinde Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi öğretim üyesi, *Prof. Dr. Sadvakasov Gocahmet Sadvakasoviç*'in girişimi üzerine *"Kazakistan Uygurları Kültür Derneği"*nin kurulmasıyla başlamıştır. İlk başta S. G. Sadvakasov'un yürüttüğü başkanlık görevini daha sonra *Rabik İsmailov* devralmıştır. Eylül 1991 tarihinde göreve KHA Meclis üyesi, *Prof. Dr. Hasanov Ferhat Taipoviç* getirttirilmiştir. 25 Temmuz 2003 tarihinde resmi olarak *"Devlet Uygur Etno-Kültür Merkezi"* (Uyg. Cumhuriyetlik Uyğur Etno-Medeniyet Merkizi) statüsünü kazanan merkeze *Şardinov Ahmetcan Bakrimoviç* başkan seçilmiştir. 2012 yılından bu yana adı geçen devlet kurumunun başkanlığını albay, siyaset adamı *Prof. Dr. Nurumov Şaymardan Usainoviç* yapmaktadır.[63]

DUEKM'nin yürütmekte olduğu ana faaliyetleri arasında Uygur dili, kültürü ve geleneklerinin korunmasına yönelik kültür ve eğitim faaliyetlerinin etkin uygulanması; Uygur toplumunun Kazakistan'daki tarihi gelişiminin incelenmesi; Uygur tarihi, kültürü ve sanatını diğer etnik grup temsilcilerinin yakından tanımasına fırsat yaratmak; Uygur nüfusu içinde devlet dilinin öğrenimi ve okuryazarlık oranının arttırılmasına katkı sağlamak gibi konular bulunmaktadır. DUEKM'nin amaçları ise şu şekilde belirlenmiştir:

- Uygur gelenek-görenekleri, tarihi, kültürü ve dilini korumak ve geliştirmek,
- Kazakistan halkları arasındaki uyum ve dostluk bağları güçlendirmek, ayrıca etnikler arası kültürel etkileşimi sağlamak,
- Uygur toplumu arasında Kazak dilinin öğretilip geliştirilmesi,
- Genç nesli vatanseverlik yolunda eğitmek.[64]

---

[62] https://e-history.kz/ru/contents/view/740, 8 Ağustos 2019.
[63] RGU Kogamdık Kelisim Topluluğu, **Menin Kazakstanım-Spravoçnik o Deyatel'nosti Etnokul'turnıh Obedineniy Kazahstana**, Astana, Jasıl Orda Yay., 2015, s.35.
[64] https://assembly.kz/ru/struktury-ank/etnokulturnye-obedineniya/respublikanskie-eko/, 8 Ağustos 2019.

DUEKM, Kazakistan Uygurları Ulusal Kültür Merkezleri Birliği, "Şirin" Hanımlar Kulübü ile "Kazakistan Uygurları" ve "Dostlar" gibi sivil toplum kuruluşlarının faaliyetlerini koordine etmektedir.[65] Keza, DUEKM'ye bağlı olarak Uygur Okulları Derneği, "Jigit Beşi" Enstitüsü, Uygur Gençlik Birliği, Bilim Adamları Konseyi, Hanımlar Konseyi, Anneler Konseyi, Anayurt Savaşı Gazileri Konseyi, Sanatçılar Konseyi, Tıp Adamları Konseyi ve Spor Konseyi gibi bölümler faaliyet yapmaktadır.[66]

DUEKM, 2003 yılında devlet statüsünü kazandıktan sonra faaliyet alanını genişletmek gayesiyle 2004 yılının ortalarına doğru Almatı şehri, Güney Kazakistan, Doğu Kazakistan, Cambul illeri ve Almatı iline bağlı Uygur, Enbekşikazak, Talgar, Cambul ve İli ilçeleri gibi Uygur nüfusunun yoğun olarak yaşadığı bölgelerde şubeler açmıştır.[67] Bunun yanı sıra Kazakistan'da Devlet Uygur Etno-Kültür Merkezi'ne doğrudan bağlanmayan ama Asamble bünyesinde kurulan şehir ve il çapındaki Uygur kültür merkezleri de bulunmaktadır.

Tablo 21: Ocak 2015 İtibariyle DUEKM Şubeleri ve Uygur Kültür Merkezlerinin Dönem Başkanları[68]

Bölge/Şehir	**Kuruluşun Adı**	**Başkanı**
Almatı şehri	Almatı Şehirlik Uygur Kültür Merkezi	Uşurov Abdullam Abdukadiroviç
Nur-Sultan (Astana) şehri	Devlet Uygur Etno-Kültür Merkezi Şubesi	Abdusalamov Rustam Abdusalamoviç
Almatı ili	Almatı İli Uygur Etno-Kültür Derneği	Ahmetova Asiya Tursınova
Güney Kazakistan ili	Güney Kazakistan İli Uygur Etno-Kültür Merkezi	Salimov Bahodir Sativaldieviç
Doğu Kazakistan ili	Devlet Uygur Etno-Kültür Merkezi Şubesi	Mamedsupiev Muhtarcan Damullaeviç
Pavlodar ili	Devlet Uygur Etno-Kültür Merkezi Şubesi	Turdiev Arsen

[65] Sekretariat Assamblei Narodov Kazahstana Administratsii Prezidenta Respubliki Kazahstan, "Obşestvo Kulturı Uygurov Respubliki Kazahstan", **Kazakstan Halıktarının Assambleyasına 10 Jıl. 10 Let Assamblee Narodov Kazahstana**, Astana, Elorda Yay., 2005, s.197.

[66] https://assembly.kz/ru/struktury-ank/etnokulturnye-obedineniya/respublikanskie-eko/, 8 Ağustos 2019.

[67] Cumhuriyetlik Etno-Medeniyet Merkizi Kenişi, **Kazakstan Uyğurlirinin Cumhuriyetlik Medeniyet Merkizi Cemiyetlik Birleşmisige 5 Jil**, Almatı, y.y., 2009, s.6.

[68] RGU Kogamdık Kelisim Topluluğu, **a.g.e.**, s.40-69.

Batı Kazakistan ili	Devlet Uygur Etno-Kültür Merkezi Şubesi	Usenova Asiyam Muhametjanovna
Cambul ili	Mahmud Kaşgari Uygur Etno-Kültür Merkezi	Turdıeva Muhabat Abdrahmanovna
Atrau ili	Uygur Etno-Kültür Derneği	Nodyarov Anarbek Nadyaroviç
Aktöbe ili	Nazugum" Devlet Uygur Etno-Kültür Merkezi Şubesi	İbragimov Tilapcan Zainidinoviç

Bu merkezler arasındaki Almatı Şehirlik Uygur Kültür Merkezi, 1989 yılında kurulmuştur. Merkezin başkanlığını sırasıyla Turgan Tohtamov, Maglan Şaripov ve Abdullam Hoşurov[69] gibi Uygur ileri gelenleri yürütmüştür. İlk başlarda DUEKM'ye bağlı olan bu kurum çeşitli bölgelerde devlet kültür merkezinin şubeleri açılmaya başlanınca DUEKM'den ayrılarak özerk bir kurum haline gelmiştir. 2019 yılında adı geçen merkezin başkanlığına Hosmancan Obulov getirilmiştir.[70] Bu gelişimler üzerine DUEKM, Kasım 2018 tarihinde Almatı şehrinde kendi şubesini açarak başkanlığına Ebeydullam Japparov'u seçmiştir.[71]

DUEKM kuruluşundan itibaren Uygur toplumunun sosyo-kültürel yaşamıyla yakından ilgilenerek her açıdan destek vermektedir. Kuruluş yıllarında Almatı iline bağlı Uygur ilçesindeki "Arzu" ve Panfilov (Jarkent) ilçesindeki "Şatlik" gibi kültür topluluklarına mali yardım sunmuştur. Bunun yanı sıra Devlet Uygur Tiyatrosu'nun işbirliğiyle Kazak yazarı Akim Tarazi'nin "Mahambet" oyununu Oral ve Nur-Sultan şehirlerinde sahnelemiş ayrıca Kazakistan'ın farklı bölgelerinde ve Özbekistan'ın başkenti Taşkent şehrinde "Uygur Kültür Günleri" gibi etkinlikler düzenlemiştir. Sosyo-kültürel ve eğitim faaliyetleri içinde en önemli addedilen Uygur etik okulu olan "Meşrep"[72] geleneksel toplantısının açılması olmuştur. İşbu toplantının açılışı 23 Şubat 2004 tarihinde Almatı şehrine bağlı ilçe kültür merkezleri başkanlarının

[69] "Aziya Bugün" (Asya Bugün) sosyo-politik gazetesi ile "Tanritağ" (Tanrıdağı) kanalının kurucusu.
[70] Enlik Erbolkızı, "Almatı'da Uygır Etnomedeni Ortalığının Kezekten Tıs Saylau Konferentsiyası Ötti", **Kazak Üni**, Almatı, (Çevrimiçi) https://qazaquni.kz/2019/02/13/95858.html, 8 Ağustos 2019,
[71] http://uyguravazi.kazgazeta.kz/?p=37106, 8 Ağustos 2019.
[72] Uygur toplumunda "ottuz oğul" olarak bilinen meşrep, er kişilerden oluşan geleneksel içtimai toplantıdır. Eğitsel önemi olan meşrebin toplumdaki davranış kuralları, sosyal gelişim, adap-ahlak normları, terbiye, eğitim vb. meselelerin öğretimi ve çözümünde etkisi vardır. Bkz. Ablet Kamalov v.d., **Ottuz Oğul İctimaiy İnstituti: Tarih ve Bügün**, Almatı, Mir Neşr., 2018, s.4, 31; Ömer Kul, **Esir Doğu Türkistan İçin-1, İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları**, Ankara, Berikan Yay., 2008, s.44-46.

iştirakiyle gerçekleştirilmiştir. 2006 yılına gelindiğine kültür merkezi tarafından adı tarihe geçen Uygur simaları hakkında belgeseller çekme ve ses kayıt arşivi (fonotek) vakfını oluşturma kararı alınmıştır. Böylece Uygur ve Panfilov ilçelerinde başkanlık görevini yapmış olan Kintal İslamov, Sovyetler Birliği ve Kazak SSC halk sanatçısı Kuddus Gocamyarov, Jarkent şehrinin meşhur şahıslarından Velivay Yoldaşev hakkında belgeseller ve kültür merkezi tanıtım filmi çekilmiştir. Keza merkezin faaliyetleri eğitim sahasını da kapsamaktadır. Örneğin, DUEKM Uygur ilçesindeki İliya Bahtiya 3. ortaokuluna öğretim kadrosu hazırlamakla eğitim sahasına katkıda bulunmuştur. Ayrıca eğitime 2003-2008 yılları arasında toplam 60 milyon tenge[73] tutarında mali yatırım yapılmıştır.[74] Bunun yanı sıra DUEKM tarafından aydın ve sanatçı kesimine büyük ilgi gösterilerek sık sık Batur Arşidinov, Savutcan Mametkulov, Gulnara Autova, Hurşida İlahunova, Rahimcan Roziev, Mamtimin Obulkasimov, Patigül Mahsatova, Mömün Hamraev, Abduhalik Sapri, Abdugopur Kutlukov gibi Kazakistan Yazarlar Birliği üyelerinin iştirakiyle sanat ve şiir geceleri, öğrenciler arasında edebiyat yarışmaları, meşhur şahsiyetleri anma toplantıları ve ilmi araştırma konferansları organize edilmiştir.[75]

Devlet Uygur Etno-Kültür Merkezi'nin Uygurların tarihi vatanı addedilen Doğu Türkistan (Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) Sincan Uygur Özerk Bölgesi) bölgesi ile belli bir dönemde kültürel etkileşim içerisinde olduğu bilinmektedir. 2000 yılında adı geçen bölgeyle kültürel ve ilmi açıdan bağ kurma meselesi gündeme gelerek yuvarlak masa toplantısı tertip edilmiştir. ÇHC hükümetinin daveti üzerine DUEKM heyeti Pekin, Şanghay ve Urumçi şehirlerini ziyaret etmiştir. Bu bağlamda 2002 yılında merkez delegeleri ortak kültür ve eğitim gibi sahalarda etkinliklerin karşılıklı olması noktasında anlaşmaya varmıştır. 2003 yılında DUEKM'e ziyaretçi olarak Uygur Özerk Bölgesi'nden altı kişilik bir heyet gelmiş ve Almatı şehrinde "Sincan Kültür Haftası" düzenlemeyi kararlaştırmıştır. Bundan üç yıl önce DUEKM tarafından

[73] Kazakistan para birimi. Takriben 154.000 Amerikan Doları.
[74] Cumhuriyetlik Etno-Medeniyet Merkizi Kenişi, **a.g.e.**, s.7-9, 12.
[75] Sekretariat Assamblei Narodov Kazahstana Administratsii Prezidenta Respubliki Kazahstan, "a.g.m.", s.198.

Almatı'daki Kazakistan Asamblesi "Dostık" (Dostluk) evinde ve daha sonra Taraz şehrinde "Kazakistan Uygurları Kültür Günü" adlı bir faaliyet organize edilmiştir.[76]

Kazakistan Cumhuriyeti Uygur Kültür Merkezi tarafından bu denli sosyo-kültürel ve eğitimsel önem taşıyan çalışmalar, Kazakistan'ın ilk cumhurbaşkanı N. A. Nazarbayev'in yıllık strateji mektuplarını esas almakta ve Kazakistan'ın etnik dil ve kültürleri korumaya yönelik yürüttüğü etnik politikasının uygulamadaki çarpıcı bir örneğini oluşturmaktadır. Bu bağlamda birlik ve beraberliğin simgesine dönüşen Kazakistan Halkı Asamblesi ve Uygur kültür merkezleri sadece sosyo-kültürel değil aynı zamanda siyasi bir önem de taşımaktadır.

b. Kazakistan Uygur Gençleri Derneği

Kazakistan Uygur Gençleri Derneği (KUYAB), 2012 yılından itibaren Devlet Uygur Etno-Kültür Merkezi'yle birlikte kültür, spor, hayırseverlik ve eğitim sahalarında etkin faaliyet göstermektedir. KUYAB bünyesinde genç kuşak, yani öğrenciler, genç girişimciler, şair ve yazarlar, sanatçılar, sporcular, öğretmenler ve gazeteciler toplanmaktadır. Derneğin amaçları arasında Uygur gençleri içinde milli kültür, örf-adet ve ana dilin gelişmesini sağlamak; gençleri yurtseverlik ruhuyla eğitmek; ülkedeki etnikler arası dostluğu, uyumu ve barışı güçlendirmek; Kazakistan Halkı Asamblesi faaliyetlerini teşvik etmek gibi konular bulunmaktadır. Eğitim faaliyetlerine önem veren Dernek, bu maksatla gençleri meslek seçimi konusunda yönlendirmekte ve Uygur gençlerine ana ve devlet dilini öğretmek amacıyla ücretsiz dil kursları vermektedir. Ayrıca, KUYAB Kazakistan Uygurlarının resmi sitesi olan www.uigur.kz web-sayfasının işini geliştirmiş ve URD stüdyosu ile beraber "Uygur radyosu" projesini canlandırmıştır. KUYAB, 2014 yılından itibaren KHA bünyesinde kurulan "Jarasım" devlet gençler teşkilatı içinde faaliyetini yürütmektedir. Günümüzde adı geçen derneğin başkanlığını *Rustem Heyriyev* yapmaktadır.[77]

[76] Sekretariat Assamblei Narodov Kazahstana Administratsii Prezidenta Respubliki Kazahstan, "a.g.m.", s.197-198.
[77] Rustem Hayriev, "Yaşlar - Aldinki Septe", **Uygur Avazi**, S.23(7827), 8.06.2017, s.5.

c. Devlet Akademik Uygur Müzikal Komedi Tiyatrosu

BDT ülkeleri arasında müstesna bir yeri olan Kazakistan Devlet Uygur Müzikal Komedi Tiyatrosu, 24 Eylül 1934 tarihinde açılmıştır. Tiyatro binası, 1941-1961 yılları arasında Alma-Ata ili Enbekşikazak ilçesine bağlı Şelek/Çelek kasabasında bulunmuş olup, 1961'den itibaren ise Almatı şehrine tekrar taşınmıştır. 1964 yılında Devlet Uygur Müzikal Dram Tiyatrosu statüsünü kazanmıştır. 1967 yılından itibaren ise Devlet Uygur Müzikal Komedi Tiyatrosu olarak adlandırılmıştır.[78] 2005 yılında tiyatroya ünlü Uygur bestecisi Kuddus Gocamiyarov'un ismi verilmiştir.[79] Tiyatro günümüzde Kuddus Gocamiyarov adındaki Devlet Akademik Uygur Müzikal Komedi Tiyatrosu olarak faaliyet yapmakta ve başkanlığını Ruslan Tohtahunov yürütmektedir.

Tiyatro bünyesinde tiyatro, "Nava" halk, "Yaşlik" ve "Sada" toplulukları ve "Ruhsara" koreografi gibi bir takım guruplar faaliyet göstermektedir.[80]

d. Uygur Basımı

Uygur basımı tarihinin geçmişi Sovyet dönemi Kazakistanı'na kadar uzanmaktadır. Kazakistan'ın bağımsızlığına kavuşmasından sonra da ülkede yürütülen etnik politika gereğince Uygur basımının bağımsız bir şekilde gelişmesine müsaade edilmiştir. Günümüzde Kazakistan'da basılı kitap ve süreli yayın olmak üzere bağımsızlık öncesi ve sonrası dönemlerde yayımlanmış Uygur dilindeki eserlere ulaşmak mümkündür.

Süreli yayınlar: Kazakistan'da ilk 1918 yılında çıkan "Sadayi Tarançi" gazetesinin bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti'ndeki tek varisi ve izleyicisinin *"Uygur Avazi"*[81] gazetesi olduğu birçok Kazak ve Uygur araştırmacıları tarafından ifade edilmektedir. Dolayısıyla "Uygur Avazi" gazetesinin temeli bundan 100 sene önce atılmıştır denilebilir. Adı geçen gazete farklı dönemlerde birbirini tamamlayan

---

[78] "Uygurskiy Teatr Muzıkal'noy Komedii", **Kazahstan. Natsional'naya Entsiklopediya**, Ed. B. Ayagan, C.V, Almatı, Kazak Entsiklopediyası Yay., 2006, s.290. Bkz. Ek 1, Resim 7.
[79] Ahmetcan Kadirov v.d., **K. Gocamyarov Namidiki Cumhuriyetlik Dölet Uygur Muzikilik Komediya Teatri**, Almatı, Mir Neşr., 2010, s.16.
[80] RGU Kogamdık Kelisim Topluluğu, **a.g.e.**, s.77.
[81] Bkz. Ek 1, Resim 8.

"Kembegeller Avazi" (1921), "Kolhozçilar Avazi" (1932) ve "Komünizm Tugi" (1 Mart 1957) adlarıyla yayımlanmıştır.[82]

Almatı şehrinde 1957'den itibaren yayımlanan "Komünizm Tugi" gazetesi 1991 yılında artık devlet sosyo-politik gazetesi statüsüne erişen "Uygur Avazi" olarak neşredilmeye başlamıştır. "Uygur Avazi"nin farklı dönemlerde başkanlığını Mahamet Azizov (1957-1960), Ahmetcan Mametov (1960-1971), Abdulla Maşurov (1971-1979), Turdahun Nazarov (1979-1987), Yoldaş Azamatov (1987-2012), Muhtarcan Cumarov (2012-2014) yapmıştır. Mart 2014 tarihinden bu yana zikredilen görevi Erşat Asmatov yürütmektedir. Adı geçen gazete Kazakistan halklarının birlik ve beraberliğini, etnikler arası uyum ve barışı propaganda etmektedir. Gazete, 2001 yılında, halkların dostluğu ve vatanseverlik konusunu en etkili şekilde aydınlatması dolayısıyla K. Tokaev adlı Kazakistan Gazeteciler Birliği ödülüne layık görülmüştür. 2005 yılında ise Kazakistan Cumhuriyeti Gazeteciler Akademisi tarafından sunulan "Altın Juldız" (Altın Yıldız) adlı yüksek ulusal gazetecilik ödülü sahibi olmuştur. Gazete aynı sene, Kazakistan Halkı Asamblesi tarafından organize edilen toplumsal barış ve etnik uyum meselesini aydınlatan en iyi yayın üzerine yapılan yarışmanın galibi olmuştur. Kazakistan'ın ilk cumhurbaşkanı N. A. Nazarbayev'in yıllık strateji mektupları, diğer resmi bilgiler ve yabancı basın haberleri adı geçen gazete aracılığıyla Uygur toplumuna ana dilinde ulaştırılmaktadır. Gazetenin günümüzde yaklaşık 15.000 baskısı yapılmaktadır.[83]

---

[82] Şahimardan Nurumov, "Uygur Avazi" - Preemnik "Sadai Tarançi", **Eho Stoletiya. Esir Sadasi. Gasır Jangırıgı,** Haz. Erşat Asmatov, Bahtişat Supiev, Almatı, Mir Neşr., 2018, s.67-68.

[83] Erşat Asmatov, Bahtişat Supiev, **Eho Stoletiya. Esir Sadasi. Gasır Jangırıgı,** Almatı, Mir Neşr., 2018, s.93-94. Gazete kadrosu şu isimlerden müteşekkildir: *Erşat Asmatov* (başkan), *İvrayim Baratov* (başkan yardımcısı), *Muhtarcan Cumarov* (icra sekreteri), *Bahtişat Sopiev* (başkan yardımcısı), *Şöhret Masimov* (bölüm redaktörü), *Şamşidin Ayupov* (bölüm redaktörü), *Yoldaş Molotov* (bölüm başkanı), *Nasir Rozahunov* (tercüman), *Meşür Sasikov* (baş görevli), *Yultuzay Semetova* (musahhih bürosunun başkanı), *Zahidem Döletova* (operatör), *Raşidem Mirzehmetova* (sekreter-raportör), *Göherbanum İsmailjanova* (Panfilov ilçesi muhabiri), *Raşidem Rehmanova* (Emgekçikazak ilçesi muhabiri), *Sabirem Anvarova* (Uygur ilçesi muhabiri), *Aziz Gapparov* (tasarımcı). Bu bilgiler *Şamşidin Olalimoğlu Ayupov* ile 8 Eylül 2019 tarihinde Almatı'da yapılan görüşmelerde sözlü olarak alınmıştır. S. O. Ayupova, 20 Aralık 1966 tarihinde Almatı ili Uygur ilçesi Kiçik Dehan köyünde dünyaya gelmiştir. El-Farabi Kazak Milli Üniversitesi Gazetecilik Fakültesi mezunu, Filoloji Bilimleri kandidatı (PhD), Kazakistan Cumhuriyeti Gazeteciler İttifakı üyesi, "Uygur Avazi" devlet gazetesi Maarif Bölümü redaktörü ve "Gunçe" dergisinin baş editörüdür. O, 30'a yakın ilmi makale, "Gepbermes bilen Nepbermes" hiciv hikâyeler derlemesi, "Tügimes Oylar-1-2" ve "Tepekkür Tamçiliri" adlı sosyo-politik konulu makalelerden oluşan derlemeler ve Açinoka köyünün tarihini konu edinen "Jutum-Pehrim" adlı eserin müellifidir.

Ayrıca ülkede Almatı şehirlik Uygur etno-kültür merkezinin (rehberi: Abdullam Uşurov, baş editör: Taşgul Heziyarova) desteğiyle *"Aziya Bugün"*[84] (Asya bugün) gazetesi neşredilmektedir. Gazete, Rus dilinde ve Arabi harflerle Uygur dilinde makaleler yayımlamaktadır. Bunun yanı sıra Uygur ilçesinin merkezi olan Çonca/Şonjı kasabasında Kazak ve Uygur dillerinde *"İle Şugılası (Öniri)/İli Vadisi"*[85], Panfilov ilçesinde *"Jarkent Öniri"*[86] adlı bir sayfası Rus ve Uygur dillerindeki makalelere ayrılan sosyo-politik ve sosyo-ekonomik konulu Kazak gazetesi yayımlanmaktadır. Keza günümüzde yayın gören Uygur süreli basımına Uygur Milli Topluluğu[87] tarafından çıkarılan *"Ahbarat"* (Haber)[88] dergisi ve "Mir" neşriyatında (başkanı: Alişer Helilov) yayımlanan *"Uygur PEN"*[89], *"Gunçe"*[90], *İhsan"*[91] ve *"İntizar"*[92] dergileri dâhil edilmektedir.[93] Ayrıca Almatı şehrinde 1 Kasım 2016 tarihinden itibaren şair ve gazeteci Ahmetcan İsrapilov'un editörlüğünde Uygur dilinde edebiyat, ilmi ve sosyo-politik konulu *"İcatkar"*[94] dergisi neşredilmeye

---

[84] Ağustos 2006 tarihinden itibaren çıkarılmakta olan devlet bağımsız gazetesi. Bkz. Ek 1, Resim 9.

[85] Edebiyat ve sosyal konuları içeren "İli Vadisi" gazetesi 29 Eylül 1934 tarihinden itibaren ayda dört kere yayımlanmaktadır. Gazetenin "İle Öniri" adlı Kazakça kısmı ise 1 Ocak 1990 tarihinden itibaren neşir görmektedir. Bkz. Ek 1, Resim 10.

[86] İlk sayısı 1 Haziran 1921 tarihinde neşredilen gazete haftada bir kere yayımlanmaktadır. Bkz. http://old.baq.kz/kk/regional_ media/media/69, 8 Ekim 2019. Bkz. Ek 1, Resim 11.

[87] Uygur Milli Assotsiatsiyasi/ Natsional'naya Assotsiatsiya Uygurov (NAU), kurucusu Tamara Mametova.

[88] Mayıs 2003 tarihinden itibaren Almatı şehrinde iki ayda bir kere neşredilmekte olan sosyo-politik konulu dergidir. Baş editörü: Casur Taipov. Bkz. https://issuu.com/alisher189/docs/1__18_edfe192c0fcdda, 8 Ekim 2019. Bkz. Ek 1, Resim 18.

[89] 2013 yılından itibaren neşredilmekte olan edebiyat ve sanat dergisidir. Dergi, yılda dört kere Uygur ve Rus dillerinde yayımlanmaktadır. Editörü Hamit Hamraev'tir. Son iki senedir maddi sıkıntılardan dolayı vakitlice neşri durdurulmasına rağmen resmi olarak varlığını sürdürmektedir. Bu bilgi, "Mir" neşriyatının başkanı Alişer Helilov ile 8 Eylül 2019 tarihinde Almatı'da yapılan görüşmelerde alınmıştır. Dergiye Uluslararası PEN Uygur Merkezi'nin web-sitesinden ulaşılabilir: http://www.uyghurpen.org/Uyghur_PEN_jurnal.html. Bkz. Ek 1, Resim 13.

[90] 2013 yılından itibaren şair Meşür Celilov'un ailesi ve Kazakistan Yazarlar İttifakı Uygur Edebiyatı Birliği Abdumecit Döletov adındakı "Kutadgu Bilik" Edebi Topluluğu tarafından neşredilmekte olan çocuk dergisidir. Bkz. https://uygview.rfaweb.org/uyghur/xewerler/medeniyet-tarix/almuta-ghunche-06222013081038.html?encoding=cyrillic, 8 Ekim 2019. Günümüzde derginin başkanlığını Dilaram Calilova, editörlüğünü de Şamşidin Ayupov yappmaktadır. Bkz. Ek 1, Resim 14.

[91] Kazakistan Müslümanları Dini Birliği'nin yardımlarıyla 2013 yılından itibaren Uygurca ve Rusça neşredilmekte olan dini eğitim dergisidir. Bkz. Ek 1, Resim 15.

[92] Ekim 2002 tarihinden itibaren neşredilmekte olan Uygur hanımlarının dergisi yazar Dürnem Meşürova rehberliğindeki ilçe çapındaki kadınlar birliği üyeleri ve öğretmenler gibi başka toplum eylemcilerinden oluşan topluluk tarafından kurulmuştur. Bkz. https://uygview.rfaweb.org/uyghur/xewerler/medeniyet-tarix/intizar-09092016203754.html?search term%3Autf8%3Austring=%20%D0%98%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%80 &encoding=cyrillic, 8 Ekim 2019. Bkz. Ek 1, Resim 16.

[93] Kamalov, **Kazakstan Uygırları**, s.48; Kamalov, **Uygurı Kazahstana**, s.114-115.

[94] Bkz. Ek 1, Resim 17.

başlamıştır. Baş editörün yardımcısı yazar ve şair Telman Nurahunov, derginin sadece Kazakistan Uygur yazarlarının eserlerini değil Doğu Türkistan Uygur ediplerinin yapıtlarını, Türk dünyası ve dünya edebiyatı örneklerini de kapsadığını ifade etmiştir.[95] Bunun yanı sıra Şonjı/Çonca kasabasında 1 Ocak 2013 tarihinden itibaren sosyo-politik ve sosyo-ekonomik konulu *"Qaradala Tınısı-Qaradala Napasi"* gazetesi neşredilmektedir. Adı geçen gazete Kazak ve Uygur dillerinde olup Rus ve İngiliz dillerinde de makaleler yayımlamaktadır.[96]

Ayrıca günümüzde mali sıkıntılardan dolayı neşri durdurulan gazete ve dergiler de bulunmaktadır. Bunlar Almatı şehrinde yayımlanmış olan *"Yaş Evlat"*[97] ve *"Yeni Evlat"*[98] devlet gazeteleri, *"Yeni Zaman"*[99] bağımsız içtimai-siyasi gazetesi ve *"Meripet"*[100] (Maarif) devlet edebiyat-sanat ve kültürel eğitim dergisidir.

Yayınevleri: Kazakistan Uygur basımının başarıları sadece gazete ve dergi çıkarmakla sınırlı değildir. Bağımsızlıktan bu yana Uygur dilinde binlerce edebi, tarihi veya sosyo-politik konulu kitap neşri de yapılmıştır. Bundan ziyade Uygur okulları için derslikler de inşa edilmektedir. Günümüzde Almatı şehrinde Uygurca kitap hazırlayan *"Mektep"*, *"Mir"* ve *"Atamura"* adlı yayınevleri bulunmaktadır. Ayrıca Uygur dilinde kitap hazırlamak işiyle 2000'li yılların başına kadar *"Jazuşı"* yayınevine bağlı olan *Uygur yazı bölümü* de uğraşmıştır.

"Mektep" yayınevi: 6 Mart 1947 tarihinde SSCB Bakanlar Kurulu Kazak SSC'inde okul ders kitaplarını çıkaran bir yayınevi kurma kararını tasdik etmiştir.

---

[95] https://tuygview.rfaweb.org/uyghur/xewerler/medeniyet-tarix/ijadkar-zhurnili-12092016221010.html?encoding=cyrillic, 8 Ekim 2019.

[96] http://qaradala.kz/?page_id=765, 9 Ekim 2019. Bkz. Ek 1, Resim 12.

[97] Devlet çocuk ve gençler gazetesi statüsüyle 18 Ekim 2001 tarihinden itibaren neşredilmeye başlamıştır. Gazetenin neşir görmesi ticaretçi Bahtiyar Musaev'in katkıları sayesinde gerçekleşmiştir. Bu bilgiler "Bu bilgiler Uygur Avazi" gazetesinin bölüm redaktörü, "Gunçe" dergisinin baş editörü Şamşidin Olalimoğlu Ayupov ile 8 Eylül 2019 tarihinde Almatı'da yapılan görüşmelerde sözlü olarak alınmıştır. Bkz. Ek 1, Resim 20.

[98] Devlet gençler dergisi olarak 22 Şubat 2002 tarihinden itibaren yayımlanmaya başlamıştır. "Yeni Evlat" gazetesi ile "Meripet" dergisi ticaretçi Eysacan Musaev'in katkılarıyla neşredilmiştir. Bu bilgi "Uygur Avazi" gazetesinin bölüm redaktörü, "Gunçe" dergisinin baş editörü Şamşidin Olalimoğlu Ayupov ile 8 Eylül 2019 Almatı'da yapılan görüşmelerde sözlü olarak alınmıştır. Bkz. Ek 1, Resim 21.

[99] 18 Mayıs 1999 tarihinden itibaren Almatı şehrinde Kazakistan Yazarlar Birliği'nin üyesi, şair ve gazeteci Dolkun Yasin'in editörlüğünde neşredilmeye başlamıştır. Bkz. https://images.app.goo.gl/yzfB38cQ3th7vbJj7, 8 Ekim 2019. Bkz. Ek 1, Resim 22.

[100] Dergi ilk başlarda "Meripet" gazetesi olarak 5 yıl devamında öğretmenler için yayımlanmış, daha sonra ise dergiye dönüştürülmüştür. Dergi, iki ayda bir Uygur dilinde "Mir" neşriyatında neşir görmüştür. Bkz. Ek 1, Resim 19.

Böylelikle 20 Mayıs 1947 tarihinde Kazak SSC Bakanlar Kurulu tarafından Devlet Eğitim Bakanlığı yanında yayınevi kurma kararı alınmıştır. *"Kazak Devlet Eğitim-Pedagoji Yayınevi"* ("Kazahskoe Gosudarstvennoe Uçebno-Pedagogiçeskoe İzdatel'stvo" kısaca "Uçpediz") olarak adlandırılan bu yayınevi Kazakistan basımının yol açıcısı olmuştur. 1964 yılında *"Mektep"*, 1990 yılında *"Rauan"* olarak adını değiştiren yayınevi, Mart 2001 tarihinden itibaren tekrar *"Mektep"* olarak adlandırılmaya başlamıştır. Mektep, kuruluşundan itibaren uzun bir dönem okul, ilk öğütmen okulları ve yüksek eğitim kurumları için derslikler hazırlayan tek kurum olmuştur. Yayınevi, her sene Kazak, Rus, Uygur ve Özbek dillerinde 250 civarında derslik, öğrenci ve öğretmen için yardımcı ders kitapları basmaktadır. Bunun yanı sıra okul dışı okuma kitapları, ilmi literatür ve sözlükler de sistematik bir şekilde basılmaktadır.[101] "Mektep" yayınevinde Uygur dilinde kitapları yayına hazırlayan resmi *Uygur yazı bölümü* çalışmaktadır. Uygur dilindeki derslikler yayınevinin kurulduğu 1947'den itibaren neşredilmektedir. Uygur yazı kurulu, beş kuşak[102] değiştirmiştir. Bugün neşriyattaki Uygur yazı bölümünün başkanlığını *Gocamberdiev Rehmetcan Müzepperoğlu* yapmaktadır.

"Mir" yayınevi, 2000 yılında "Bizim Dünya" gazetesinin yayımcısı olarak gazeteci, ilahiyatçı ve sosyal eylemci *Halilov Alişer İmincanoğlu* tarafından kurulmuş ve hala onun rehberliğinde faaliyetine devam etmektedir. 2001 yılından itibaren kitap yayımlayan bağımsız bir kurum olarak varlığına devam etmiştir. 2010 yılının başlarında ise Kazakistan kitap pazarında Uygur dilinde kitap üretimi boyunca ön

[101] https://mektep.kz/rubric/history, 17 Ekim 2019.

[102] *1. kuşak*: Hezim Nigmetov, Sulayman Ayupov, Arup Seyitmetov, Meriyem Şükürelieva, Vahit Mensurov, Saadet Yunusova; *2. kuşak*: Musa Halikov, İmincan Ahmetov, Meşür Alibakiev, Mecit Mutallipov, Merüp İbragimov, Musret Velahunov; *3. kuşak*: Ahmet İliev, Abdullam Abdullin, Rehimem Askarova, Poçunay Burhanova, Saniyem Zerilova, Heliçem Adilova, Asiyem Haşirova, Hosmancan Haşimov, Rabik İsmailov, Zeytünem Kadirova, Mahinur Mamasanova; *4. kuşak*: Şavdun Ömerbakiev, Munluk Bakiev, İliyas Semetov, Abdirim Daniyarov, Abdurepik İliev, Hezim Behniyazov, Mömün Hemraev, Camaldin Roziev, Peyzirahman Abdurahmanov, Geyret İsrayilov, Nezergoca Seyitov, Zerip Molotov, Meriyem Adilova, Turgan Baratov, Rabiyem Abdirimova, Risalet Turdieva, Zulfiya Turdieva, Yalkun Semedi, Abdumecit Hosmanov, Mahinur Nuraeva, Marita Canbakieva, Gülcahan Yüsüpova, Peridem Savutova, Bibisara Hemraeva, Aziyem Nurahunova; *5. kuşak*: Rişat Hasan, Dilbirim Haşimova, Şemşinur Aznibakieva, İmincan İbragimov, Gülbanem Bavdinova, Saniyem Paltuşeva, Selimem Balinova, Halidem Kemlekova, Aminem Nasirova, Gülbehrem Elemova, Güli Kurbanova, Gülvira Molotova, Hüriyet Gayitova, Adiyem Ayupova. 2000 yılından sonra editör ve operatörler kadrosuna Dilbirim Şeripova, Çolpan Rozieva, Gülcahan Haşirova, Gülnare İlişeva, Nusret Masimovlar katılmıştır. Bkz. Rehmetcan Gocamberdiev, "Meripet Beginin Bagvenliri", **Uygur Avazi**, 7 Aralık 2017, S.49, s.5.

pozisyona gelebilmiştir. Yayınevi, edebiyat eseri, kurgu, eğlence, çocuk edebiyatı gibi farklı sanatsal yapıtların yanı sıra Uygur okulları için yardımcı ders kitap ve dergileri de neşretmektedir. Uygur okulları için çıkarılan ders kitapları hariç, yayınevinin Uygurca kitap üretimi boyunca Kazakistan kitap pazarındaki payı % 90'dır. 2000 yılından itibaren yayınevinde "Bizim Dünya", "İslam" ve "Müslüman Gazetesi" adlı süreli yayınlar basılmıştır. Günümüzde yayınevinde "İhsan", "Gunçe", "Uygur-PEN" ve "İcatkar" gibi dergiler yayımlanmaktadır. Süreli yayınlara ek olarak her sene Uygur, Rus, Kazak, İngiliz ve Arap dillerinde bine yakın kitap neşredilmektedir.

"Atamura" ise yayıncılık, basım ve kitap satımı ile uğraşan bir kuruluş olarak 4 Şubat 1992 tarihinde kurulmuştur.[103] Kurulduğu tarihten itibaren "Atamura" şirketinin bünyesindeki "Atamura" yayınevinde *Uygur yazı bölümü* de faaliyet yapmaktadır. Adı geçen bölüm Uygur okulları için derslikler hazırlamaktadır. Günümüzde Uygur yazı bölümünün başkanlığını *Malik Mehemdinov* yürütmektedir.

e. Uygur Yayını

1984 yılında *"Alatau"* Kazak kanalı ve *"Alitag"* Uygur kanalı yayınlanmaya başlamıştır. Uygur dilinde çıkan bir saatlik program ilk başlarda haftada üç kere sonra da her gün yayınlanmıştır. 1997 yılında programın süresi haftalık 20 dakikaya düşürülerek kısaltılmıştır. Adı geçen kanalın kadrosunda K. Vasilov, J. Roziev, G. Giyasiddinova, N. Muradilova, R. Haşimova, R. Mamirov gibi gazeteciler çalışmıştır. Birkaç sene kurumun başkanlığını şair ve yazar Telman Nurahunov yürütmüştür. Tele-programın faaliyet yürüttüğü zamanda birkaç belgesel çekilmiş ve bir takım filmler Uygur diline çevrilmiştir. 2002 yılında *"Visal"* olarak değiştirilen programın adı 2006 yılında *"Biz-Kazakistan Uygurları"* (sunucu: A. Pahirdinova) adıyla yayınlanmaya başlamıştır. Bundan hariç 2008 yılında *"Kazahstan"* tele-kanalına Uygurca, Korece ve Almanca yayın yapan *"Moy Kazahstan"* (Benim Kazakistanım) adlı program eklenmiştir. Etnikler arası dostluk ve uyum propagandası yapan bu program, Kazakistan Halkı Asamblesi ile sıkı işbirliği içine girmiştir. Bunun yanı sıra 7 Nisan 2016 tarihinde Abdullam Uşurov başkanlığındaki şehirlik Uygur kültür merkezi

[103] http://atamura.kz/, 17 Ekim 2019.

tarafından üç dilde (Uygur, Kazak, Rus) yayın yapan *"Tanritag"* tele-kanalı açılmıştır.[104]

Keza "Uygur Avazi" gazetesinde yayımlanan 8 Haziran 2017 tarihli "Biz Kazakistan Uygurları" adlı makalede "Devlet "Kazakistan" tele-radyosu birliği" adlı hisse senetli şirketine bağlı Kazak radyosunda Kazak ve Rus dillerinin yanı sıra "Dostluk" milli programları çerçevesinde Uygur, Kore, Türk, Azeri, Tatar ve Alman olmak üzere altı dilde yayın yapılmakta olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Uygur yayınının gazeteci Gülcamal Emetbakieva'nın editörlüğünde Kazak radyosunun FM101 dalgasında Çarşamba günleri saat 21:05'te verilmekte olduğu ifade edilmiştir. Verilen bilgilere göre, Kazak radyosunda Uygur yayını ilk defa 3 Mart 1958 tarihinde gerçekleşmiştir. Uygur yayını ilk dönemlerde haftada dört defa 20 dakikalık program yayın ve haftada bir defa 40 dakikalık konser programlarıyla yayın yapmıştır. Lakin 1998 yılında başkentin Almatı'dan Astana şehrine taşınmasından dolayı yayın saati 10 dakika olarak kısaltılmıştır.[105] Günümüzde adı geçen Uygur radyo yayınları ve özel bir tele-kanal olan "Tanritag" kanalı maddi sıkıntılardan dolayı faaliyetlerini durdurmuştur. Bunun dışında 31 Mayıs 2013 tarihinde Uygur gençleri tarafından açılan *"Uyghurum"* milli internet radyosunun faaliyeti de son zamanlarda görülmemektedir.

2. Dil ve Etnokültürel Eğitim Politikasının Uygur Halkına Yansıması

Bağımsız Kazakistan Cumhuriyeti'nin Anayasası'nın kabulü için yapılan ön hazırlık döneminde uluslararası ilişkilerin kilit sorunu olan dil meselesi de ortaya çıkmıştır. Devletin resmi dili olarak Kazak dili belirlenirken Rus dilinin statüsü tartışma konusuna dönüşmüştür. Birinci grup, Rus diline ikinci resmi dil statüsünün verilmesinden yanayken, ikinci grup Rusça'nın uluslararası iletişim aracı olmasından yanaydı. Üçüncü grup ise Rus dilinin kullanım alanlarının, özellikle ülkenin siyasi yaşamında ivedilikle kısaltılmasını önermiştir. Bu bağlamda N. A. Nazarbayev, Kazak dilinin devlet dili olarak statüsünün pekiştirilmesi gerektiğini belirtmekle birlikte Kazakça'nın sosyo-politik alanda işlevsel konuma gelmesi Rusça'nın kaldırılması anlamına gelmediğini izah etmiştir. Ocak 1993 tarihinde kabul edilen ilk Anayasa'ya

[104] Kamalov, **Kazakstan Uygırları**, s.48-49; Kamalov, **Uygurı Kazahstana**, s.115-116.
[105] http://uyguravazi.kazgazeta.kz/?p=30057, 9 Ekim 2019.

göre Rusça, devlet dili ile eşit olmak suretiyle uluslararası iletişim dili olarak ilan edilmiştir.[106] Daha sonra ülkenin etnik politikası 1996 senesinde Anayasa'ya göre hukuki temeli atılan "Diller Politikası" sayesinde sağlamlaştırılmıştır. Bilahare AGİT uluslararası standartlarına uygun olarak değerlendirilen 11 Temmuz 1997'ye tarihlenen *"Diller Hakkındaki Yasa"* Kazakistan'daki tüm etnik dillerin oluşmasına ve gelişmesine zemin oluşturmuştur.[107] N. A. Nazarbayev, *"Kazakistanlılar saygı ve onurla devlet dilini öğrenmeye başladılar. Biz ayrıca Rus ve diğer etnik grupların dillerini de geliştireceğiz."* şeklinde etnik diller meselesine özen göstermiştir.[108]

Kazakistan'da dil politikasını geliştirme süreci birkaç aşamadan geçmiştir. İlk dönemde 1997 yılında kabul edilen *"Kazakistan Cumhuriyeti'ndeki Diller Hakkında"* yasası ile dilleri kullanma ve geliştirmenin 1998-2000'li yıllara kadarki devlet programının kabulü önemli adımlardan biri olmuştur.[109] Ayrıca bu zaman zarfında 8 Ocak 1999'a tarihlenen *"Kazakistan Cumhuriyeti'ndeki Dil Hakkına"* yasası tasdik edilmiştir.[110] Diller yasasında ilk defa devletin çok uluslu doğası dikkate alınmış ve Kazakistan Cumhuriyeti'nde kullanılan tüm dillere istisnasız saygılı bir davranış şekli oluşturmak gerektiğini öngören yasal ön şartlar hazırlanmıştır. Kanun uyarınca (madde 5, 6, 8), her vatandaş iletişim ve eğitim dilini seçme hakkına sahiptir; devlet, etnik dillerin incelenmesi ve geliştirilmesi için koşullar yaratmaya özen gösterir; resmi olarak devlet kurumlarında ve yerel yönetim organlarında Kazakça ile birlikte Rusça kullanılır; etnik grupların yoğun bir şekilde ikamet ettiği yerlerde organize edilen herhangi bir etkinlikte ana dilleri kullanılabilir; sivil toplum kuruluşları faaliyetlerinde devlet dili, ihtiyaç duyulunca da diğer diller kullanılabilmektedir. Etnik grupların hak ve meşru çıkarlarının korunması gayesiyle devlet organlarının kararnamelerini hazırlamada ihtiyaca göre diğer dillere tercüme edilmek suretiyle Rus dili kullanılmaktadır.[111] Ayrıca, *"Kazakistan Cumhuriyeti'ndeki Diller Hakkında"*

[106] Nısanbaev, Malinin, **a.g.e.**, s.76-77.
[107] Tugjanov, "a.g.m.", s.590.
[108] Agenstvo Respubliki Po Statistike, **a.g.e.**, s.23.
[109] Togjanov, Kan v.d., **a.g.e.**, s.200.
[110] A. J. Sultaniyarova, "Kazakstandagı Etnotıldık Ürdıster", **Vestnik KazNU, Seriya İstoriçeskaya**, S.4(71), Almatı, Kazak Universitetı Yay., 2013, s.134.
[111] Programma Ministerstva Kul'turı, İnformatsii i Obşestvennogo Soglasiya RK, **Narodı Kazahstana. Entsiklopediçeskiy Spravoçnik**, Almatı, Arıs Yay., 2003, s.75-76.

yasasının 18. maddesine göre, basım ve yayında devlet dilinin yanı sıra başka etnik dillerin de kullanılmasına izin verilmektedir.[112]

Dil politikası tarihçesindeki ikinci dönem, 2001 yılında 10 yıllık bir süre için hazırlanan dilleri kullanma ve geliştirmeye yönelik devlet programının kabul edilmesiyle açılmıştır. Bu stratejinin amacı aşağıdaki temel prensipleri içermektedir:

- Devlet dilinin sosyal ve iletişimsel işlev alanını genişletmek ve geliştirmek,
- Rus dilinin genel kültürel işlevlerini korumak,
- Etnik grupların dillerini geliştirmek ve iş ilişkilerine İngiliz dilini dâhil etmek.

Günümüzde dil politikasının bir sonraki aşaması gereğince, dilleri geliştirme ve kullanmanın 2011-2020 projesi onaylanarak hayata geçirilmiştir. Dil siyasetini gerçekleştirmede önemli misyonu Kazakistan Halkı Asamblesi üstlenmektedir. Üstelik etnik dilleri desteklemek için yararlı bir şekilde devlet sistemi oluşturulmuştur. Bu bağlamda milli okullarda çift dilli ve çok dilli eğitim verme projesi gerçekleştirilmektedir. Proje, Almatı, Cambul, Güney-Kazakistan illeri ve Almatı şehrinde olmak üzere 66 okulu (47'si Uygur dilinde, 13'ü Özbek dilinde, 2'si Tacik dilinde) kapsamaktadır.[113]

Diller yasasında devlet dili ve diğer etnik dillerin yasal bir şekilde korunma altına alınmasına özel bir yer verilmiştir. Ayrıca, dillerin kullanılmasına ve işleyişlerine ket vurabilecek herhangi bir engel, idari ve cezai mevzuat uyarınca sorumluluğa tabi tutulmaktadır. Etnik grupların eğitim alanındaki dil hakları Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim Kanunu ile düzenlenmektedir. Böylelikle, zikredilen kanunun 5. maddesinin 3. bendi gereğince, etnik grupların ana dillerini öğrenmelerine koşullar yaratılır ve yoğun yerleştiği bölgelerde kendi dillerinde eğitim kurumları veya sınıf ve grup gibi alt bölümler oluşturulabilir. Devlet üstelik, etnik grup temsilcilerinin ana dillerini öğrenmelerine, etnik dillerin medya ve kültürel alanda işleyişine kapsamlı bir biçimde yardım sağlamaktadır.[114] Ayrıca ülke vatandaşlarının ana dillerinde eğitim

[112] **Kazakstan Respublikasındagı Til Turalı: Kazakstan Respublikası Zanının Resmi Metini**, 3. bsk., Almatı, Jetı Jargı Yay., 2004, s.7.
[113] Togjanov, Kan v.d., **a.g.e.**, s.102, 201, 205.
[114] Programma Ministerstva Kul'turı, İnformatsii i Obşestvennogo Soglasiya RK, **a.g.e.**, s.78-79.

alma haklarını kullanma meselesi Kazakistan Cumhuriyeti'nin *"Eğitim Hakkında"* adlı yasası üzerinden düzenlenmiştir.[115]

Kazakistan Cumhuriyeti'nin 1995 yılında kabul edilen Anayasası'nın çeşitli maddelerinde tüm vatandaşlar için eşit eğitim erişimi sağlanan yasal normlar belirlenmiştir. Buna göre:

- Vatandaşlara devlet okullarında ücretsiz orta öğrenim alma garantisi verilmekte ve ortaokul zorunludur.
- Bir vatandaş, devlet yükseköğretim kurumlarında yarışma esasında ücretsiz öğrenim alma hakkına sahiptir.

Ulusal azınlıkların eğitim sorunlarının çözümünde Kazakistan Halkı Asamblesi'nin doğrudan etkisi bulunmamaktadır. Bu mesele genel etnik politika çerçevesinde Eğitim, Kültür ve Sağlık Bakanlığı tarafından ele alınmaktadır. KHA ise belli bir sorunun ortaya çıkması durumunda müzakere edici bir koordinasyon organı görevini üstlenmektedir.[116]

Bağımsızlığın ilk dönemi değerlendirildiğinde, 1990'lı yılların başında milli eğitim meselesi güçlenerek etnik okullar ve kreşler oluşmaya başlamıştır denilebilir. Ayrıca 1998'lerde ülkede toplam 3.850 okul öncesi eğitim kuruluşunun 1.081'i Kazakça, 1.901'i Rusça, 7'si Uygurca, 3'ü Özbekçe, 1'i Korece ve 1'i Almanca eğitim vermiştir. Aynı dönemde 8.246 okulda 3.002.742 öğrenci bulunarak okullar eğitim diline göre şu şekilde sınıflandırılmıştır: Kazak dilinde 3.383, Rus dilinde 2.513, Karışık 2.251, Uygur dilinde 15, Özbek dilinde 77, Tacik dilinde 2, Türk dilinde 3, Ukrayna dilinde 1, Almanca 1.[117] Günümüzde ülkede 88 etnik genel eğitim okulu ve 100'ü aşkın milli okul bulunmaktadır.[118] 2010 yılının verilerine göre, genel eğitim okullarında 100'den fazla etnik grup öğrencisi eğitim görmekte ve öğrenim Kazakça hariç yedi dilde yürütülmektedir.

---

[115] Togjanov, Kan v.d., **a.g.e.**, s.102.
[116] Kekilbaev, Atruşkeviç v.d., **a.g.e.**, s.382-383.
[117] Kekilbaev, Atruşkeviç v.d., **a.g.e.**, s.383.
[118] Esenjol Aliyarov, Tattimbet Kaljekov, "Mejkonfessional'nıe i Mejetniçeskie Otnoşeniya v Kazahstane: Sostoyanie i Perspektivı Razvitiya", **Vliyanie Religii Na Sovremennıy Mir. Materialı Mejdunarodnoy Nauçno-Praktiçeskoy Konferentsii**, Ed. Z. K. Şaukenova, Almatı, İFPR KN MON RK, 2013, s.22.

Tablo 22: Eğitim Diline Göre Okullar (2000-2003)[119]

Yıl	Eğitim Dili						
	Kazakça	**Rusça**	**Uygurca**	**Özbekçe**	**Tacikçe**	**Ukraynaca**	**İki ve Fazla**
2000	3.545	2.356	13	81	3	1	2.008
2001	3.648	2.321	14	82	3	1	1.999
2002	3.632	2.199	14	78	3	1	2.062
2003	3.636	2.122	14	80	3	1	2.069

Tablo 23: Eğitim Diline Göre Genel Eğitim Okullarındaki Öğrenciler (2004-2009)[120]

	2004-2005	**2005-2006**	**2006-2007**	**2007-2008**	**2008-2009**
Kazakça	1.663.800	1.600.200	1.567.300	1.553.500	1.542.800
Rusça	1.175.100	1.102.200	1.029.100	957.300	903.900
Özbekçe	84.700	83.000	81.800	80.300	79.200
Uygurca	19.100	17.500	16.400	15.400	15.000
Tacikçe	3.100	3.200	3.300	3.500	3.500
Türkçe	200	200	200	200	200
Almanca	500	300	300	400	400
Ukraynaca			200	200	100

Tablo 24: Yüksek Eğitim Kurumlarındaki Öğrencilerin Ulusal Bileşimi (2006-2009)[121]

	2006-2007	**2007-2008**	**2008-2009**
Kazak	545.097	514.656	465.705
Rus	157.096	144.088	121.460
Ukraynalı	13.290	9.183	7.763
Tatar	8.666	7.493	6.103
Koreli	6.561	6.239	5.109
Özbek	8.235	7.827	6.159
Alman	7.591	6.481	5.192
Uygur	6.848	6.624	4.408
Azeri	1.889	1.825	1.771
Türk	1.536	1.450	1.223
Beyaz Rus	2.063	1.691	1.540
Polonyalı	1.176	1.140	895
Çeçen	1.051	851	697

[119] E. D. Suleymenova v.d., **Yazıki Narodov Kazahstana, Sotsiolingvistiçeskiy Spravoçnik**, Astana, Arman-PV Yay., 2007, s.27.
[120] Ayelbaev v.d., **a.g.e.**, s.13.
[121] Ayelbaev v.d., **a.g.e.**, s.15.

Kırgız	438	424	465
Tacik	417	428	427
İnguş	582	723	449
Kürt	376	434	283
Başkurt	437	377	312
Yunanlı	307	307	257
Türkmen	168	128	149
Diğer etnikler	4.618	4.684	3.447

a. Uygur Okulları

N. A. Nazarbayev'in Asamble'nin 2019 yılındaki XXVII. oturumunda ifade ettiği şekliyle, ülkede eğitim 88 okulda Özbek, Tacik, Uygur ve Ukrayna dillerinde yürütülmektedir. 108 okulda ise 22 etnik grup dili ayrı bir ders olarak verilmektedir.[122] Günümüzde Kazakistan, ÇHC'ndeki Uygur Özerk Bölgesi hariç Uygur dilinde orta düzeyde eğitim veren tek ülke konumundadır. 2016 yılında ülkede Uygur dilinde eğitim veren 62 kurum faaliyet yürütmüştür. Bu eğitim kurumlarının 12'si genel eğitim okulu, ikisi Uygur özel eğitim okulu (gimnazya)[123] ve 48'si ise Uygur-Kazak ve Uygur-Rus gibi çift dilli okullardandır. 2016 yılında Uygur okullarındaki öğrenci sayısı takriben 15.000 kişiyi oluşturmuştur. Çoğu Uygur okullarında çok dilli eğitim tecrübesi yürütülmektedir.[124] Günümüzde ise Almatı ili, Almatı şehri ve çevresi olmak üzere ülkede Uygur dilinde eğitim veren toplam 63 okulun 11'i Uygur okulu[125] (9'u genel eğitim okulu, ikisi özel eğitim okulu-gimnazya) ve 52'si çift dilli (Uygur-Kazak, Uygur-Rus)[126] okullardandır.[127]

---

[122] https://24.kz/ru/news/policy/item/311871-spetsvypusk-s-27-oj-sessii-assamblei-naroda-kazakhstana, 5 Ağustos 2019.

[123] *№153 Abdulla Rozibakiev Uygur Özel Eğitim Okulu*, 2001 yılında açılan ilk Uygur dilli eğitim kurumudur. 2010 yılında *№101 Masim Yakupov Uygur Okulu,* özel eğitim okulu olarak yeniden yapılandırılmıştır. Sovyet döneminde kurulan okul başlangıçta Rus-Uygur dillerindeki çift dilli okul, sonradan Uygur genel eğitim okulu olarak çalışmıştır. Şavket Ömerov, Ruslan Arziev, **Yeniçe Okutuş: Usullar ve Tecribiler**, Almatı, Mir Neşr., 2017, s.175.

[124] Kamalov, **Kazakstan Uygırları**, s.46; Kamalov, **Uygurı Kazahstana**, s.112.

[125] Bu okullarda sadece Uygur sınıfları vardır, bu yüzden okul öğrencileri Uygur kökenli olup eğitim programı Uygur dilindedir.

[126] Bu tarz okullarda Kazak ve Uygur ya da Rus ve Uygur sınıfları mevcut olup, Uygur öğrencilerinin yanı sıra diğer etnikler de eğitim görmektedir. Haliyle Uygur, Kazak ve Rus sınıflarının ders programları kendi ana dillerinde yürütülmektedir.

[127] Bu bilgiler "Uygur Avazi" gazetesinin bölüm redaktörü, "Gunçe" dergisinin baş editörü Şamşidin Olalimoğlu Ayupov ile 23 Eylül 2019 tarihinde Almatı'da yapılan görüşmelerde sözlü olarak alınmıştır.

Tablo 25: Uygur Okulları ve Öğrencileri (2008-2012)[128]

№	Okul Adı	Öğrenci Sayısı	Öğrenci Sayısı
		2008-2009	**2011-2012**
	Yarkent/Panfilov İlçesi		
1	Helil Hemraev Uygur Genel Eğitim Okulu	490	468
2	Bilal Nazim Uygur Genel Eğitim Okulu	1003	915
3	Cambul Genel Eğitim Okulu	397	370
4	Sadir Uygur Genel Eğitim Okulu	63	54
5	Emgekçikazak Uygur Genel Eğitim Okulu	418	356
6	Tövenki Pencim Genel Eğitim Okulu	96	83
7	Çoñ Çigan Genel Eğitim Okulu	356	308
8	Dehan-Geyret Genel Eğitim Okulu	96	113
9	Abdulla Rozibakiev Genel Eğitim Okulu	576	507
10	Avat Genel Eğitim Okulu	156	136
11	Abilhan Kasteev Genel Eğitim Okulu	202	204
12	Camaldin Bosakov Genel Eğitim Okulu	353	318
13	Yarkent Genel Eğitim Okulu	131	141
14	Akkent İlkokulu	9	8
	Toplam	**4.346**	**3.981**
	Uygur İlçesi		
15	Şerin Genel Eğitim Okulu	173	194
16	M. Mehsetov Genel Eğitim Okulu	49	41
17	M. Hemraev Genel Eğitim Okulu	318	281
18	Taştikarasu Genel Eğitim Okulu	81	74
19	Abdulla Rozibakiev Genel Eğitim Okulu	198	170
20	№3 İ. Molotov Genel Eğitim Okulu	441	433
21	Kiçik Aksu Genel Eğitim Okulu	168	169
22	Gocahmet Sadvakasov Genel Eğitim Okulu	165	130
23	Dolata Genel Eğitim Okulu	124	94
24	Hezim İskenderov Genel Eğitim Okulu	389	397
25	Tügmen Uygur Genel Eğitim Okulu	227	217
26	Aktam Genel Eğitim Okulu	152	126
27	Dardamtu Genel Eğitim Okulu	127	150
28	Şunkar Genel Eğitim Okulu	57	58
29	Dovun Genel Eğitim Okulu	99	91
30	Mördün Teyipov Genel Eğitim Okulu	174	181
31	Çoñ Dehan Genel Eğitim Okulu	74	61
32	M. Celilov Genel Eğitim Okulu	242	228
33	Galcat Genel Eğitim Okulu	27	258
34	№5 Çonca Genel Eğitim Okulu	242	246

[128] Ömerov, Arziev, **a.g.e.**, s.147-151, 161-165.

35	Ardolata Genel Eğitim Okulu	85	85
	Toplam	**3.862**	**3.684**
	Emgekçikazak İlçesi: Çelek		
36	Abdulla Rozibakiev Genel Eğitim Okulu	399	347
37	İsmail Tayirov Uygur Genel Eğitim Okulu	549	544
38	Koram Genel Eğitim Okulu	311	258
39	Malivay Genel Eğitim Okulu	652	575
40	Karitoruk Genel Eğitim Okulu	355	303
41	Muhtar Euezov Genel Eğitim Okulu	135	126
42	Kenjebaev Genel Eğitim Okulu	127	98
43	A. Sattarov Genel Eğitim Okulu	123	127
44	Hezmet Abdullin Genel Eğitim Okulu	216	206
45	İsmail Sattarov Genel Eğitim Okulu	228	208
46	Turar Rıskulov Genel Eğitim Okulu	77	70
47	Sadir Genel Eğitim Okulu	144	128
48	Ömer Muhemmediy Genel Eğitim Okulu	387	161
49	Bayanday Orta Okulu	136	119
50	Dehan Orta Okulu	49	40
	Toplam	**3.888**	**3.310**
	Talgar İlçesi		
51	№24 Genel Eğitim Okulu	-	73
52	№19 Talgar Genel Eğitim Okulu	134	132
53	№21 Genel Eğitim Okulu	179	183
54	№28 Genel Eğitim Okulu	66	114
55	№29 Genel Eğitim Okulu	160	125
56	№31 Genel Eğitim Okulu	267	259
	Toplam	**806**	**886**
	Almatı Şehri		
57	№77 Genel Eğitim Okulu (Gornıy Gigant mahallesi)	18	-
58	№89 Genel Eğitim Okulu (Türksib mahallesi)	156	135
59	№101 Masim Yakupov Uygur Özel Eğitim Okulu	615	691
60	№150 M. Hemraev Uygur Genel Eğitim Okulu	332	359
61	№156 Genel Eğitim Okulu (Höccet/Ujet mahallesi)	159	169
62	№153 Abdulla Rozibakiev Uygur Özel Eğitim Okulu	919	1.100
	Toplam	**2.199**	**2.454**
	Tüm Okullar Toplam	**15.092**	**14.315**

Uygur okullarının gelişmesine engel olabilecek meseleleri çözmek ve öğrenci sayısını arttırmak gayesiyle 7 Kasım 2008 tarihinde A. Rozibakiev adındaki 153. Uygur okulunda DUEKM'nin desteğiyle Uygur okullarının gelişmesindeki önemli meseleler üzerine bir seminer tertip edilmiştir. Okul müdürleri ve müdür yardımcılarının iştirak ettiği bu seminerde Uygur Okulları Derneği kurulup bu

okullardan mezun olacak öğrencilerin Birleşik Milli Test'e (UBT/ENT)[129] katılmaları gerektiğine dair yasal bir şekilde ilgili makamlara dilekçeler yazılmıştır. Böylelikle bu girişimler olumlu karşılanarak, 2008-2009 eğitim yılında Birleşik Milli Test kurallarına şu değişiklikler eklenmiştir: *"Özbek, Uygur ve Tacik dillerinde eğitim veren okulların öğrencileri isteğe bağlı olarak devlet dilinde ya da Rus dilinde Birleşik Milli Test'e girebilirler"*.[130]

Uygur okullarının Kazak ve Rus okullarından farkı ise şu şekildedir:

1. Dil dersleri (Kazakça, Rusça, İngilizce) hariç tüm dersler Uygurca anlatılmaktadır. Ders programı genel eğitim sisteminin dışında değildir;
2. Dil kitaplarının dışında dersliklerin tümü Uygur diline çevrilidir;
3. Eğitim programında Uygur dili ve Uygur edebiyatı gibi iki ayrı ders mevcuttur. Dolayısıyla 1. sınıftan 11. sınıfa kadar *Uygur dili* (ilkokul öğrencileri için derslik adı *"Ana dili"* olarak geçmektedir), *Uygur edebiyatı* (ilkokul öğrencileri için derslik adı *"Oquş"* (Öğreti) olarak geçmektedir) ve son sınıflar için de ek olarak *Uygur edebiyatı seçmeler* gibi derslikler kullanılmaktadır;
4. 4. sınıf (ilkokul bitimi), 9. sınıf (ortaokul bitimi) ve 11. sınıf (yüksekokul bitimi) öğrencileri, tüm dersleri Uygur dilinde okumalarına rağmen dönem sonu bitirme sınavları Kazak veya Rus dillerinde vermek zorundadır.

Tablo 26: Uygur Okulları Öğrencileri (2017-2018)[131]

Sınıf	**Almatı İli**				**Şehir**	**Ülke**
	İlçeler					
	Panfilov	**Uygur**	**Emgekçikazak**	**Talgar**	**Almatı**	**Kazakistan**
0	326	323	289	75	160	1.173
1	438	360	309	92	323	1.522
2	480	385	316	100	290	1.571
3	505	393	332	103	371	1.704
4	477	396	374	108	350	1.705
5	478	443	334	112	341	1.708

[129] 11 senelik bir okul döneminden sonra öğrencilerin yükseköğretim kurumlarını kazanmaları için verdiği sınav.
[130] Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve Bilim Bakanlığı, Emirname №13, 20.01.2009; Ömerov, Arziev, **a.g.e.**, s.145-146.
[131] Bu bilgiler "Uygur Avazi" gazetesinin bölüm redaktörü, "Gunçe" dergisinin baş editörü Şamşidin Olalimoğlu Ayupov ile 3 Eylül 2019 tarihinde Almatı'da yapılan görüşmelerde yazılı olarak alınmıştır. Dokümanlar hususi arşivimizde mevcuttur ve daha önce müellif tarafından hiç yayımlanmamıştır.

6	432	392	343	105	283	1.555
7	433	392	342	119	335	1.621
8	388	418	342	102	308	1.558
9	414	318	285	87	283	1.387
10	260	236	199	39	96	830
11	238	234	201	54	78	805
Toplam	4.869	4.290	3.666	1.097	3.218	17.140

Tablo 27: Uygur Okulları Öğrencileri (2019-2020)[132]

Sınıf	**Almatı İli**				**Şehir**	**Ülke**
	İlçeler					
	Panfilov	**Uygur**	**Emgekçikazak**	**Talgar**	**Almatı**	**Kazakistan**
Toplam	4.615	3.834	3.792	1.080	3.356	16.677

Tablo 26 ve 27'de verilen rakamların analizi yapılırken, son dönemlerde öğrenci sayısının ilçe Uygur okullarında eksildiği, Almatı şehrindeki okullarda ise çoğaldığı fark edilmiştir. Bununla birlikte devlet boyutunda, toplam öğrenci sayısı 2019-2020 öğretim yılında 2018-2019'a göre 463 kişi farkıyla azalma eğilimi sergilemektedir.

Günümüzde Uygur diasporası arasında belirmekte olan sorunların çoğu özellikle eğitim alanında görülmektedir. Uygur toplumundaki eğitim meselesi ve Uygur okullarının kaderi Sovyet döneminden beri en hassas konuların biri olması sebebiyle eğitim alanındaki eksikleri gidermek amaçlı bazı önemli adımlar atılmıştır.

Mesela 1955 yılında Uygurların ana dilinde yükseköğrenim elde etmeleri için Abay Kazak Milli Pedagoji Üniversitesi Filoloji Fakültesinde *Uygur bölümü* açılmıştır. Mezkûr bölüm aynı zamanda Uygur okulları içim kadro yetiştiren bir kurum olmuştur. Bu bölüm bir dönem faaliyetini durdurmuş olsa da 1983 yılında tekrar açılarak 2000 yılına kadar çalışmalarına devam etmiştir. Günümüzde ise Kazakistan Cumhuriyeti Bilim ve İlim Bakanlığı her sene Almatı'daki Abay Kazak Milli Pedagoji üniversitesinde "Uygur dili" uzmanlık alanı boyunca eğitim almak isteyen beş kişiye burs vermektedir.[133] Bunun yanı sıra Uygur okulları için ilkokul öğretmenleri Yarkent şehrindeki Yarkent Beşeri Bilimler Koleji'nde eğitim almaktadır.

[132] Bu bilgiler "Uygur Avazi" gazetesinin bölüm redaktörü, "Gunçe" dergisinin baş editörü Şamşidin Olalimoğlu Ayupov ile 23 Eylül 2019 tarihinde Almatı'da yapılan görüşmelerde yazılı olarak alınmıştır. Dokümanlar hususi arşivimizde mevcuttur ve daha önce müellif tarafından hiç yayımlanmamıştır.
[133] Kamalov, **Kazakstan Uygırları**, s.46; Kamalov, **Uygurı Kazahstana**, s.113.

Günümüz eğitim alanında bu girişimlere rağmen Almatı iline bağlı kasaba ve köylerdeki Uygur ya da çift dilli okullarda kadro eksikliği hissedilmektedir. Bundan dolayı Uygur okullarındaki çocukların sayısı azalmakta, hatta bazı çift dilli okullarda açılan Uygur sınıfları öğrenci sayısı eksikliğinden kapatılmaktadır. Eğitimdeki bu tarz geri atılımların yaşanmasının diğer nedeni de bazı ebeveynlerin ana dilini bilmeyip Rus dilli olması ya da bilip de Rusça konuşması, dahası Uygur eğitim kurumlarını geleceği olan bir okul olarak görmemesinden kaynaklanmaktadır. Bu tarz durumları önlemek amaçlı her sene aydın ve gazeteci kitlesi gibi Uygur ileri gelenleri tarafından halkın yoğun yaşadığı şehir ve köylerde Uygur çocuklarının ana dilinde okutulması gayesiyle faaliyetler yürütülmektedir. Bunun gibi faaliyetlerin neticesinde bazı çift dilli okullarda yeni Uygur sınıflarının açıldığı da gözlemlenmiştir. Ayrıca özellikle köy okullarında dersliklerin eksikliği bu faaliyetler sayesinde öğrenilerek çözüm yolları üretilmesi cihetine gidilmiştir. Kazakistan'ın eğitim sistemi "Yenilenen Eğitim" programı çerçevesinde reformlara tabi tutularak 2016 yılından itibaren her sene sınıflara bölünmüş haliyle tüm okullardaki derslikler yenilenmekte ve bu yenilenme sürecinin 2020 yılında tamamlanması planlanmaktadır. Bu program, haliyle Uygur okullarını da kapsadığından, hazırlanan yeni derslikler Uygur aydın kesimi[134] tarafından Kazak ve Rus dillerinden çevrilerek "Mektep" neşriyatı bünyesindeki Uygur yazı kurulu editörlüğünde baskıya hazırlanmaktadır.

b. Uyguroloji Araştırmaları

Türkoloji ilminin bir kolu olan Uygurloji ya da Uyguristik, Uygur Türkleriyle ilişkili konuları (antropoloji, tarih, arkeoloji, dil, eğitim, edebiyat, kültür, sanat vs.) inceleyen bir bilim dalıdır. Günümüzde birçok devlette[135] Uyguroloji araştırmaları

[134] *Tercümanlar:* Yadikar Sabitov, Geyret İsrayilov, Almasbek Hakaniy, Zerip Molotov, Kamaldin Mansurov; *bilimadamları:* Valeriy Mahpirov, Ruslan Arziev, Patigül Mahsatova, Munavar Yunusova, Dilşat Reyhan, Gülbehrem Molotova, Alimcan Hemraev; *basın mensupları:* Şamşidin Ayupov, Muhtercan Cumarov, Şöhret Masimov, Malik Mehemdinov; *öğretmenler:* Aliyem Arzieva, Hurşidem Niyazova, Abdukeyim İmirov, Abdumehemet Zakiryarov, Rehan Haşimova, Gülbehrem Molotova, Gülminem Duganova, İrina Sidikova, Raşidem Hemraeva, Gülçehre Sadirova, Heyrinsahan İminova, Rukiyem İsrayilova, Tursun Sadirov, Şeripidin Hemraev, Gulmira Avutova, Alşirem Ablesenova, Nazugum Calilova, Aynurem Calilova, Rehmetcan Abdukarov. Bkz. Gocamberdiev, "a.g.m.", s. 5.

[135] *Asya devletleri:* Çin (Tayvan dâhil), Kore, Japonya, Moğolistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Türkiye, Moldova, İsrail; *Avrupa-Amerika devletleri:* Rusya, Almanya, Macaristan, İngiltere, Fransa, İsveç, Polonya, Finlandiya, Çek, Slovenya, Romanya, Avustralya, ABD, Kanada.

doğrudan olmasa da dolaylı olarak yürütülmekte ve gelişim göstermektedir. Bu ülkelerde Uyguroloji sahası, Doğu bilimi, Altayistik, Türkoloji, Orta Asya araştırmaları, Batı bölgesi araştırmaları ve Turfan araştırmaları gibi disiplinlerin bir dalı olarak araştırılırken, Rusya ile Kazakistan'da adı geçen sahanın sağlam temelleri Sovyet döneminde atılıp Uyguristik/Uyguroloji olarak adlandırılmıştır.[136]

Kazakistan'da Uyguroloji/Uyguristik (Uygurşunaslik) sahasının gelişimindeki ilk adım 1946 yılında Kazak ilim adamı Kanış İmantaeviç Satpayev'in inisiyatifi üzere Kazak SSC İlim Akademisi'nde *Uygur-Dungan kültürü kolunun* açılmasıyla atılmıştır. İlerleyen zamanlarda adı geçen kuruluş Uyguroloji bölümüne dönüştürülmüştür. "Uygur-Dungan kolunun" kurucu ilk kuşağı olarak tarihçi Erşem İdayetov (Uygur) ve Malik Kabirov (Uygur), dilci Ayşem Şamieva (Uygur) ve Yusup Tsunvazolar (Dungan) bilinmektedir.[137] "Uygur-Dungan kolunun" ilk müdürü olarak *A. Şamieva* tayin edilmiştir. 1947'de bu göreve Özbek SSC İlim Akademisi'nin üyesi olan *E. İdayetov* davet edilmiştir. Bilahare görev başına tekrar A. Şamieva gelerek, E. İdayetov 1949 yılında adı geçen kolun tarihçiler grubunun başına geçmiştir. 20 Kasım 1950-6 Ocak 1955 tarihleri arasında başkanlık görevini *M. Kabirov*, 1955-1957 döneminde *Y. Tsunvazo* yürütmüştür.[138]

1950'lerin başlarında adı geçen kolun çalışmaları Abduali Kaydarov (Kazak), Gocahmet Sadvakasov (Uygur), Şavdun Kibirov (Uygur), Rizvangül Hasanova (Uygur), daha sonra Tuglukcan Talipov (Uygur), Mahinur Alieva (Uygur) ve Hacigulam Bahamovların (Uygur) dil, edebiyat, tarih, etnografya ve kültür sahalarındaki katkılarıyla zenginleşerek Uyguroloji araştırmaları gelişimin yeni aşamasına ulaşmıştır. Dilci, edebiyatçı ve tarihçiler şeklinde gruplar oluşarak Devlet İlim Akademisi'nin Dilbilim, Edebiyat ve Sanat, Tarih ve Etnografya Enstitüleri

---

[136] Geyretcan Osman Utgun, "Yabancı Ülkelerdeki Uygur Araştırmalarıyla İlgili Birkaç Problem", **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, Çev. Sinem Küçükağaoğlu, Elanur Kazanlar, S.1/2, 2013, s.96-97.

[137] https://www.kazpravda.kz/articles/view/eti-udivitelnie-turki-ili-rariteti-kipchakskoi-kulturi-v-evrope/?print=yes, 16 Ekim 2019. Risalet Karimova ("Tsentr Uygurovedeniya İnstituta Vostokovedeniya im. R.B. Suleymenova: İstoriya Stanovleniya i Razvitiya", **Ulken Altay Alemi-Mir Bolşogo Altaya-World of Great Altay**, S.2(2.2), 2016, s.317.), son dönemlerde yapılan bibliyografik çalışmalar sayesinde Uygur-Dungan kolunun kuruluş tarihinin 1946 olarak netleştirildiğini, bundan önceki kaynaklarda ise (Programma Ministerstva Kul'turı, İnformatsii i Obşestvennogo Soglasiya RK, **a.g.e.**, s.308.) bu tarihin 1949 olarak yanlış verildiğini ifade etmektedir.

[138] Karimova, "Tsentr Uygurovedeniya: İstoriya Stanovleniya i Razvitiya", s.317.

bünyesinde ayrı bölümlerde faaliyetler yürütülmüştür.[139] 1958 yılında Uygur-Dungan kültürü kolu, tematik yönelim alanının genişletilmesi gayesiyle Kazak SSC İlim Akademisi'nin Şarkiyat kolu olarak yeniden yapılandırılmış ve başkanlık görevini *Tseren Dorjieviç Nominhanov* (Kalmuk) üstlenmiştir.[140] 1959 yılında adı geçen kol dağıtılarak Dil, Edebiyat ve Tarih Enstitüleri'nde faaliyet yapmaya başlamıştır. Lakin 1963'te Uygur araştırmacıları tekrar Kazak SSC İlim Akademisi Dilbilim Enstitüsü Uyguroloji bölümüne birleştirilmiştir. Mezkûr bölümün başkanlığını 1963-1967 yılları arasında Abduali Kaydarov, 1967-1974'de Murat Hamraev ve 1974-1986 döneminde ise Gocahmet Sadvakasov yürütmüştür.[141]

Uyguroloji araştırmalarının gelişim aşamasına göz atacak olursak, kuruluş döneminde özellikle *"Uygur edebi dilinin tarihi gelişimi ve bugünkü durumu, yazım sistemi, alfabe, dilbilgisi, Uygur edebiyatı"* konularına öncelik verildiği dikkat çekmektedir. Uyguroloji sahasının temelini oluşturan dönemin ilmi araştırmaları şu şekildedir: "Rus Yazısı Temelindeki Uygur Edebi Dilinin Yeni Alfabe ve Yazım Kurallarının Layihası" (A. Şamieva, 1946), "Çağdaş Uygur Edebi Dilinin İmla Meselesi" (A. Şamieva, H. Mahmudov, 1950), "Uygur İmlasının Temelleri" (Ç. Seyfullin, 1957), "Çağdaş Uygur Dili. Kelime Hazinesi ve Sesbilgisi" (A. Kaydarov, G. Sadvakasov, T. Talipov, 1963), "Uygur Dilinin İmla Kuralları" (A. İliev, G. Sadvakasov, 1963, 1969, 1983), "Uygur Edebi Dilinin Gelişimi" (A. Kaydarov, 1969), "Uygur Dilinin Gramer Denemeleri" ve "Uygur Dilinin İmlası" (A. Kaydarov, 1973), "Fergana Uygurlarının Dili" (G. Sadvakasov, 1970), "Sovyet Uygurları Edebi Dilinin Alfabesi" (G. Sadvakasov, 1972), "Uygur Edebi Dilinin Yazısı ve İmlası (G. Sadvakasov, 1984), "Uygur Dili Sesbilgisi" (T. Talipov, 1984), "Türk Dillerinde Vurgu ve Uygur Sesbilgisi Meseleleri" (M. İ. Trofimov, 1991) v.b.[142] Ayrıca "Çağdaş Uygur Dili, "Uygur Dili Araştırmaları", "Uygur Sovyet Edebiyatı Tarihi Denemeleri", "Uygur Edebiyatındaki Yenilikçilik ve Gelenek Problemleri", "Uygur Halkının Tarihi ve Kültürü Hakkında Kaynaklar" gibi monografi ve derlemelerle Uyguroloji'nin

[139] Talipov, "a.g.m.", s.173.
[140] Karimova, "Tsentr Uygurovedeniya: İstoriya Stanovleniya i Razvitiya", s.317.
[141] Risalet Karimova, "Kazakstan Uygurşunasligi: Şekilliniş ve Rivacliniş Baskuçliri", **Uygur Avazi**, S.10, 10.03.2017, s.4.
[142] Talipov, "a.g.m.", s.174-175.

hazinesi genişlemiştir. Bunun yanı sıra Uyguroloji bölümü sayesinde dönemin Uygur okulları için derslikler de hazırlanmıştır.[143]

Kazakistan Uygurolojisi'nin tarihinde yaşanan belirgin gelişmelerden biri de Alma-Ata şehrinde 29-31 Mayıs 1979 tarihinde farklı Sovyet cumhuriyetlerinden gelen araştırmacıların[144] katılımıyla gerçekleşen *"Sovyet Uygurolojisi'nin Güncel Problemleri"* adlı ilk devlet Uyguroloji Konferansı'nın düzenlenmesi olmuştur. Adı geçen konferansta Sovyet Uygurolojisi'nin gelişim aşamaları ve yönleri belirtilerek, "Dilbilimi, Yazınbilimi ve Sanat bilimi, Tarih ve Etnografya" alanlarıyla ilgili yeni karar ve tavsiyeler alınmıştır.[145] Böylelikle, Kazakistan'daki Uyguroloji araştırmalarının temeli Sovyet döneminde başlangıçta Rus akademisyenlerinin araştırmalarıyla atılsa da, daha sonra Uygur ve Kazak ilim adamlarının çabalarıyla başarılar kalıcı hale getirilmiştir. Özellikle Uygur dilbiliminin işlenmesinde Kazak akademisyeni Abduali Kaydarov ile Uygur dilbilimcisi Gocahmet Sadvakasov'un rolü ve katkıları paha biçilmezdir.

Uyguroloji sahası, Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle gelişimin yeni bir aşamasına geçerek yeni döneme ayak uydurmuştur. Bağımsızlık öncesi dönemde kurulan *Uyguroloji Enstitüsü* (1986), bağımsızlık sonrası dönemde Kazakistan Cumhuriyeti Milli İlim Akademisi Şarkiyat Enstitüsü (günümüzde Kazakistan Cumhuriyeti Eğitim ve İlim Bakanlığı İlim Komitesi R. B. Suleymenov adındaki Şarkiyat Enstitüsü) bünyesinde *Uyguroloji Merkezi* (1996) olarak yeniden yapılandırılmış ve hala faaliyet yürütmektedir.[146] Uyguroloji Enstitüsü'nün

---

[143] Akademiya Nauk Kazahskoy SSR, İnstitut Yazıkoznaniya, Otdel Uygurovedeniya, "Rezolyutsiya Pervoy Respublikanskoy Uygurovedçeskoy Konferentsii "Aktual'nıye Problemı Sovetskogo Uygurovedeniya", **Aktual'nıye Problemı Sovetskogo Uygurovedeniya: Materialı I Respublikanskoy Uygurovedçeskoy Konferentsii**, Ed. G. S. Sadvakasov, A. T. Kaydarov v.d., Alma-Ata, Nauka Yay., 1983, s.266.

[144] *N. A. Baskakov* (Moskova), *E. N. Necip* (Moskova), *A.T. Kaydarov* (Alma-Ata/Almatı), *G. S. Sadvakasov* (Alma-Ata/Almatı), *K. Tohtamov* (Alma-Ata/Almatı), *M. Alieva* (Alma-Ata/Almatı), *U. Mamatahunov* (Alma-Ata/Almatı), *G. M. İshakov* (Alma-Ata/Almatı), *S. G. Klyaştornıy* (Leningrad/St.Petersburg), *A. M. Reşetov* (Leningrad/St.Petersburg), *T. P. Rahimov* (Moskova), *D. M. Nasilov* (Leningrad/St.Petersburg), *T. Talipov* (Alma-Ata/Almatı), *M. İ. Trofimov* (Oş), *O. A. Mizin* (Elabuga), *İ. İsmailov* (Taşkent), *M. M. Husainov* (Frunze/Bişkek), *D. İ. Tihonov* (Leningrad/St.Petersburg), *L. P. Potapov* (Leningrad/St.Petersburg), *M. N. Kabirov* (Alma-Ata/Almatı), *A. İ. Narınbaev* (Frunze/Bişkek) vb.

[145] Akademiya Nauk Kazahskoy SSR, İnstitut Yazıkoznaniya, Otdel Uygurovedeniya, "a.g.m.", s.265, 269-270.

[146] İnstitut Vostokovedeniya im R. B. Suleymenova, **Uygurovedenie: İstoriko-Filologiçeskie İssledovaniya: Monografiya**, Ed. R. U. Karimova, Almatı, Mir Neşr., 2015, s.3.

başkanlığını kuruluşundan 1991 yılında dek dilbilimci G. S. Sadvakasov yürütmüştür. Enstitüde dilbilimi, edebiyat ve sanat, tarih ve etnografya bölümlerinin yanı sıra sosyo-ekonomik, etno-siyasi, etno-demografik ve manevi yaşam gibi yeni ilmi yönler oluşarak toplam sekiz bölüm faaliyet yapmaktadır.[147]

Günümüzde Uyguroloji Enstitüsü'nün izleyicisi olan Uyguroloji Merkezi'nde 10 ilmi araştırmacısıyla "Tarih ve Etnoloji" ile "Dilbilimi ve Yazınbilimi" bölümleri bulunmaktadır. Bölümün başkanlığını tarihçi *Karimova Risalet Usmanovna* yürütmektedir. Merkezin tüm ilmi faaliyetleri Şarkiyat Enstitüsü'nün ilmi programları çerçevesinde yapılmakta ve Uyguroloji'nin ilgi alanı yavaş yavaş tarih sahasına yönelmektedir. Günümüzde Uygur tarihi alanındaki araştırmalarıyla önde gelenler Risalet Karimova ve Ablet Kamalov'tur. Adı geçen şahıslar Ankara şehrinde 2002 yılında Türk ve İngiliz dillerinde neşredilen "Türkler" ansiklopedisinin hazırlanmasına katkı vermiştir. Keza son zamanlarda Uyguroloji Merkezi tarafından Uygur el yazı eserlerini inceleme ve yeniden neşretme işi de ele alınmıştır.[148]

Uyguroloji Merkezi, Orta Asya, Kazakistan, Doğu Türkistan tarihi ve kültürü araştırmalarında güncel meselelere yönelik farklı düzeyde ilmi forumlar ve uluslararası konferanslar da düzenlemektedir. Örneğin, 2005 yılında ABD Amerika Konsolosluğu'nun sponsorluğu ile "Kazakistan'da Uyguroloji: Gelenek ve Yenilikçilik", 2007 yılında "Orta Asya'daki kültürel süreçte Doğu Türkistan", 2008 yılında "Dünya Kültürel Mirasına Mahmud Kaşgari'nin Katkıları" (ÇHC Uygur Özerk Bölgesi bilim adamlarının katılımıyla), 2011 yılında "Orta Asya Halklarının Tarihi ve Kültürünü Araştırmada Çokan Valihanov'un Katkıları" konulu uluslararası konferanslar gerçekleşmiştir. Ayrıca her sene G. S. Sadvakasov, K. T. Talipov ve T.T. Talipov'a ithafen ilmi konferans, yuvarlak masa, ilmi seminerler organize edilmektedir. Son 10 yılda Uyguroloji Merkezi tarafından ÇHC Uygur Özerk Bölgesi'ne 1998, 2004, 2005 ve 2007 yıllarında ikisi devlet desteğiyle olmak üzere dört defa kapsamlı ilmi sefer gerçekleştirilmiştir. Ayrıca merkez kadrosu Şarkiyat Enstitüsü'nün düzenlediği Kazakların kültürel mirasıyla ilgili araştırmalar yapmak

[147] Karimova, "Tsentr Uygurovedeniya: İstoriya Stanovleniya i Razvitiya", s.318.
[148] Risalet Karimova, "Kazakstan Uygurşunasligi: Şekilliniş ve Rivacliniş Tarihi", **Uygur Avazi**, S.15, 13.04.2017, s.3.

üzere Macaristan programına, 2015 yılında ise Tuva Cumhuriyeti'ne düzenlenen "Eski Uygurların İzlerinden" (lideri Ablet Kamalov) programına katılmıştır.[149]

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Kazakistan'da Uyguroloji sahasının gelişimi ilk başlarda Uygur dili, yazımı, dilbilimi gibi dönemin kilit meseleleri bir takım araştırmalara konu olmuştu. Bu alanda yapılan incelemeler artık doruk noktasına ulaşarak bağımsız Kazakistan'da kendi imla ve yazı sistemine sahip, gelişmiş bir Uygur edebi dili oluşmuştur. Böylelikle günümüzde Kazakistan Uygurolojisi araştırma alanı başka sahalara yöneltilmektedir.

c. Uygur Dili

Dünya Uygurlarının tek edebi dil kullanmasına rağmen XX. yüzyılın 20-30. yılları çağdaş Uygur yazı dilinin Doğu Türkistan Uygurlarının edebi dili ve Sovyet Uygurlarının edebi dili şeklinde iki çeşit versiyonu ortaya çıkmıştır.[150] Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Uygur dili günümüzde üç diyalektten oluşmaktadır. Bunlar:

1. Kuzey-batı ya da merkezi (ağızlar: İli, Turfan, Kaşgar, Kumul, Urumçi, Karaşar, Kuça, Korla, Aksu, Yarkent),
2. Güney ya da Hoten,
3. Doğu ya da Lopnor diyalekti.[151]

Uygur edebi dilinin dayanağı olarak Doğu Türkistan'ın kuzey-batı bölgeleri Uygurlarının dilini birleştirecek ayrıca Kaşgar, Yarkent, Kuçar, Gulca/İli, Karaşar, Urumçi, Turfan, Korla, Kumul gibi "şehir" ağızlarını içeren merkezi bir diyalekt tanımlanmıştır. Merkezi diyalektin içinde dominant konumunda olanlar Gulca, Turfan ve Kaşgar ağızlarıdır. Dilin edebi söyleniş normu olarak da Gulca şivesi esas alınmaktadır.[152] Kazak Türkolog Abduali Kaydarov, Uygur Özerk Bölgesi'nde kullanılan Uygur dilinin diyalektlerini yerel özellikleri dikkate alarak beş ayrı grupta

[149] Karimova, "Tsentr Uygurovedeniya: İstoriya Stanovleniya i Razvitiya", s.321-322.
[150] Abduali Kaydar, **Gılımdagı Gumır, Makalalar, Bayandamalar Jinagı**, Almatı, Sardar Neşr., 2014, s.6.
[151] Suleymenova v.d., **a.g.e.**, s.226.
[152] Gocahmet Sadvakasov, **İzbrannıe Trudı, Materialı Po Uygurovedeniyu**, C.III, Almatı, Giga Treyd Yay., 2009, s.175.

incelemiştir. Bunlar: İli, Kuça-Turfan, Kaşgar-Yarkent, Hoten-Keriya ve Lopnor'dur.[153]

Sovyet Uygurları, özellikle Doğu Türkistan'ın kuzey-batı bölgelerinden gelmiş olup dilleri bazı istisnalar hariç merkezi diyalektin Gulca ve Kaşgar ağızlarının temeline oturtturulmuştur. Lakin coğrafi yerleşim alanı ve dilsel açıdan Batı Türkistan bölgesindeki Uygur toplumu Yedisu ve Fergana grubu olarak ayırt edilmiş, haliyle bunların dillerinde de *Yedisu/İli* ve *Fergana* diyalektleri oluşmuştur. Özellikle Kazakistan sınırlarını kapsayan *Yedisu şivesinin* yayılma alanına Almatı (esk. Alma-Ata) şehri ve çevresi, Almatı iline bağlı Uygur, Narınkol, Çelek/Şelek, Enbekşikazak, İli, Talgar, Kaskelen ilçeleri ve Taldıkurgan iline bağlı Panfilov (esk. Yarkent) ilçesi girmektedir. Ayrıca Kırgızistan'daki Yedisu Uygurları Prejeval'sk (günümüzde Karakol) şehri ve çevresinde (Teploklyuçenka, İrdık, Jegı-Oguz köyleri), Frunze (günümüzde Bişkek) şehri ve çevresinde (Karabaltı, Sokuluk, Belovodsk köyleri) yaşamaktadır. Keza dilbilimsel belirtilerden dolayı Yedisu grubuna Türkmenistan'ın Bayram-Ali şehri ve çevresindeki (Turkmen-Kala, Kaşgar-Malya köyleri) Uygurlar da dâhil edilmektedir.[154] Abduali Kaydarov, Kazakistan Uygurlarının diyalektiğini Uygur dilinin *İli-Yedisu ağzı* olarak adlandırmıştır.[155] *Fergana şivesi* ise Özbekistan'ın Andican iline bağlı İzbaskent, Lenin, Moskva ilçeleri, Andican ve Namangen şehirleri ve Kırgızistan'ın Oş iline bağlı Karasu, Aravan, Lenin ve Toktogul ilçeleri, Oş, Calal-Abad ve Uzgen şehirlerindeki Uygurların dilini kapsamaktadır.[156]

Uygur dilinin yazımı XI. yüzyıldan itibaren Arap alfabesi esasındaydı. Ancak daha sonra ÇHC'de Uygur alfabesini latinize etmeye yönelik girişimler (1960-1965) üzerine 1965-1982 döneminde her iki alfabe kullanılmaya başlamıştır. 1982'den itibaren tekrar Arap alfabesine geçilmiştir. Kazak SSC'sindeki Uygurların yazısı ise 1930 yılından itibaren Latin'ce, 1946 yılından itibaren ise Kiril'ce olmuştur.[157] Sovyet Uygurları, SSCB'deki Türk halkları arasında en sonuncu olarak Kiril yazısına geçmiştir. Yeni Uygur alfabesi ve Uygur dilinin imla kurallarını hazırlama projesi ilk

[153] Kaydar, **a.g.e.**, s.28.
[154] Sadvakasov, **a.g.e.**, C.III, s.178, 186.
[155] Kaydar, **a.g.e.**, s.32.
[156] Sadvakasov, **a.g.e.**, C.III, s.186, 187.
[157] Suleymenova v.d., **a.g.e.**, s.226.

defa 1946 yılında Ayşem Şamieva tarafından yapılmıştır. Bu projeyi tartışmak üzere Uygur ileri gelenleri, ayrıca Kazakistan ile Özbekistan'daki bilimsel araştırma kurumları müzakere masasına oturmuştur. Müzakerelere İ. İ. Meşaninov, S. E. Malov, K. K. Yudahin, A. K. Borovkov, N. A. Baskakov gibi Sovyet akademisyenleri de iştirak etmiştir.[158]

Sonuç itibariyle, A. Şamieva tarafından sunulan Kiril alfabesi esaslı yeni Uygur yazısı, 1947 yılında kabul edilmiştir. Kiril alfabesinin kabulünden sonra Uygur yazı sistemi özel reformlara tabi tutulmamıştır.[159] İlk başta Şamieva tarafından hazırlanan Uygur dilinin imla sisteminde birtakım çözülmeyen meselelerin olması dolayısıyla 1958 yılında Alma-Ata'da tartışmalı soruları çözmek gerekçesiyle Uygurca'nın yeni yazım sistemi projesinin gündeme geldiği bir konferans toplanmıştır. Böylelikle, 1960 yılında G. S. Sadvakasov'un hazırladığı Uygur dilinin yeni imla sisteminin son versiyonu tasdik edilmiştir. Her iki yazım sistemi Rus ve yabancı dillerden alınan kelimeleri doğru aktarmak gayesiyle yapılandırılmıştır.[160]

Kiril'ce Uygur alfabesi toplam 41 harften ibarettir. Alfabe, Rus alfabesinin tüm 33 harfini ve Uygurca'ya has spesifik sesleri karşılamak için 8 harfi dâhil (ә, ө, ү, қ, ғ, ж, h, ң) etmektedir.[161]

Tablo 28: Uygurca Kiril Yazısı İçin Türkçe Transliterasyon Alfabesi

№	Harf	Transkripsiyon		№	Harf	Transkripsiyon
1	А а	[a]		**22**	Ө ө	[ö]
2	Ә ә	[ă]		**23**	П п	[p]
3	Б б	[b]		**24**	Р р	[r]
4	В в	[v]		**25**	С с	[s]
5	Г г	[g]		**26**	Т т	[t]
6	Ғ ғ	sert [g], [ğ]		**27**	У у	[u]
7	Д д	[d]		**28**	Ү ү	[ü]
8	Е е	[e]		**29**	Ф ф	[f]

[158] Sadvakasov, **a.g.e.**, C.III, s.153.
[159] Dilinur Kasımova, "Problemı Orfografii i Funktsionirovaniya Uygurskogo Yazıka", **Uygurovedenie v Kazahstane: Traditsiya i Novatsiya, Materialı Mejdunarodnoy Konferentsii**, Ed. A. K. Kamalov, Almatı, Naş Mir Yay., 2006, s.179.
[160] Sadvakasov, **a.g.e.**, C.III, s.154.
[161] Gocahmet Sadvakasov, **İzbrannıe Trudı, Materialı K Stroyu Uygurskogo Yazıka**, C.II, Almatı, Giga Treyd Yay., 2009, s.303-304.

9	Ё ё	[yo]	**30**	Х х	[x]
10	Ж ж	[j]	**31**	Һ һ	[h]
11	Ж ж	[c]	**32**	Ц ц	[ts]
12	З з	[z]	**33**	Ч ч	[ç]
13	И и	[i]	**34**	Ш ш	[ş]
14	Й й	[y]	**35**	Щ щ	yumuşak [ş’]
15	К к	[k]	**36**	Ъ ъ	[-] hece ayırıcı işaret
16	Қ қ	sert [k], [q]	**37**	Ы ы	[ı]
17	Л л	[l]	**38**	Ь ь	[-] yumuşatıcı işaret
18	М м	[m]	**39**	Э э	kalın [e]
19	Н н	[n]	**40**	Ю ю	[yu]
20	Ң ң	[ñ]	**41**	Я я	[ya]
21	О о	[o]			

Kazakistan’da 2012 yılında ilk defa devlet dilinin yazı sistemini latinize etme fikri gündeme gelmiştir. Bu proje çerçevesinde Latin alfabesine geçiş sürecinin 2025 yılına kadar tamamlanması hedeflenmiştir. Böylece N. A. Nazarbayev, 26 Ekim 2017 tarihinde Kazak yazısının 2025 yılına kadar Kirilce’den Latince’ye geçmesi ve bu süreçte yapılması gerekenlerle ilgili aldığı 569 numaralı kararıyla 32 harfli yeni Kazak alfabesini (1. proje) tasdik etmiştir.[162] Bilahare 19 Şubat 2018 tarihinde alınan 637 numaralı yeni kararla bir önceki alfabede değişiklikler yapılmak suretiyle yeni Kazak alfabesi (2. proje) kabul edilmiştir.[163] Çok gecikmeden Devlet Uygur Etno-Kültür Merkezi’nin toplantısı düzenlenerek devlet başçısına Uygur yazısının da Latince’ye Kazak yazısı ile eş zamanda geçmesinin doğru ve mantıklı adım olduğu ifade edilen bir mektup gönderilmiştir.[164]

Böylece DUEKM’nin yanında bu konuyu tartışmak üzere 29 kişiden müteşekkil bir komisyon kurularak Ruslan Arziev, Patigül Mehsetova, Alimcan Tivaldi, Zahidem Hevullaeva ve Malik Mehemdinov gibi Uygur bilim adamları tarafından Latin esaslı Uygur alfabesinin yedi tane projesi “Uygur Avazi” gazetesi

[162] http://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-perevode-alfavita-kazahskogo-yazyka-s-kirillicy-na-latinskuyu-grafiku, 18 Ekim 2019.
[163] http://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-vnesenii-izmeneniya-v-ukaz-prezidenta-respubliki-kazahstan-ot-26-oktyabrya-2017-goda-569-o-perevode-alfavita-kazahskogo-yazyka-s-kirillicy?q=алфавит, 18 Ekim 2019.
[164] http://uyguravazi.kazgazeta.kz/?page_id=6, 18 Ekim 2019.

aracılığıyla topluma sunulmuştur. Bilahare Mayıs 2018 tarihinde №153 Uygur Özel Eğitim Okulu'nda DUEKM ve Uygur Okulları Derneği'nin düzenlediği bir toplantı tertip edilmiştir. Uygur bilim adamları ve öğretmenlerinin iştirak ettiği mezkûr toplantıda adı geçen yedi projenin Uygur okullarında test edilmesi sonucu DUEKM başkanı Ş. Nurumov'un sunduğu Kazak alfabesi esasındaki projenin kabul görüldüğü kararı alınmıştır. Toplam 32 harften oluşan bu projenin hem yeni Kazak alfabesine (29 harf uyumu) hem de Doğu Türkistan'da kullanılmış olan Uygur Latin yazısına (24 harf uyumu) benzerliği ifade edilmiştir. Toplantıda alınan ikinci karara uygun olarak, Latince'ye geçiş sürecini kontrol etmek için kurulan komisyonun başkanı olarak Valeriy Uyguroğlu Mahpirov ve başkan yardımcısı olarak Ruslan Uyguroğlu Arziev görevlendirilmiştir. Ayrıca yeni Kazak alfabesinde yapılacak değişikliklerin Uygur alfabesini de etkileyeceği vurgulanmıştır.[165] Bu yüzden N. A. Nazarabaev'in tasdiklediği ilk projenin ikinci projedeki değişimlerle netleşmesi üzere Uygur yazısı da resmi olarak iki projeden geçirilmiştir.

Tablo 29: Kazak Latin Alfabesi Son Projesi[166]

№	Harf	Transkripsiyon		№	Harf	Transkripsiyon
1	A a	[a]		**17**	Ń ń	[н]
2	Á á	[ə]		**18**	O o	[о]
3	B b	[б]		**19**	Ó ó	[ө]
4	D d	[д]		**20**	P p	[п]
5	E e	[e]		**21**	Q q	[к]
6	F f	[ф]		**22**	R r	[р]
7	G g	[г]		**23**	S s	[с]
8	Ǵ ǵ	[ғ]		**24**	T t	[т]
9	H h	[х], [h]		**25**	U u	[ұ]
10	I i	[і]		**26**	Ú ú	[ү]
11	I ı	[и], [й]		**27**	V v	[в]
12	J j	[ж]		**28**	Y y	[ы]
13	K k	[к]		**29**	Ý ý	[у]
14	L l	[л]		**30**	Z z	[з]

[165] http://uyguravazi.kazgazeta.kz/?p=34574, 18 Ekim 2019.

[166] http://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-vnesenii-izmeneniya-v-ukaz-prezidenta-respubliki-kazahstan-ot-26-oktyabrya-2017-goda-569-o-perevode-alfavita-kazahskogo-yazyka-s-kirillicy?q=%D0%B0%D0%BB%D1%84%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%82, 18 Ekim 2019.

15	M m	[м]		**31**	Sh sh	[ш]
16	N n	[н]		**32**	Ch ch	[ч]

Tablo 30: Uygur Latin Alfabesi Son Projesi[167]

№	Harf	Transkripsiyon		№	Harf	Transkripsiyon
1	A a	[a]		**17**	N n	[н]
2	Á á	[ə]		**18**	Ń ń	[ң]
3	B b	[б]		**19**	O o	[o]
4	D d	[д]		**20**	Ó ó	[ө]
5	E e	[e]		**21**	P p	[п]
6	F f	[ф]		**22**	Q q	[к]
7	G g	[г]		**23**	R r	[р]
8	Ǵ ǵ	[ғ]		**24**	S s	[с]
9	H h	[h]		**25**	T t	[т]
10	I i	[и]		**26**	U u	[у]
11	Y y	[й]		**27**	Ú ú	[ү]
12	J j	[ж]		**28**	V v	[в]
13	C c	[ж]		**29**	Z z	[з]
14	K k	[к]		**30**	X x	[х]
15	L l	[л]		**31**	Sh sh	[ш]
16	M m	[м]		**32**	Ch ch	[ч]

3. Kazakistan'ın Ulusal Terkibi ve Uygur Nüfusunun Dağılışı

Kazakistan Cumhuriyeti'nin çok uluslu bir devlet olduğuna daha önce değinmiştik. Kazakistan'da %95.8 oranıyla sayıca üstün olan sekiz etnik unsur vardır. Bunlar: Kazaklar, Ruslar, Ukraynalılar, Özbekler, Almanlar, Tatarlar, Uygurlar ve Beyaz Ruslardır. 1999 nüfus sayımına göre, Kazakistan'da 130'dan fazla etnik unsurdan müteşekkil 14.953.126 olan nüfusun % 53.4'ünü Kazaklar, % 29.6'sını Ruslar, % 3.66'sını Ukraynalılar, % 2.48'ini Özbekler, % 2.36'sını Almanlar, % 1.66'sını Tatarlar, % 1.41'ini Uygurlar, % 0.67'sini Koreliler, % 0.52'sini Azerbaycanlılar, % 0.51'ini Türkler ve % 0.5'ten az oranı diğer azınlıklar oluşturmaktadır.[168] 1989 yılı verilerine göre ise takriben 16.5 milyonluk nüfusa sahip Kazak SSC'sinde Kazaklar % 39.7, Ruslar % 37.8, Almanlar % 5.8, Ukraynalılar %

[167] http://uyguravazi.kazgazeta.kz/?p=39079, 18 Ekim 2019.
[168] Kıdıralina, **a.g.e.**, s.107;

5.4, Özbekler % 2, Tatarlar % 2, Beyaz Ruslar % 1.1 ve Uygurlar % 1.1 düzeyindeydi.[169] Bu bilgileri karşılaştırıldığında, 1989 yılına göre 1999 yılında genel nüfus sayısının azaldığını, ama Kazak ve Uygur nüfusunun artış gösterdiği söylenebilir. Genel olarak 1959'lardan bu yana özellikle bağımsızlık sonrası Kazakistan'ın demografik gelişmesi Uygur Türklerinin lehine bir durum sergilemiştir denilebilir.

Tablo 31: Bağımsızlık Öncesi Kazakistan'ın Ulusal Terkibi[170]

	1970	**%**	**1979**	**%**	**1989**	**%**
Kazak	4238.400	36.6	5 293.400	36.6	6 496.900	40.1
Rus	5 521.900	42.4	5 991.200	40.8	6 062.000	37.4
Alman	858.100	6.6	900.200	6.1	946.900	5.8
Ukraynalı	933.500	7.2	898.000	6.1	875.700	5.4
Özbek	216.300	1.7	263.300	1.8	331.000	2.0
Tatar	285.7	2.2	312.600	2.1	320.700	2.0
Uygur	120.900	0.9	147.900	1.0	181.500	1.1
Beyaz Rus	198.300	1.5	181.500	1.2	177.900	1.1
Koreli	81.600	0.6	92.000	0.6	100.700	0.6
Türk	18.500	0.1	28.500	0.2	49.500	0.3
Dungan	17.300	0.1	22.500	0.2	30.000	0.2
Toplam	**13 013.000**	**100**	**14 688.300**	**100**	**16 199.200**	**100**

XXI. yüzyılın başlarında Kazakistan'ın demografik gelişimindeki yeni bir eğilim, nüfusun etnik terkibindeki değişim idi. Değerlendirilmekte olan dönemde ülkenin etnik profiline bakıldığında, demografik çoğunluk Türk halklarının payına gelmiştir. 25 yıl içerisinde (1989-2015) ülkedeki Kazak, Özbek ve Uygur halkının sayısı 1.6 kat artarak devlet nüfusunun % 70.5'ine (1989'de % 42.9) ulaşmıştır. Avrupa etnik grubu (Rus, Ukraynalı, Alman) ise 2.1 kat azalarak payı 1989'daki % 49.1'den 2015'te oransal olarak % 23.8'e gerilemiştir.[171]

[169] H. Alkan, **a.g.e.**, s.36.
[170] Abdıkalikova, Kurmanov, **a.g.e.,** s.20.
[171] Janna Aubakirova, "Demografiçeskoe Razvitie i Bezopasnost' Kazahstana (2000-2015): Swot-Analiz", **Vestnik Natsional'noy Akademii Nauk Respubliki Kazahstan**, S.3, Almatı, İP "Aruna", 2016, s.80.

Tablo 32: Nüfusun 1959-2002 Arası Yoğunluğu (%)[172]

	1959	**1970**	**1979**	**1989**	**1991**	**1995**	**1999**	**2002**
Kazak	30.0	32.6	36.0	39.7	41.1	46	53.3	55.7
Rus	42.7	42.4	40.8	37.8	37.3	34.7	29.9	28.3
Ukraynalı	8.2	7.2	6.1	5.4	5.3	5.1	3.6	3.3
Alman	7.2	6.6	6.1	5.8	5.1	3.2	2.3	1.8
Özbek	1.5	1.7	1.8	2.0	2.1	2.3	2.4	2.6
Tatar	2.1	2.1	2.1	2.0	2.0	2.0	1.6	1.6
Beyaz Rus	1.2	1.5	1.2	1.1	-	1.0	0.7	0.6
Uygur	0.6	0.9	1.0	1.1	1.1	1.3	1.4	1.4
Koreli	0.8	0.6	0.5	0.6	0.6	0.6	0.6	0.6
Azeri	0.4	0.4	0.6	0.5	-	0.6	0.5	0.5
Dungan	0.1	0.1	0.2	-	-	-	0.2	0.2

Etnik grupların sayıca çok veya az olmasına veya içlerinde sosyo-ekonomik, kültürel ve psikolojik değişikliklerin hızlı veya yavaş bir şekilde gerçekleşebilmesine bakılmaksızın bu guruplar için en önemli meselenin kendi kendini belirleme ve etnik kimliğini oluşturmak olduğu bir gerçektir.[173] Kazakistan bağımsızlığını kazandıktan sonraki dönemde kendi milli kimliğini belirleyerek gelişimin yeni aşamasına geçen etnik gruplardan biri Uygur halkı olmuştur. Uygurlar, Doğu Türkistan dışında en çok Orta Asya Türk devletlerini oluşturan başta Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan olmak üzere Türkmenistan ve Tacikistan'a dağılmışlardır. Uygurların, bir kısmının Rusya Federasyonu, Ukrayna, Türkiye ve başka cumhuriyetlerde de diaspora olarak yaşadıkları bilinmektedir. Kazakistan'daki Uygur nüfusu ülkenin özellikle güney ve güney-doğu bölgelerinde yaşamaktadır.[174]

Kazakistan'ın güney ve güney-doğusundaki nüfusun etnik yapısı üç ana bileşenden oluşmaktadır: Kazak çoğunluğu, Avrupa azınlığı ve Asya azınlığı (Özbek, Uygur, Dungan, Koreli vs.).[175] Tablo 32'de, görüldüğü üzere, 1959-1991 arasında Uygur nüfusunun sayısı iki katına yükselmiştir. 1970'e göre 1979 yılında genel sayı 27.000'e, 1979'a göre 1989 yılında 37.000'e artış göstermiştir. Bağımsızlıktan sonraki ilk nüfus sayımında ise 1989 yılına kıyasla nüfus sayısı takriben 25.000'e artmıştır.

[172] Kesici, **a.g.t.**, s.210; Kesici, **a.g.e.**,, s.260-264; Gürbüz, "a.g.m.", s.213.
[173] **Kazahstanskaya Politologiçeskaya Entsiklopediya**, Ed. T.T. Mustafin, Almatı, KazGU Yay., 1998, s.396.
[174] Tursun, "Orta Asya'daki Uygurların Kültürü ve Başarıları Üzerine", s.66.
[175] G. Yusupova, "Çislennost' Uygurskoy Diasporı v Kazahstane v 1959-2005 Godah", **Kazakstan Jogarı Mektebı**, S.4, Almatı, 2008, s.190.

Uygurlar, bağımsızlık öncesi dönemde en çok Alma-Ata ili, Alma-Ata şehri, Taldıkurgan ve Cambul illerinde ikamet ediyorsa da bağımsızlık sonrası dönemde aynı şekilde başta Almatı ili olmak üzere Almatı şehri, Güney Kazakistan ve Cambul illerinde yoğunlaşmıştır.

Tablo 33: Uygurların İllere Göre Dağılımı (1999)[176]

İl	**1999**	
	Oranı (%)	**Sayı**
Akmola	0.1	240
Aktöbe	0.0	105
Almatı	66.9	140.725
Atrau	0.0	41
Doğu Kazakistan	0.7	1.389
Cambul	1.2	2.569
Batı Kazakistan	0.0	44
Karaganda	0.3	686
Kostanay	0.1	170
Kızılorda	0.0	121
Mangıstau	0.0	63
Pavlodar	0.1	251
Kuzey Kazakistan	0.0	115
Güney Kazakistan	1.5	3.258
Astana şehri	0.0	161
Almatı şehri	28.7	60.427
Kazakistan	**100**	**210.365**

Tablo 34: 1889, 1999 Sayımlarına Göre Kentsel ve Kırsal Uygur Nüfusu[177]

Erkek				**Kadın**				**Toplam**	
1989		**1999**		**1989**		**1999**		**1989**	**1999**
kişi	%	kişi	%	kişi	%	kişi	%	**181.526**	**210.365**
91.179	50.2	105.122	50.0	90.347	49.8	105.243	50.0		
Kentsel Kesim									
32.860	50.5	42.070	49.2	32.888	50.0	43.384	50.8	**65.748**	**85.454**
Kırsal Kesim									
58.319	50.4	63.052	50.5	57.459	49.6	61.859	49.5	**115.778**	**124.911**

[176] Alekseenko v.d., **a.g.e.**, s.147.
[177] N. Krivko v.d., **Natsional'nıy Sostav Naseleniya Respubliki Kazahstan**, Ed. A. Smailova, C.IV, 1.bölüm, Almatı, Agenstvo RK Po Statistike, 2000, s.7, 9, 11.

Tablo 35: Uygurların İllere Göre Dağılımı (2009)[178]

İl	Kentsel Kesim	Kırsal Kesim	Toplam
Akmola	94	92	186
Aktöbe	77	42	119
Almatı	18.219	125.844	144.063
Atrau	67	16	83
Batı Kazakistan	72	18	90
Cambul	1.461	1.073	2.534
Karaganda	510	69	579
Kostanay	104	69	173
Kızılorda	121	15	136
Mangıstau	79	12	91
Güney Kazakistan	2.391	1.094	3.485
Pavlodar	184	22	206
Kuzey Kazakistan	56	54	110
Doğu Kazakistan	588	336	924
Astana şehri	689		689
Almatı şehri	71.245		71.245
Kazakistan	**95.957**	**128.756**	**224.713**

2004 yılında Uygur ahalisinin sayısı takriben 223.000 kişi iken bu sayı 2006'ya gelindiğinde yaklaşık olarak 7.000 kişilik artışla 229.800'e ulaşmıştır. Genel olarak Uygur nüfusu 1959'dan 2006'ya kadarki 47 senelik süreçte 60.000'den 229.800'e ulaşarak dört katına yükselmiştir. Bu yükseliş oranı büyük ölçüde doğal artış koşullarından kaynaklanmıştır. Ancak 1960'lı yıllardan itibaren Kazakistan'da doğum oranı hızlı düşüş eğilimi göstermiştir. 1980'lerin sonlarından ve 1990'ların başından günümüze ekonomideki krizin derinleşmesi ve nüfusun yaşam standartlarının gerilemesi dolayısıyla ülkedeki demografik durum, doğum oranı azalarak ölüm oranı ise artarak ciddi bir şekilde kötüleşmiştir. Toplam doğurganlık oranı % 2.2 azalarak 1.000 kişiye 18.100 doğum denk gelmiştir. Uygurlar arasında 1990-2004 yılları itibariyle doğum oranı % 31'den % 27.8'e gerilemiş, ölüm oranı ise % 5.1'den %5.8'e çıkmıştır. Bu dönemde doğal artış oranı ise % 25.9'dan % 22'lere düşmüştür. Yine de

[178] Agenstvo Respubliki Kazahstan Po Statistike, **Perepis' Naseleniya Respubliki Kazahstan 2009 Goda, Kratkiye İtogi**, Ed. A. A. Smailova, Astana, TOO "Signet Print", 2010, s.11, 17, 23. Ayelbaev v.d. eserinde (**a.g.e.**, s.17) Uygur nüfusunun 2009 yılındaki sayısı *241.946 kişiyi* oluşturarak Kazakistan illerine göre dağılımı şu şekilde verilmiştir: Akmola-274, Aktöbe-114, Almatı-153.442, Atrau-56, Batı Kazakistan-79, Cambul-2.751, Karaganda-732, Kostanay-162, Kızılorda-110, Mangıstau-111, Güney Kazakistan-3.727, Pavlodar-273, Kuzey Kazakistan-139, Doğu Kazakistan-1.436, Astan şehri-574, Almatı şehri-77.966 kişi.

1990-1999 arasında Kazak ve Ruslara kıyasla Uygur nüfusunun etnik profilinde doğum oranı yüksek rakamlarda seyretmiştir. Bunun başlıca dört sebebi vardır:

- cinsiyet ve yaş yapısı,
- evliliğin artması,
- sosyo-ekonomik koşullar,
- kırsal yaşam.[179]

Tablo 36: Uygur, Kazak ve Rus Nüfusunun Doğum, Ölüm ve Doğal Artış Oranı (1990-1999)[180]

	Yıl	Uygur	Kazak	Rus
Doğum Oranı, %	1990	31.0	30.1	14.5
	1992	30.5	28.6	12.1
	1993	30.8	27.0	10.5
	1999	25.4	17.3	8.6
Ölüm Oranı, %	1990	5.1	6.3	8.8
	1992	5.7	6.6	9.4
	1993	5.9	7.1	11.1
	1999	6.0	6.5	13.8
Doğal Artış Oranı, %	1990	25.9	23.8	5.7
	1992	24.8	22.0	2.7
	1993	24.9	19.9	-0.6
	1999	19.4	1.8	-3.3

2007-2008 yılları arasında Uygurlar, doğum oranı açısından sırasıyla % 23.19 ve % 25.34 oranıyla Özbek (% 30.22 ve % 33.02) ve Kazaklar'dan (% 24.73 ve % 27.06) sonra üçüncü pozisyonda yer almıştır. Aynı dönemde ölüm oranının göstergeleri % 6.12 ve % 6.35 şeklindedir. Böylelikle doğal artış göstergesi 2007'de 3.991 ve 2008'de 4.559 kişiyi oluşturmuştur. Buna ek olarak, Uygurlar arasında 1999-2008 döneminde diğer etnik gruplarla evlilik kuranların sayısının arttığı da ifade edilmektedir. Örneğin, 1999'da 269, 2007'de 658 ve 2008'de 655 er kişi; 1999'da 224, 2007'de 530 ve 2008'de 525 kadın diğer etnik temsilcilerle evlenmiştir.[181]

[179] G. Yusupova, "Demografiçeskoe Razvitie Uygurov v Kazahstane v 1959-2010 gg.", **Materialı Mejdunarodnoy Nauçno-Praktiçeskoy Konferentsii "Respublika Kazahstan i Mirovoy İstoriçeskiy Protsess" Posvyaşennıy Predsedatel'stvu Respubliki Kazahstan v OBSE**, Ed. S. K. Uderbaeva, Almatı, Kazak Universiteti Yay., 2011, s.129-131.
[180] Yusupova, "Çislennost' Uygurskoy Diasporı v Kazahstane v 1959-2005 Godah", s.193; Yusupova, "Demografiçeskoe Razvitie Uygurov v Kazahstane v 1959-2010 gg.", s.130.
[181] Ayelbaev v.d., **a.g.e.**, s.10-12.

Bağımsızlıktan 2000'li yılların başına kadar genel olarak doğum ve doğal artış oranına bakıldığında rakamların azaldığı gözlemlenmektedir. Ölüm oranı ise aksine yükselmiştir.

Tablo 37: Uygur Nüfusunda Doğum, Ölüm ve Doğal Artış (2009-2016)[182]

Yıl	Doğum Sayısı	Ölüm Sayısı	Doğal Artış
2009	5.709	1.415	4.294
2010	5.947	1.562	4.385
2011	5.827	1.533	4.294
2012	6.145	1.611	4.534
2013	6.130	1.556	4.574
2014	6.224	1.554	4.670
2015	6.273	1.521	4.752
2016	6.250	1.498	4.752

2010-2011 yıllarında doğum sayısı sırasıyla 5.929 ve 5.843 kişiyi, ölüm sayısı ise 1.525 ve 1.533 kişiyi oluşturmuştur. Böylece doğal artış 2010'da 4.404'e 2011'de ise 4.310'a varmıştır. Genel nüfus sayısı ise 2010 yılında 228.735 (% 1.41), 2011 yılında 233.176 (% 1.42), 2012 yılında 237.582 (% 1.42)'ye ulaşmıştır.[183] Uygur diasporası sayısı bakımından tüm etnik gruplar arasında beşinci sırada yer almaktadır. 2016 yılına gelindiğinde Uygur nüfusunun sayısı % 1.45 oranıyla 256.295'e varmıştır. İstatistik Komitesi'nin verilerine göre, 2016'nın başlarında Uygur nüfusunun sayısı Almatı ilinde 153.501 kişiyi, Almatı şehrinde ise 91.959 kişiyi oluşturmuştur.[184]

1 Ocak 2019'a tarihlenen İstatistik Komitesi verilerine göre (grafik 1), Kazakistan'ın etnik yapısı Türk kökenli halkların lehine olumlu değişim göstermektedir. Ülkedeki Kazak, Özbek ve Uygur nüfusunun sayısı ülke dışına göç hareketlerinin yoğun olamamasından dolayı artış gösterirken Rus, Ukraynalı ve Alman gibi Avrupa kökenli halkların ve Tatar Türklerinin sayısı gittikçe azalmaktadır. Bu nedenle sayısı bakımından beşinci sırada yer alan Uygur diasporasının ilerleyen dönemlerde Ukraynalı nüfusla yer değiştireceği öngörülmüştür. 2019 yılında 1 Ocak 2018'e kıyasla Ruslar 35.454, Ukraynalılar 6.598, Tatarlar 629, Almanlar 1.447 kişiye

[182] Ministerstvo Natsional'noy Ekonomiki Respubliki Kazahstan Komitet Po Statistike, **a.g.e.**, s.95-96.
[183] Hangeldi Abjanov v.d., **Kazakstannın Etnostarı. Etnosı Kazahstana. Ethnoses of Kazakhstan**, Almatı, Zolotaya Kniga Yay., 2015, s.15.
[184] Kayzer v.d., **a.g.e.**, s.10., 52.

azalmışken, Kazaklar 254.964, Özbekler 14.176, Uygurlar 4.599, Türkler 1.394, Azeriler 2.311 ve Koreliler 219 kişiye artış göstermiştir.[185]

Grafik 1. Kazakistan'ın Etnik Yapısı (1 Ocak 2019)

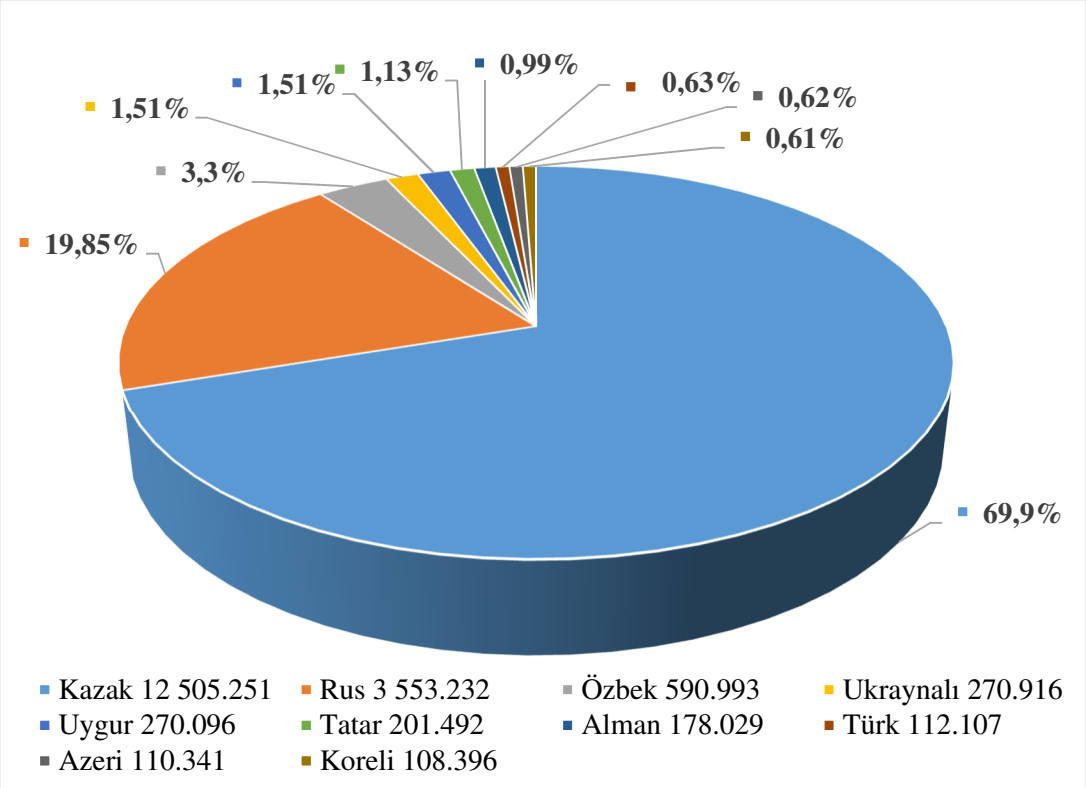

Uygur nüfusunun Kazakistan'ın sadece belli bölgelerinde yoğunlaşmasından bahsederken, bunun tarihi dönemler içerisindeki göç ve yerleşim süreçlerinden kaynaklandığını göz önüne almak gerekmektedir. Uygur diasporası yoğun olarak Almatı ilindeki *Panfilov, Uygur* (bölge nüfusunun % 56.1'i), *Enbekşikazak* ve *Talgar* ilçelerinde ve *Almatı şehri* ve *çevresinde* ikamet etmektedir.[186] Ahalinin ilçe köyleri ile Almatı şehri ve çevresindeki mahallelere göre dağılımı aşağıdaki gibidir:

[185] https://vlast.kz/obsshestvo/32977-etniceskaa-karta-kazahstana-kazahov-bolse-evropejcev-mense-tretij-mononacionalnyj-region.html, 3 Ekim 2019.
[186] Ayelbaev v.d., **a.g.e.**, 2010, s.16, 19; Markus Kayzer, Serik Beymenbetov v.d., **Sosuşestvovsnie Etniçeskih Grupp v Kazahstane**, Almatı, Fond İmeni Konrada Adenauira, 2017, s.52. 2009 sayımına göre, Panfilov, Enbekşikazak, Uygur, Talgar ilçelerindeki toplam nüfus sayısı sırasıyla 113.059, 257.506, 60.792 ve 170.221 kişidir. Bkz. Kazakstan Respublikası Statistika Agenttigi, **Almatı Oblısı 2009 Jılgı Kazakstan Respublikası Halkının Ulttık Sanagının Korıtındıları**, Ed. E.A. Smayılov, C.I, Astana, 2011, s.4.

1) *Panfilov ilçesi:* Yarkent şehri, Yukarı (Juqarqi) Honihay, Aşağı (Tövenki) Honihay, Sadır, Nag:riçi, Supitay, Yukarı (Juqarqi) Çulukay, Tövenki Çulukay, Avat, Büyük (Çoñ) Çigan, Küçük (Kiçik) Çigan, Nadek, Korgas, Alteöy, Yukarı Pencim, Aşağı Pencim, Akkent, Dehan-Geyret;
2) *Uygur ilçesi:* Avat, Dolata, Büyük Aksu, Küçük Aksu, Çarın, Çonca, Ketmen, Büyük Dehan, Küçük Dehan, Galcat, Dovun, Dardamtu, Tügmen, Aktam, Şunkar, Uzuntam, Kirgizsay (esk. Podgornoe), Bahar, Taştikarisu, Şirin, Ardolata (bkz. harita 8);
3) *Emgekçikazak/Enbekşikazak ilçesi*: Çelek/Şelek, Bayseyit, Malivay/Malıbay, Masak, Koram, Geyret (esk. Asi), Dehan, Kizilşerik (esk. Vinsovhoz), Bijanov (esk. Şemşidin), Lavar[187], Karayuta, karitoruk/Karaturık, Yenişer, Avat, Taştikara, Bayanday, Teşkensu, Taşkensaz, Birlik, Kazakstan, Paltivay/Baltabay, Emgek/Enbek, İşikte/Esik, Köktöbe (esk. Uygur), Kaynazar, Azat, Rahat;
4) *Talgar ilçesi*: Talgar kasabası, Kiziltug, Güldala (esk. Krasnoe Pole), Besagaş, Tuzdıbastau (esk. Kalinin), Kizilgeyret;
5) *Almatı şehri ve çevresi*: Sultankorgan (resmi değil), Dostluk/Dostık (esk. Drujba), Zarya-Vostok, Algabas, Gornıy Gigant, Kayrat, Ayradrom, Karasu, Aynabulak, Türksib, Yeni Hayat, Nurşaşkan (esk. Kolhozçi), Höcet/Ujet, Bulbul (esk. Malaya Stanitsa), Köktöbe, Karagaylı (esk. Çapay), Heşkelen/Kaskelen, Uzunagaş, Kargali, Koşmemet, Kapçigay, Pokrovka, Ötegen Batır (esk. Gres), Jetigen (esk. Nikolaevka).[188]

[187] 1918 yılına tarihlenen "Atu faciası"ndan sonra buradaki Uygur ahalisinin sayısı gittikçe azalmış günümüzde ise köyde Uygur nüfusu kalmamıştır.
[188] Bu bilgiler "Uygur Avazi" gazetesinin bölüm redaktörü, "Gunçe" dergisinin baş editörü Şamşidin Olalimoğlu Ayupov ile 22 Eylül 2019 tarihinde Almatı'da yapılan görüşmelerde sözlü olarak alınmıştır.

Harita 8: Uygur İlçesi[189]

[189] Uygur ilçesi 1934 yılında kurulmuştur. İlçe merkezi Şonjı/Çonca kasabasıdır. Bkz. "Uygır Audanı", **Jetısu Entsiklopediya**, Ed. Abduali Kaydar, Almatı, Arıs Yay., 2004, s.609. Haritada bölge adlarının Latince transliterasyonu Kazakça ve Uygurca verilmiştir.

4. Etnik Politikanın Yürütülmesinde Mezhep Diyalogu

Kazakistan, önde gelen dünya dinlerinin etki alanlarının kesiştiği bir noktada yer almaktadır. Kazakistan Diyanet İşleri Başkanlığı'na göre, Kazakistan'da 17 mezhep bulunmaktadır. Kazakistan'daki etnik gruplar İslam, Hıristiyanlık, Yahudilik, Budizm, Konfüçyüslük vb. dini inançları benimsemektedir.[190] İslam, geleneksel bir din olarak Kazakistanlıların çoğunun dini yaşamında önemli bir yere sahiptir.

İstatistik verilere göre, Kazakistan'da ülke nüfusunun % 70'ini oluşturan 29 etnik grubun benimsediği 10 milyonu aşkın Müslüman bulunmaktadır. Sayıca ikinci sırada yer alan Ortodoks Hıristiyan camiası (özellikle Rus, Ukraynalı ve Beyaz Rus) ise 3 milyon civarındadır. Ayrıca ülkede modern Yahudiliğin Ortodoks, Reformist ve Muhafazakâr gibi dalları da resmi olarak temsil edilmektedir.[191] Ülkede İslam dinini benimseyenlerin çoğu özellikle Güney-Kazakistan ve Almatı illerinde, Hıristiyan dinini benimseyenler ise Karaganda, Doğu-Kazakistan ve Kostanay illerinde ikamet etmektedir.[192]

Kazakistan'da 1992 yılında dinler arası ilişkilerin yasal temelini oluşturan ve uluslararası normlara uygun olduğu belirtilen *"Din özgürlüğü ve dini topluluklar hakkında"* adlı kanun kabul edilmiştir. Ülkedeki demografik faktör hükümetin İslam ve Ortodoksluk arasındaki dengeyi korumasının başlıca nedenlerinden biridir.[193] N. A. Nazarbayev; Kazakistan'daki din çeşitliliğini mezhepler arasında diyalog sistemi oluşturmak suretiyle ülkenin birlik ve beraberliğini pekiştirmek ve korumak için kullanmak gerektiğini belirtmiştir.[194]

2000'li yıllara kadar Kazakistan nüfusunun en dindar tabakası olarak Kazak veya Ruslar değil İslam'ı benimseyen Özbek, Çeçen ve Uygurlar, keza Ortodoks eski inançtakiler (Rusça "staroobryadtsı") olarak belirtilmiştir.[195]

---

[190] Abjanov v.d., **a.g.e.**, s.21.
[191] Nısanbaev, Malinin, **a.g.e.**, s.218.
[192] Agenstvo Respubliki Po Statistike, **a.g.e.**, s.25.
[193] Kadırjan Smagulov, "Sovremennaya Religioznaya Situatsiya v Kazahstane", **Tsenral'naya Aziya i Kavkaz-Central Asia and The Caucasus**, C.XIV, S.3, İsveç, 2011, s.55.
[194] Nısanbaev, Malinin, **a.g.e.**, s.219.
[195] Smagulov, "a.g.m.", s.71.

1 Ocak 2011 tarihine kadar Kazakistan'da 4.551 dini topluluk faaliyet yürütmekteydi. 25 Ekim 2012 tarihinde kayıt çalışmalarının tekrar yapılmasından sonra dini toplulukların sayısı 3.088'e gerilemiştir. Kayıt işlemlerinin tekrar düzenlenmesi dini derneklerin inancını öğrenmeye imkân sağlamıştır. Bundan önce ülkede 46 mezhep bulunmuş ise, günümüzde onların sayısı 17'ye inmiştir.[196] Bilahare Ekim 2011 tarihinde *"Dini faaliyetler ve dini dernekler"* adlı yeni kanun kabul edilmiştir. Buna ek olarak, *"Kazakistan Cumhuriyeti'nin dini faaliyetler ve dini dernekler konusundaki bazı yasaların düzeltilmesi ve tamamlanması hakkında"* adlı kanun imzalanarak dini derneklerin tekrar kayıttan geçirilmesi göz önünde bulundurulmuş ve kayıt dışındaki toplulukların faaliyetleri yasaklanmıştır.[197]

Kazakistan'daki Uygur toplumunun dini yaşamı değerlendirilecek olursa, Uygur nüfusunun çoğunluğunun İslam dinini benimsediği söylenebilir. Bunun yanı sıra Uygur toplumunun dini dernekleri bulunmamaktadır. Halkın dini faaliyetleri Kazakistan Müslümanları Dini Birliği'nin desteğiyle Uygur ve Rus dillerinde yayımlanmakta olan "İhsan" adlı dini eğitim dergisinin neşredilmesiyle sınırlıdır.

Tablo 38: Dini İnanca Göre Uygur Nüfusu (2009)[198]

Toplam	**Dinini Belirtenler**						**Dinini Belirtmeyenler**
	Müslim	**Hıristiyan**	**Yahudi**	**Budist**	**Diğer**	**Ateist**	
224.713	221.007	1.142	34	33	63	1.377	1.057

[196] Nuriddin Sultanmuratov, "Kazakstandagı Memlekettik Konfessionaldık Katınastardın Ülgisi", **Vliyanie Religii Na Sovremennıy Mir. Materialı Mejdunarodnoy Nauçno-Praktiçeskoy Konferentsii**, Ed. Z. K. Şaukenova, Almatı, İFPR KN MON RK, 2013, s.362.

[197] Şolpan Tazabek, "Mejkonfessional'noe i Mejetniçeskoe Soglasie v Kazahstane Kak Faktor Politiçeskoy Modernizatsii Gosudarstva", **Vliyanie Religii Na Sovremennıy Mir. Materialı Mejdunarodnoy Nauçno-Praktiçeskoy Konferentsii**, Ed. Z. K. Şaukenova, Almatı, İFPR KN MON RK, 2013, s.374.

[198] Agenstvo Respubliki Po Statistike, **a.g.e.**, s.25.

SONUÇ

Türkistan bozkırlarındaki durum emperyalist güçlerin hükmettiği Çarlık ve Sovyet gibi uzun ve çileli dönemlerde Türk soylu halkların aleyhine işleyerek, bölge nüfusunu yerinden oynatmış ve çoğunun kaderini yeniden çizmiştir. Hem Çarlık hem de Sovyet dönemlerindeki Rus-Çin ilişkileri ve tarafların yürüttüğü aldatıcı siyaset Doğu Türkistan Türklerini istenilen yöne fırlatan bir top haline getirerek özellikle Uygur halkının kaderini iki yönde etkileyerek, sınır ötesinde "jeo-stratejik" bir millete dönüşen "Sovyet Uygurları" tipinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sovyet döneminin kapanmasıyla özellikle Doğu Türkistan ile Kazakistan toprakları arasında yaşanan karşılıklı göç akınlarının yoğunluğu dolayısıyla "Sovyet Uygurları" tabirinin bilahare "Kazakistan Uygurları" olarak kullanılmaya başlamasını doğurmuştur. Böylelikle, tarih şuurunu kaybetmeden nesilden nesile taşıma maharetini gösteren Uygur Türklerinin, belli bir kısmının tarihi ve sosyo-kültürel yaşamı, dönemin katı şartları dolayısıyla ana vatanlarının hemen yanı başında bambaşka bir mecrada temayüz etmiştir.

Kazakistan Uygurlarının bu topraklardaki tarihi gelişim süreci çok eski dönemlere dayandırılsa da, resmi olarak, bu sürecin başlangıcı Uygur tarihine "büyük göç-göç" olarak iz bırakan 1881'de imzalanan komşu ülkeler arası Petersburg/İli antlaşması sonucu başlatılan göç hadiseleriyle irtibatlıdır. Lakin bahsedilen tarihten önce de, yani XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren, ilk Mançu istilası (1759) veya Cihangir Hoca ayaklanmasının (1826-1828) bastırılması gibi dönemin farklı sosyo-politik sebepleri dolayısıyla Doğu Türkistan'dan Batı Türkistan'ın Yedisu ve Fergana bölgelerine yönelik göç hadiseleri vuku bulmuştur. Üzerinde teferruatlı çalışmalar yapılmamış olsa da, zikredilen bu dönemlerden önce de karşılıklı göçlerin yaşandığı ve bunun için belli bir zeminin hazırlandığı tarihi bir hakikattir. Şunu da bu vesile ile ifade etmek gerekir ki, Rus-Çin tarafının Türkistan'da sürdürdüğü yayılmacı siyaset dolayısıyla "yapay sınırların" oluşturulması ve bu sınırların belli dönemlerde yerlerinin değiştirilmesi sonucu hududa yakın bölgelerdeki Uygur köyleri ve ahalisi, göç etmeksizin sınır ötesinde kalarak "yerli" olarak yaşamlarını sürdürmüştür. Dahası bundan yüzyıllar önce de Batı Türkistan topraklarında Uygur yerleşim yerlerinin bulunduğunu destekleyen kaynakların varlığını da dikkate almak gerekmektedir.

Çalışmamızın asıl gayesi Uygurların Kazakistan'a yerleşim sürecini Çarlık ve Sovyet şeklinde dönemsel olarak tarihi arka planıyla aydınlatmaya, ayrıca günümüz Kazakistan Uygurlarının durumunu ayrıntılı bir şekilde değerlendirmeye matuftu. Göç süreçleriyle ilgili yazılan yerli ve yabancı eserler etraflıca tetkik edilmiştir. Özellikle Sovyet döneminde kaleme alınan bazı eserlerde dönemin olayları sansür dolayısıyla açık bir şekilde aydınlatılmadığından, bu türden çalışmalara ihtiyatla yaklaşılmıştır. Tezin üçüncü bölümünde günümüz Uygurlarının genel durumu, özellikle eğitim ve sosyo-kültürel yaşamları gibi meselelerde kaynak eksikliği hissedildiğinden konuyu bilen kişilerle mülakatlar yapılması sonucu bu eksikler giderilmeye çalışılmıştır.

Genel bir değerlendirme yapılacak olursa; Doğu Türkistan'dan Kazakistan topraklarına gerçekleşen kayıtlı toplu nüfus hareketleri tarihinde özellikle iki dönemin altını çizmek mümkündür. Bu göç dalgalarının ilki Çarlık döneminde (1881-1884) yaşanmış, ikincisi ise Sovyet dönemine (1950-1963) denk gelmiştir. Bağımsız Kazakistan döneminde ise toplu değil, bireysel nitelik taşıyan göç hareketleri gözlemlenmiştir. Bundan ziyade XX. yüzyılın başlarından itibaren Orta Asya halklarının yaşam şartlarının zorlaştırılması, topraksızlaşma, kıtlık, etnik baskı, iç savaş ve tasfiye hareketleri gibi farklı etkenler dolayısıyla Doğu Türkistan'a yönelik "ters göç dalgaları" da vuku bulmuştur.

Çarlık ve Sovyet dönemlerindeki Uygur nüfusunun eğitim ve sosyo-kültürel yaşamı objektif olarak değerlendirilecek olunursa; her iki dönemin yaşattırdığı kayıplara rağmen Sovyet döneminin kazandırdıklarının daha baskın olduğu görülecektir. Çarlık döneminde etniklere yönelik yapılan kısıtlamalar cehalet ortamını ve sınıfsal çelişkileri bir süre devam ettirmiş, Sovyet hâkimiyetinin kurulması ise beraberinde özgürlük kıvılcımları, liberal bir bakış açısı ve "milli uyanış" esintisini getirmiştir. Bu durum ilk başlarda yerli etniklerin lehine işleyerek Çarlık zamanında müsaade edilmeyen basın özgürlüğü, milli okullar vb. kuruluşlar açma çalışmalarını hızlandırmıştır. Böylelikle Sovyet döneminde Kazakistan, Uygur kültürü ve eğitimin geliştiği bir merkeze dönüşmüştür. Fakat devrimci düşüncelerin getirdiği bu gelişmeler hâkimiyetin "Sovyet insanı" yaratma çabalarına tahammülsüzlük olarak dönüşmesi, milli faaliyetlere ket vurulmasını ve Ruslaştırma merkezli asimilasyon hareketlerini doğurmuştur. Bu durum insanlık dramlarının en ağır şekillerinin

zikredilen bölgelerde yaşanmasına yol açmıştır. Böylelikle Sovyet Uygurları, bölge halkıyla aynı kaderi paylaşmış, gelişimleri de geriye doğru gidişler göstermiştir. Sovyet hâkimiyetinin Ruslaştırma faaliyetleri bir nevi başarıya ulaşsa da vatandan uzakta bir vatan edinen Kazakistan Uygur diasporası, milli kimliğini, dilini ve dinini yitirmemiştir. Kazakistan, bağımsızlığına kavuşmasından sonra da Uygur halkına ev sahipliği yapmaya devam ederek yurtdışındaki Uygur diasporasının en yoğun olduğu ve Uygur kültürün özgürce geliştiği bir ülke konumuna gelmiştir.

Genel itibariyle Kazakistan'daki Uygur nüfusunun etnik yapısında bağımsızlık öncesi ve sonrası dönemlerde önemli değişimler olmuştur. Dönemin olayları objektif olarak değerlendirildiğinde, Uygurların nüfus oranı açısından Çarlık/Sovyet ve bağımsız Kazakistan dönemleri arasında yaşanan göçlerde büyük bir rakamsal uçurum olduğu görülecektir. Bunun nedeni bağımsızlık sonrası dönemde ülkeye göç hareketlerinin yok denilecek kadar az yaşanması ve bireysel olması ile izah edilebilir. Bu hususta dikkat edilmesi gereken nokta, başka milliyetlere kıyasla genel itibariyle bağımsızlık sonrası dönemde Uygurlar arasında Kazakistan'dan ülke dışına toplu göç akınları yaşanmamıştır. Dolayısıyla Uygur nüfusunun sonraki dönemlerdeki artışı sadece doğal artış yollarıyla gerçekleşmiştir.

Hülasa olarak şunu söylemek gerekir ki, hem Çarlık hem de Sovyet dönemlerinin ağır yükünü taşıyan Kazakistan Uygurları yaşadığı zorluklara rağmen günümüzde Kazakistan Cumhuriyeti'nin yürüttüğü barışçıl etnik siyaset sayesinde eğitim ve sosyo-kültürel alanlarda başarılar elde ederek, milli kimlik ve şuurunu korumaya ve kardeş Kazak halkıyla aynı kaderi paylaşmaya devam etmektedir. 140'tan fazla etnik unsura ev sahipliği yapmakta olan Kazakistan Cumhuriyeti'nin milletlere yönelik olumlu tutumu ve onlara sağladığı imkânlar bir nevi "Uluslararası Dostluk Laboratuvarı"nı doğurmuştur. Diasporalara ana dilinde eğitim alma, cumhuriyet derecesindeki kültür ve eğitim kurumlarına sahip olma, dil ve basın özgürlüğü gibi imkânların sağlanması ve milli kültürün geliştirilmesi için verilen destekler Kazakistan Uygurları örneğinde açık görülmektedir. Böylece, Kazakistan Uygurlarının diğer ülkelerdeki Uygur topluluklarına nazaran milli kimlik ve kültürünü daha iyi koruyabilmeleri onların bağımsızlık sonrası dönemde daha özgür bir gelişme yoluna girmelerinden kaynaklanmaktadır denilebilir.

KAYNAKÇA

"Uygır Audanı", **Jetısu Ensiklopediya**, Ed. Abduali Kaydar, Almatı, Arıs Yay., 2004, s.609-611.

"Uygurskiy Teatr Muzıkal'noy Komedii", **Kazahstan. Natsional'naya Entsiklopediya**, Ed. B. Ayagan, C.V, Almatı, Kazak Entsiklopediyası Yay., 2006, s.290.

Abaşin, S. N. v.d.: **Tsentral'naya Aziya v Sostave Rossiyskoy İmperii**, Moskova, Novoe Literaturnoe Obozreniye Yay., 2008.

Abdıkalikova, G.-Kurmanov, A.: **Sotsial'naya Zaşita Naseleniya v Usloviyah Demografiçeskih İzmeneniy v Respublike Kazahstan**, Astana, KazServicePrint Ltd Yay., 2010, s.19-20.

Abdurahmanov, Mahmut: "Atu Vakiesi - Uygurlar Paciesi", **Hayat Bilen Hemnepes**, Haz. Aznat Talipov, Almatı, Bilim Yay., 2017, s.16-25.

Abdurrahman, Varis: "Koçu (İdikut) Uygur Devleti", **Türkler**, C.II, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.238-248.

Abduseitova, M.H. v.d.: **İnitsiativı, Napravlennıye v Mir**, Almatı, Kazak Entsiklopediyası Yay., 2011.

Abdusemetov, Nezergoca: **Yoruk Sahillar: Tarihiy Materiallar, Şeirlar, Proza**, Haz. Şavdun Ayupov, Almatı, Jazuşı Yay., 1991.

Abjanov, Hangeldi v.d.: **Kazakstannın Etnostarı. Etnosı Kazahstana. Ethnoses of Kazakhstan**, Almatı, Zolotaya Kniga Yay., 2015.

Abulgazi Bahadur: **Rodoslovnoe Drevo Tyurkov, İzvestiya Obşestva Arheologii, İstorii i Etnografii Pri İmperatorskom Kazanskom Universitete**, Çev. G. S. Sablukov, Ed. E. Katanov, C.XXI, №1-6, Kazan, Tipo-Litografya Kazanskogo Universiteta Yay., 1906, (Çevrimiçi)

www.elbib.nbchr.ru/lib_files/0/ioaie_0_0000081.pdf, 14 Ekim 2018.

Administratsiya Prezidenta Respubliki Kazahstan, "Kontseptsiya Razvitiya Assamblei Naroda Kazahstana (do 2020 Goda)", **Prezident Respubliki Kazahstan Ukaz**, Astana, 2013, (Çevrimiçi) http://www.akorda.kz/upload/%E2%84%96%20552%20%D1%80.pdf, 28 Mayıs 2019.

Agenstvo Respubliki Kazahstan Po Statistike, **Perepis' Naseleniya Respubliki Kazahstan 2009 Goda, Kratkiye İtogi**, Ed. A. A. Smailova, Astana, TOO "Signet Print", 2010.

Agenstvo Respubliki Po Statistike, **Analitiçeskiy Otçet. İtogi Natsional'noy Perepisi Naseleniya Respubliki Kazahstan 2009 Goda**, Ed. A. A. Smailova, Astana, TOO İPK "AstanaBlankİzdat", 2011.

Akademiya Nauk Kazahskoy SSR, İnstitut Yazıkoznaniya, Otdel Uygurovedeniya, "Rezolyutsiya Pervoy Respublikanskoy Uygurovedçeskoy Konferentsii "Aktual'nıye Problemı Sovetskogo Uygurovedeniya", **Aktual'nıye Problemı Sovetskogo Uygurovedeniya: Materialı I Respublikanskoy Uygurovedçeskoy Konferentsii**, Ed. G. S. Sadvakasov, A. T. Kaydarov v.d., Alma-Ata, Nauka Yay., 1983, s.265-266.

Alekseenko, A. N. v.d.: **Etnosı Kazahstana**, Astana, Elorda Yay., 2001.

Alekseenko, Nikolay: **Naseleniye Dorevolyutsionnogo Kazahstana (Çislennost', Razmeşeniye, Sostav, 1870-1914 gg.)**, Alma-Ata, Hauka KazSSR Yay., 1981.

Aliyarov, Esenjol-Kaljekov, Tattimbet: "Mejkonfessional'nıe i Mejetniçeskie Otnoşeniya v Kazahstane: Sostoyanie i Perspektivı Razvitiya", **Vliyanie Religii Na Sovremennıy Mir. Materialı Mejdunarodnoy Nauçno-Praktiçeskoy**

Konferentsii, Ed. Z. K. Şaukenova, Almatı, İFPR KN MON RK, 2013, s.20-25.

Alkan, Cihan: **Türkistan Tarihi ve Medeniyeti**, İstanbul, Kamer Yay., 2017.

Alkan, Haluk: **Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Siyasal Hayat ve Kurumlar**, Ankara, Karınca Yay., 2011.

Alptekin, İsa Yusuf: **Doğu Türkistan Davası**, 2. bsk., İstanbul, Otağ Yay., 1975.

Aminov, Alim: **Ekonomiçeskoe Razvitiye Sredney Azii (Kolonialnıy Period)**, Taşkent, GİU SSR, 1959.

Arhiv Prezidenta Respubliki Kazahstan, Fon-811, OP-4, D-36, Y-45, 46.

Aristov, Nikolay: **Trudı Po İstorii i Etniçeskomu Sostavu Tyurkskih Plemen**, Ed. V. M. Ploskih, Bişkek, İlim Yay., 2003.

Asılbekov, Malik: "Kazakistan'ın XX. Yüzyıldaki Demografik Gelişimi", **Kazakistan Tarihi: Makaleler**, Ankara, TTK Yay., 2007, s.156-164.

Asimov, Minemcan: "Yene Atu Hekkide", **Uygur Avazi**, S.29(7627), 19.07.2013, s.10.

Asmatov, Erşat-Supiev, Bahtişat: **Eho Stoletiya. Esir Sadasi. Gasır Jangırıgı,** Almatı, Mir Yay., 2018.

Atantaeva, Bakıt: "Migratsionnıye Dvijeniya Naseleniya İliyskogo Kraya Posle Podpisaniya Petersburgskogo Dogovora 1881 g.", Vestnik KazNU, Seriya Mejdunarodnıye Otnoşeniya i Mejdunarodnoe Pravo, S.1(27), Almatı, Kazak Universiteti Yay., 2007, s.63-68.

Atantaeva, Bakıt: "Novıe Dokumentı Ob Otkoçevkah Naseleniya v Kitay v 1930-e gg", **Vestnik KazNu, Seriya**

Vostokovedeniya, S.1(38), Almatı, Kazak Universitetı Yay., 2007, s.12-17.

Atantaeva, Bakıt: "Novıye Dokumentı Po İmmigratsii Kazahov İz Kitaya v Kazahstan v 1950-1960 gg", **Vestnik Semipalatinskogo Gosudarstvennogo Universiteta İmeni Şakarima**, Ed. J. M. Adilov, S.1(37), Semipalatinsk, 2007, s.19-27.

Atantaeva, Bakıt: "Osnovnıye Vidı Migratsiy Naseleniya Mejdu Kazahstanom i Kitaem v Kontse XIX - Naçale XX vv.", **Vestnik Semipalatinskogo Gosudarstvennogo Universiteta İmeni Şakarima**, Ed. J. M. Adilov, S.1(37), Semipalatinsk, 2007, s.41-49.

Atantaeva, Bakıt: "Pereseleniye Uygurov i Dungan Na Territoriyu Kazahstana Vo Vtoroy Polovine XIX v.: Priçinı i Posledstviya", **Otan Tarihı**, S.2(38), Almatı, 2007, s.42-49.

Ataöv, Türkkaya: "Sovyetler Birliği ve Çin Halk Cumhuriyeti", **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi**, C.XIX, S.2, 1964, s.241-281.

Aubakirova, Janna: "Demografiçeskoe Razvitie i Bezopasnost' Kazahstana (2000-2015): Swot-Analiz", **Vestnik Natsional'noy Akademii Nauk Respubliki Kazahstan**, S.3, Almatı, İP "Aruna", 2016, s.79-88.

Aubakirova, Janna: **Vosproizvodstvo Naseleniya Kazahstana: Etnoregional'nıy Aspekt**, Ust'-Kamenogorsk, y.y., 2010.

Avesta. İzbrannıye Gimnı, Çev. İ. M. Steblin-Kamenskiy, Duşanbe, Adip Yay., 1990.

Ayelbaev, B. A. v.d., **Faktorı Vneşnego Vliyaniya Na Mejetniçeskie Otnoşeniya v Respublike Kazahstan: Kollektivnaya Mongrafiya**, Ed. B. K. Sultanova, Almatı, KİSİ Pri Prezidente RK, 2010.

Ayupov, Şamşidin: **Jutum - Pehrim**, Almatı, Almatı Yay., 2018.

Ayupova Z. K.-Kusainov, D. U.: "Garmonizatsiya i Problemı Dal'neyşego Soverşenstvovaniya Migratsionnogo Zakonodatel'stva Respubliki Kazahstan", **Vestnik Natsional'noy Akademii Nauk Respubliki Kazahstan**, S.5, Almatı, İP "Aruna", 2014, s.143-149.

Azamatov, Yoldaş: "İsmayil Yüsüpov", **XX. Esir Namayendiliri**, Almatı, Rond Yay., 2005, s.129-137.

Azamatov, Yoldaş: **Tarih Savakliri Yaki Ötmüşsiz Keleçek Yok**, Almatı, Mir Yay., 2010.

Balıkova, Akkayın: "Migratsionnıye Protsessı v 20-30-e Godı XX Veka v Kazahstane", **Migratsionnıye Protsessı: Trendı, Vızovı, Perspektivı**, Ed. N.G. Bagautdinova, E.V. Fahrutdinova, Kazan, Oteçestvo Yay., 2014, s.157-160.

Baranova, Y. G., Djandosov, A. U.: "O Vınujdennoy Migratsii i Perehode v Rossiyskoe Poddanstvo Razliçnıh Grupp Musulmanskogo Naseleniya Kuldjinskogo Kraya Sintsyana", **Rodnoy Kray, İstoriko-Kraevedçeskiy i Arhivnıy Jurnal**, S.1 (6), 2016, s.70-86.

Baratova, Galina: "Uygurı v Kazahstane i Sredney Azii v XIX-XX vv. (Dinamika Çislennosti)", **İzvestiya Natsional'noy Akademii Nauk Respubliki Kazahstan, Seriya Obşestvennıh Nauk**, S.6(198), Almatı, Gılım Yay., 1994, s.16-19.

Barmin, Valeriy v.d.: "Sintszyan: Oçerk İstorii Regiona", **Obşestvo i Gosudarstvo v Kitae**, C.XLVI, S.21, Moskva: İV RAN, 2016, s.209-244.

Barthold, Vasiliy: **Orta Asya Türk Tarihi**, Haz. Samet Çelik, İstanbul, Divan Kitap, 3. bsk, 2017.

Bennigsen, Alexandre: "Sovyet Müslümanları ve İslam Dünyası", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Çev. İsmail Orhan Türköz, C.II, S.11, Nisan 1981, s.23-50.

Bernştam, Aleksander: **İstoriya Kırgız i Kırgızstana s Drevneyşih Vremen do Mongol'skogo Zavoevaniya,** Haz. K. Taşbaeva, L. Vedutova, C.II, Bişkek, Aybek Yay., 1998, (Çevrimiçi) https://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/A_ Bernstam_Kirgizy.pdf, 30 Kasım 2018.

Biçurin, Nikita: **Sobraniye Svedeniy o Narodah, Obitavşih v Sredney Azii v Drevnie Vremena**, C.I, Moskva-Leningrad, AN SSSR Yay., 1950, (Çevrimiçi) https://www.twirpx.com/file/267510/, 14 Ekim 2018.

Biray, Nergis- Erdem, Ezgi: "Orta Asya'da Yürütülen Rus Dil Politikası Fikrinin Amaçları ve Türk Cumhuriyetlerinin Mücadele Siyaseti", **100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası**, Ed. Yunus Koç, Mikail Cengiz, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yay., 2018, s.441-448.

Biruni's Picture Of The World, Ed. Z. V. Togan, New Delhi, 1937.

Bizakov, Seydin: **Mir Turkskih Narodov: İstoriko-Etnografiçeskie Oçerki,** Almatı, 2014.

Brose, Michael C.: "Moğol Hakimiyeti Altında Uygurlar", **Türkler**, C.IV, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.249-254.

Buğra, Mehmet Emin: "Doğu Türkistan'a Dair", **Türk Kültürü**, S.21/Temmuz, Ankara, 1964, s.95-101.

Buğra, Mehmet Emin: **Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu**, İstanbul, Güven Basımevi, 1952.

Buzurhanoğlu, Şeriphan: "Atu Paciesi. Yenişer Vakiesi", **Uygur Avazi**, S.21 (7774), 26.05.2016, s.8.

Clark, William-Kamalov, Ablet: "Orta Asya Sınırlarına Uygur Göçü", **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, Çev. Adem Öğer, Zulhayat Ötkür, S.9, 2017, s.113-124.

Clark, William-Kamalov, Ablet: "Uighur Migration Across Central Asian Frontiers", **Central Asian Survey**, S.23(2), s.167-182.

Cumhuriyetlik Etno-Medeniyet Merkizi Kenişi, **Kazakstan Uygurlirinin Cumhuriyetlik Medeniyet Merkizi Cemiyetlik Birleşmisige 5 Jil**, Almatı, y.y., 2009.

Çağlar, Aytaç: "Kazakistan'ın Ulus İnşa Süresi ve Ekonomi Politiği", **Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C.VIII, S.1, Karabük, 2018, s.60-84.

Çandarlıoğlu, Gülçin: **İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, İstanbul, TDAV, 2003.

Çandarlıoğlu, Gülçin: **Sarı Uygurlar ve Kansu Bölgesi Kabileleri (9-11. Asırlar)**, 2. bsk., İstanbul, TDAV, 2004.

Çandarlıoğlu, Gülçin: **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)**, 2. bsk., İstanbul, TDAV, 2013.

Çokuşov, B.: **Klassovaya Bor'ba i Uproçeniye Sovetskoy Vlasti v Kirgizskih Ailah (1918-1924)**, Frunze, Kırgızistan Yay., 1968.

Çolakoğlu, Selçuk: "Çin-Sovyet İttifakı Döneminde (1950-1963) Orta Asya", **Bilig**, S.8, Ankara, Kış/1999, s.13-25.

Datsışen, Vladimir: **İstoriya Rossiysko-Kitayskih Otnoşeniy v Kontse XIX - Naçale XX vv. Monografiya**, Moskva, Direkt-Media Yay., 2014.

Demirağ, Yelda: "1755-1949 Yılları Arasında Doğu Türkistan", **UUAD**, S.3, 2014, s.229-245.

Devlet, Nadir: "Rusya Türklerinde Milliyetçilik (Türklük) Şuurunun Gelişmesi", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.14, İstanbul, Özdemir Basımevi, Ekim 1981, s.148-160.

Devlet, Nadir: "Sovyetler Birliğindeki Türkleri Ruslaştırmada Yeni Adımlar", **Türk Dünyası Araştırmaları**, S.28, İstanbul, Afşin Matbaası, Şubat 1984, s.38-47.

Divitçioğlu, Sencer: **Orta-Asya Türk İmparatorluğu (VI. – VIII. Yüzyıllar)**, 3. bsk., Ankara, İmge Kitabevi, 2005.

Dyakov, A: "Vospominaniya İliyskogo Sibintsa o Dungansko-Tarançinskom Vosstanii v 1864-1871 Godah v İliyskom Krae", **Zapiski Vostoçnogo Otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Arheologiçeskogo Obşestva**, C.XVIII, Sankt-Petersburg, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk, 1908, s.233-283.

Ebdueli, R. M.- Gribanova, E. M.- Şepel, V. N. v.d.: **İz İstorii Deportatsiy. Kazahstan. 1935-1939. Sbornik Dokumentov**, Almatı: LEM Yay., 2014.

Eberhard, Wolfram: "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", Çev. Mecdut Mansuroğlu, **Türkiyat Mecmuası**, C.VII, Ankara, 1942, s.125-191, (Çevrimiçi) http://dergipark.gov.tr/download/article-file/172973, 8 Ekim 2018.

Eberhard, Wolfram: **Çin'in Şimal Komşuları,** Çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara, TTK Yay., Seri. VII, No. 9, 1942.

Eleuov, Tajen: "O Haraktere Vosstaniya 1916 Goda v Kazahstane", **Vestnik AN Kaz SSR**, S.6 (111), Alma-Ata, İzdatelstvo AN Kaz SSR, 1954, s.33-43.

Emet, Erkin: "Karahanlılar ve Uygurlar", **Türkler**, C.IV, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.469-476.

Erbolkızı, Enlik: "Almatı'da Uygır Etnomedeni Ortalığının Kezekten Tıs Saylau Konferentsiyası Ötti", **Kazak Üni**, Almatı, (Çevrimiçi) https://qazaquni.kz/2019/02/13/95858.html, 8 Ağustos 2019.

Ertısbaev, Ermuhamet: **Kazahstan i Nazarbayev: Logika Peremen**, Astana, Elorda Yay., 2011.

Erzin, Munir: "Pervaya Lastoçka Naşey Peçati (K 100-Letiyu İzdaniya Gazetı "Sadai Tarançi", **Eho Stoletiya. Esir Sadasi. Gasır Jangırığı**, Haz. Erşat Asmatov, Bahtişat Supiev, Almatı, Mir Neşr., 2018, s.77-83.

Erzin, Munir: **Stanovleniye i Razvitiye Uygurskoy Sovetskoy Peçati**, Alma-Ata, Nauka Kazahskoy SSR Yay., 1988.

Forbes, Andrew D.W.: **Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan'ın 1911-1949 arası Siyasi Tarihi)**, Çev. Enver Can, İstanbul, Doğu Türkistan Vakfı Yay., 1998.

Galuzo, Petr: **Agrarnıe Otnoşeniya Na Yuge Kazahstana v 1867-1914 gg.**, Alma-Ata, Nauka Yay., 1965.

Genç, Reşat: "Karahanlılar Tarihi", **Türkler**, C.IV, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, s.445-459.

Gins, Georgiy: "Tarançi i Dungane, Oçerki İz Poezdki Po Semireçyu", **İstoriçeskiy Vestnik**, 1911, S.8, s.672-708.

Gocamberdi, Kehriman: **Kommunistik Hitay Davridiki Uygurlarnin Etnosiyasiy Tarihi**, İstanbul, Taklimakan Nashriati, 2013.

Gocamberdi, Kehriman: **Uygurlar (Kedimiy Zamanlardin Ta Hazirki Künlergiçe Bolgan Etnosiyasiy Tarih)**, Almatı, Mir Yay., 2009.

Gocamberdiev, Rehmetcan: "Meripet Beginin Bagvenliri", **Uygur Avazi**, 7 Aralık 2017, S.49, s.5.

Golden, Peter B.: **Türk Halkları Tarihine Giriş,** Çev. Osman Karatay, 7. bs., İstanbul, Ötüken Yay., 2017.

Gorşenina, Svetlana: "Teoriya "Estestvennıh Granits" i Zavoevaniye Kul'dji (1870-1871): Avtoportret Rossiyskih Voenno-Diplomatiçeskih Elit Sankt-Peterburga i Turkestana", **Ab İmperio**, S.2, Kazan, 2014, s. 102-165, (Çevrimiçi) https://www.academia.edu/8189055, 6 Şubat 2019.

Gosudarstvvennıy Arhiv Almatinskoy Oblasti, Fon-174, OP-1, D-2, Y-56.

Gömeç, Saadettin: **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Ankara, Akçağ Yay., 4. bsk., 2011.

Gömeç, Saadettin: **Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü**, Ankara, Atatürk Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 1997.

Gömeç, Saadettin: "Doğu Türkistan'da Yakub Han Dönemi ve Osmanlı Devleti İle İlişkileri", **OTAM**, S.9, Ankara, 1999, s.149-153.

Gül, Yavuz Ercan- Yavuz, Cevit: "Rusya'da Ekim Devrimi'nde Pravda Gazetesinin Oynadığı Rol ve Devrim Sayısının İçerik Analizi", **Avrasya Etüdleri**, Ed. Dr. Mehmet Kahraman, Yıl.21, S.47 (2015/1), s.129-154.

Gürbüz, Y. Emre: "Kazakistan'da Bir Ulus-Devlet Kurmak", **Praksis Dergisi**, S.11, 2004, s.191-220.

Hamraev, Murat-Hamraev, Hamit: **Uygurskaya Literatura (İssledovaniya, Perevodı, Kritika)**, Almatı, Mir Yay., 2009.

Hasanoğlu, İbrahim: "Homo Sovieticus: SSCB'de Sovyyet Halkı İnşası Çabaları", **Turkish Studies, İnternational Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, S.10/1, Ankara, Kış/2015, s.311-340.

Hasanov, Bahıtjan, **Yazıki Narodov Kazahstana i İh Vzaimodeystvie**, Alma-Ata, Kazak SSC "Nauka" Yay., 1976.

Hayit, Baymirza: **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi**, 3. bsk., Ankara, TTK, 2004.

Hayit, Baymirza: **Komünizm ve Türk Dünyası**, Ankara, Altınok Matbaası, 1971.

Hayriev, Rustem: "Yaşlar - Aldinki Septe", **Uygur Avazi**, S.23(7827), 8.06.2017, s.5.

Hekimoğlu, V. S. Fuat v.d., "19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Doğu Türkistan'daki Milli Mücadelede Kazak ve Kırgızların Rolü", **Türk Tarih Kurumu Belleten**, C.LXXXIII, S.296, Ankara, Nisan 2019, s.229-259.

Hidayetov, Erşidin: **İli Uygurlirinin Milliy-Azatlik Heriketliri (XIX Esir)**, Haz. Daut İsiev, Alma-Ata, Kazakstan SSR Nauka Yay., 1978.

Hojamberdi, Kaharman: **Uygurı v Rakurse İstorii**, Almatı, Vısşaya Şkola Kazahstan Yay., 2001.

Hovalıg, Umar: "Tokuz-Oguzskaya Problema v İstorii İzuçeniya Drevnih Uygurov Sentral'noy Azii", **Vestnik NGU,** C.VIII, S.5, 2009, s.21-27.

İbrahim, Damira-Türk, Vahit: **Kazakistan'da Kızıl Kıtlık 1929-1933: Stalin'e Mektuplar, Anılar, Röportajlar**, İstanbul, BKS Yay., 2016.

İminov, İsmailcan: "Atu Paciesi Yaki Yettisu'da Yüz Bergen Kizil Terrornin Hekikiti", **Uygur Avazi**, S.20 (7618), 17.05.2013, s.8-9.

İminov, İsmailcan: "Atu, İli Pravda O Krasnom Terrore v Semireçe", **Mısl'**, S.6, Almatı, TOO "Kazak Gazetteri" Yay., Haziran 2013, s.75-81.

İmzasız: https://uygview.rfaweb.org/uyghur/xewerler/medeniyet-tarix/intizar-09092016203754.html?searchterm%3Autf8%3Austring=%20%D0%98%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D1%80&encoding=cyrillic, 8 Ekim 2019.

İmzasız: https://tuygview.rfaweb.org/uyghur/xewerler/ medeniyet-tarix/ijadkar-zhurnili-12092016221010.html?encoding=cyrillic, 8 Ekim 2019.

İmzasız: https://issuu.com/alisher189/docs/1__18_ edfe192c0fcda, 8 Ekim 2019.

İmzasız: https://online.zakon.kz/document/?doc_id =1000816#pos=3;-157, 16 Temmuz 2019.

İmzasız: http://atamura.kz/, 17 Ekim 2019.

İmzasız: http://bibliotekar.kz/istoriki-kazahstana-za-9-klass-nachalo-x/pervye-sekretari-ck-kompartii-kazahstana.html, 7 Mayıs 2019.

İmzasız: http://old.baq.kz/kk/regional_ media/media/69, 8 Ekim 2019.

İmzasız: http://qaradala.kz/?page_id=765, 9 Ekim 2019.

İmzasız: http://uyguravazi.kazgazeta.kz/?p=28104, 13 Eylül 2019.

İmzasız: http://uyguravazi.kazgazeta.kz/?p=30057, 9 Ekim 2019.

İmzasız: http://uyguravazi.kazgazeta.kz/?p=34574, 18 Ekim 2019.

İmzasız: http://uyguravazi.kazgazeta.kz/?p=37106, 8 Ağustos 2019.

İmzasız: http://uyguravazi.kazgazeta.kz/?p=39079, 18 Ekim 2019.

İmzasız: http://uyguravazi.kazgazeta.kz/?page_id=6, 18 Ekim 2019.

İmzasız: http://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-perevode-alfavita-kazahskogo-yazyka-s-kirillicy-na-latinskuyu-grafiku, 18 Ekim 2019.

İmzasız: http://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-vnesenii-izmeneniya-v-ukaz-prezidenta-respubliki -kazahstan-ot-26-oktyabrya-2017-goda-569-o-perevode-alfavita-kazahskogo-yazyka-s-kirillicy?q= алфавит, 18 Ekim 2019.

İmzasız: http://www.akorda.kz/ru/legal_acts/decrees/o-vnesenii-izmeneniya-v-ukaz-prezidenta-respubliki -kazahstan-ot-26-oktyabrya-2017-goda-569-o-perevode-alfavita-kazahskogo-yazyka-s-kirillicy?q=%D0%B0%D0%BB%D1%84%D0%B0%D0%B2%D0%B8%D1%82, 18 Ekim 2019.

İmzasız: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution, 28 Mayıs 2019.

İmzasız: http://www.ctaj.elcat.kg/tolstyi/a/a027.htm, 3 Mayıs 2019.

İmzasız: http://www.komintern-online.ru/, 18 Mart 2019.

İmzasız: http://www.uyghurpen.org/Uyghur_PEN_jurnal.html.

İmzasız: https://24.kz/ru/news/policy/item/311871-spetsvypusk-s-27-oj-sessii-assamblei-naroda-kazakhstana, 5 Ağustos 2019.

İmzasız: https://articlekz.com/article/5657, 3 Mayıs 2019.

İmzasız: https://assembly.kz/kk/rustam-abdusalamov-uygyr-etnomdeni-ortalygynyn-kurylganyna-15-zhyl, 8 Ağustos 2019.

İmzasız: https://assembly.kz/ru/ank/sessii-assamblei-naroda-kazakhstana/, 5 Ağustos 2019; https://assembly.kz/ru/media-centr/ank-v-tsifrakh-infografika/2019/xxvii-sessiya-ank/, 5 Ağustos 2019.

İmzasız: https://assembly.kz/ru/struktury-ank/etnokulturnye-obedineniya/respublikanskie-eko/, 8 Ağustos 2019.

İmzasız: https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/923448, 11 Şubat 2019.

İmzasız: https://e-history.kz/ru/contents/view/740, 8 Ağustos 2019.

İmzasız: https://images.app.goo.gl/yzfB38cQ3th7vbJj7, 8 Ekim 2019.

İmzasız: https://lingvostranovedcheskiy.academic.ru/272/%D0%9A%D0%A3%D0%9B%D0%90%D0%9A, 28 Mayıs 2019.

İmzasız: https://mektep.kz/rubric/history, 17 Ekim 2019.

İmzasız: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31038298#pos=203;9, 17 Temmuz 2019.

İmzasız: https://uygview.rfaweb.org/uyghur/xewerler/medeniyet-tarix/almuta-ghunche-06222013081038.html?encoding=cyrillic, 8 Ekim 2019.

İmzasız: https://w.histrf.ru/articles/article/show/partiia _sotsialistov_rievoliutsionierov_rossiia, 28 Mayıs 2019.

İmzasız: https://works.doklad.ru/view/kQ9cLMpjNOU.html, 2 Mayıs 2019.

İmzasız: https://www.apa.kz/download/ciiscr/kposoe-ru.pdf, 28 Mayıs 2019.

İmzasız: https://www.kazpravda.kz/articles/view/eti-udivitelnie-turki-ili-rariteti-kipchakskoi-kulturi-v-evrope/?print=yes, 16 Ekim 2019.

İmzasız: https://www.zakon.kz/4883043-utverzhdena-kontseptsiya-migratsionnoy.html, 17 Temmuz 2019.

İnstitut Vostokovedeniya im R. B. Suleymenova, **Uygurovedenie: İstoriko-Filologiçeskie İssledovaniya: Monografiya**, Ed. R. U. Karimova, Almatı, Mir Neşr., 2015.

İshakov, Gegel: "Zemledeliye Uygurov Kazahstana v XIX-Naçale XX v.", **İssledovaniya Po Uygurovedeniyu**, Almatı, Naş Mir Yay., 2005, s.146-154.

İshakov, Gegel: "G. Sadvakasov i Uygurovedeniye v Kazahstane", **İssledovaniya Po Uygurovedeniyu**, Almatı, Naş Mir Yay., 2005, s.167-170.

İshakov, Gegel: Aleksandr Reşetov, Anna Sedlovskaya, "Sovremennıye Etniçeskiye Protsessı U Sovetskih Uygurov", **Etniçeskiye Protsessı U Natsional'nıh Grupp Sredney Azii i Kazahstana**, Moskova, Nauka Yay., 1980, s.74-93.

İshakov, Gegel-Kurbanova, Zita: "Migratsiya Uygurov v Sentral'noy Azii", **Evraziyskoe Soobşestvo: Ekonomika, Politika, Bezopasnost'**, S.6-7, Almatı, 1995, s.13-19.

İsiev, Daut: **Uygur Tarihi**, **Umumiy Bilim Beridigan Uygur Maktaplirinin 5-8. Sinipliriga Begişlangan Darislik,** 1. bsk., Almatı, Jazuşı Yay., 1995.

İsiev, Daut: **Uygurskoe Gosudarstvo Yettişar (1864-1877)**, Moskva, Nauka, 1981.

İzgi, Özkan: **Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi**, 2. bsk, Ankara, TTK Yay., 2000.

İzgi, Özkan: **Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre),** Ankara, TKAE Yay., Seri 3, S. A.17, 1987.

Janataeva, Ulbolsın: "Migratsionnıye Protsessı v Respublike Kazahstan i İh Osobennosti Na Sovremennom Etape", **Kazakstan Jogarı Mektebı**, S.4, Almatı, 2008, s.226-227.

Kabirov, Malik: **Oçerki İstorii Uygurov Sovetskogo Kazahstana**, Alma-Ata, "Nauka" Kaz SSR Yay., 1975.

Kabirov, Malik: **Pereseleniye İliyskih Uygur v Semireçe**, Alma-Ata, AN Kaz SSR Yay., 1951.

Kabirov, Malik: **Sotsial'nıe i Kul'turnıe Preobrazovaniya v Jizni Uygurov Kazahstana**, Alma-Ata, Naş Mir Yay., 1975.

Kabuldinov, Ziyabek: "Uygurı", **Narod Kazahstana: İstoriya i Sovremennost',** Astana, 2012, s.165-171.

Kadirov, Ahmetcan v.d.: **K. Gocamyarov Namidiki Cumhuriyetlik Dölet Uygur Muzikilik Komediya Teatri**, Almatı, Mir Neşr., 2010.

Kafesoğlu, İbrahim: **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, Ötüken Yay., 2017.

Kamalov, Ablehet: "Atu Paciesi: Seyasiy Tekiplernin Başlinişi", **Uygur Avazi**, S.17 (7873), 26.04.2018, s.10.

Kamalov, Ablehet: "Kanlik Vakie: Cavavi Yok Soallar Nurgun", **Uygur Avazi**, S.14 (7870), 5.04.2018, s.6.

Kamalov, Ablet v.d.: **Ottuz Oğul İctimaiy İnstituti: Tarih ve Bügün**, Almatı, Mir Neşr., 2018.

Kamalov, Ablet: **Drevniye Uygurı VIII-IX vv.**, Almatı, Naş Mir Yay., 2001.

Kamalov, Ablet: **Kazakstan Uygırları**, Astana, İnDesign Studio Yay., 2016.

Kamalov, Ablet: **Uygurı Kazahstana**, Astana, İnDesign Studio Yay., 2016.

Kamalov, İlyas: **Rusya'nın Orta Asya Politikaları**, Ed. Murat Yılmaz, Ankara, Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yay., 2011.

Kamoliddin, Şamşiddin: "K Voprosu Ob Upotreblenii Geografiçeskih Nazvaniy "Maverannahr" i "Turkestan", **Ozbekiston Tarihi**, Ed. Dilorom Alimova, S.4, Taşkent, Ozbekiston Respublikası Fanlar akademiyasi "Fan" Neşr., 2002, s.61-79.

Kan, Georgiy: **İstoriya Kazahstana Uçebnik Dlya Vuzov**, 3. bsk, Almatı, Almatıkitap Yay, 2005.

Kara, Abdulvahap: "Kazakistan'da Tarih Boyunca Göç ve Sürgünler", **Türk Dünyasında Sürgün ve Göç**, Haz. Nesrin Sarıahmetoğlu, İlyas Kemaloğlu, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yay., 2015, s.257-273.

Karimova, Risalet: "Kazakstan Uygurşunasligi: Şekilliniş ve Rivacliniş Baskuçliri", **Uygur Avazi**, S.10, 10.03.2017, s.4.

Karimova, Risalet: "Kazakstan Uygurşunasligi: Şekilliniş ve Rivacliniş Tarihi", **Uygur Avazi**, S.15, 13.04.2017, s.3.

Karimova, Risalet: "Tsentr Uygurovedeniya İnstituta Vostokovedeniya im. R.B. Suleymenova: İstoriya Stanovleniya i Razvitiya", **Ulken Altay Alemi-Mir Bolşogo Altaya-World of Great Altay**, S.2(2.2), 2016, s.316-324.

Kasımova, Dilinur: "Problemı Orfografii i Funktsionirovaniya Uygurskogo Yazıka", **Uygurovedenie v Kazahstane: Traditsiya i Novatsiya, Materialı Mejdunarodnoy Konferentsii**, Ed. A. K. Kamalov, Almatı, Naş Mir Yay., 2006, s.175-180.

Kaşgari, Mahmud: **Divan Lugat at-Turk**, Çev. Z.-A. M. Auezova, Almatı, Dayk-Press Yay., 2005.

Kaşgari, Mahmud: **Divanu Lugatit Tyurk**, Çev. Mutalipov, C.I, Taşkent, 1960.

Kaşgarlı, Sultan Mahmut: **Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası**, İstanbul, Çağrı Yay., 2004.

Kaydar, Abduali: **Gılımdagı Gumır, Makalalar, Bayandamalar Jinagı**, Almatı, Sardar Neşr., 2014.

Kaydarov, Abduali: "K Probleme Yazıkovoy Preemstvennosty Drevnih i Sovremennıh Uygurov", **İzvestiya AN Kaz SSR, Seriya Obşestvennaya**, №1, 1969, s.45-50.

Kayzer, Markus v.d.: **Sosuşestvovanie Etniçeskih Grupp v Kazahstane**, Almatı, Fond İmeni Konrada Adenauira, 2017.

Kazahstanskaya Politologiçeskaya Entsiklopediya, Ed. T.T. Mustafin, Almatı, KazGU Yay., 1998.

Kazakstan Respublikası Statistika Agenttigi: **Almatı Oblısı 2009 Jılgı Kazakstan Respublikası Halkının Ulttık Sanagının Korıtındıları**, Ed. E.A. Smayılov, C.I, Astana, 2011.

Kazakstan Respublikasındagı Til Turalı: Kazakstan Respublikası Zanının Resmi Metini, 3. bsk., Almatı, Jetı Jargı Yay., 2004.

Kaziev, Sattar: "Uygurı: Problemı İstoriografii Etniçeskoy İstorii", **Tyurkskiye Narodı Fragmentı Etniçeskih İstoriy**, Ed. M. N. Guboglo, Moskva, İEA RAN Yay., 2014, s.175-232.

Kaziev, Sattar: "Sovetskaya Natsionalnaya Politika i Problemı Doveriya v Mejetniçeskih Otnoşeniyah v Kazahstane (1917-1991 Godı)", İnstitut Etnologii i Antropologii Rossiyskoy Akademii Nauk, **Basılmamış Doktora Tezi**, Moskva, 2015.

Kekilbaev, A. K. v.d.: **Deportirovannıye v Kazahstan Narodı: Vremya i Sud'bı**, Almatı, "Arıs" - "Kazakstan" Yay., 1998.

Kelimbetov, Nemat: **Türk Halklarının Ortak Edebi Eserleri**, İstanbul, BGK Yay., 2014.

Kemal (İlkul), Ahmet: **Çin-Türkistan Hatıraları – Şanghay Hatıraları**, Haz. Dr. Yusuf Gedikli, İstanbul, Ötüken Yay., 1999.

Kenjalieva, S.: "Poyavleniye Uygurskoy Diasporı v Kazahstane Glazami Oçevidtsev", **Studençeskoe Nauçnoe Tvorçestvo: Opıt i Perspektivı Razvitiya, Sbornik Dokladov Mejdunarodnoy Konferentsii (24-26 Marta 2011 Goda)**, C.IV, Ust'-Kamenogorsk, Kazahstansko-Amerikanskiy Svobodnıy Universitet Yay., 2011, s.175-176.

Kesici, Abdül Kayyum: **Dün, Bugün ve Hedefteki Kazakistan**, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2003.

Kesici, Abdül Kayyum: "Kazakistan'ın Etnik Yapısı, Bu Etnik Yapının Siyasal Örgütlenmelere Etkisi", **Doktora Tezi**, İstanbul

Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul, 1999.

Keşkeriy, Mahmut: **Türkiy Tillar Divani**, Ed. Munevver Yunusova, C.I, Almatı, Mir Yay., 2018.

Kıdıralina, Janna: **Etnos i Religiya v Kazahstane: İstoriya i Sud'bı**, Astana, Elorda Yay., 2007.

Kindler, Robert: **Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan**, Çev. Cynthia Klohr, Pittsburgh, University Of Pittsburg Press, 2018.

Kindler, Robert: **Stalinskiye Koçevniki: Vlast i Golod v Kazahstane**, Çev. Lada Yurevna, Moskova, Politiçeskaya Entsiklopediya Yay., 2017.

Kloson, Djerard: "O Nazvanii Uygur", **İssledovaniya Po Uygurskomu Yazıku**, Çev. M. N. Velijanina, Alma-Ata, Nauka Yay., 1965, s.209-220.

Kojirova, Svetlana: "Uygurı Kazahstana: İstoriya i Sovremennost", **Uyghur İnitiative Papers**, S.10, 2014, s.1-7, (Çevrimiçi) centralasiaprogram.org/wp-content/.../05/Uyghur-papers-10-Svetlana-Kozhirova.pdf, 11 Şubat 2019.

Komitet Po Razvitiyu Yazıkov i Obşestvenno-Politiçeskoy Rabotı Ministerstva Kul'turı i Sporta RK, İnstitut Sotsial'no-Politiçeskih İssledovaniy, **Assambleya Naroda Kazahstana v İstorii Stranı**, Ed. E. L. Tugjanov, Almatı, KazAkparat Yay., 2015.

Konstitutsiya Respubliki Kazahstan: Ofitsial'nıy Tekst s İzmeneniyami i Dopolneniyami ot 21 Maya 2007 Goda №254-III Zakona Respubliki Kazahstan, Almatı, Jetı Jargı Yay., 2007.

Kozina, Valeriya: **Demografiçeskaya İstoriya Kazahstana (Konets XIX-Naçalo XXI vv.)**, Karaganda, KarGU Yay., 2007.

Krivko, N. v.d.: **Natsional'nıy Sostav Naseleniya Respubliki Kazahstan**, Ed. A. Smailova, C.IV, 1.bölüm, Almatı, Agenstvo RK Po Statistike, 2000.

Kudaybergenova, Ayjamal: **Kazakstandağı Köş-Kon Ürdisterinin Tarihi Demografiyalık Kırı**, Almatı, Eltanım Yay., 2011.

Kul, Ömer: "1949 Sonrası Hariçte Doğu Türkistan Davası ve Tayvan Yönetiminin Tutumu", **ÇATY**, S.24/Bahar, 2018, s.29-62.

Kul, Ömer: "Osman Batur ve Doğu Türkistan Milli Mücadelesi (1941-1951)", İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 2009.

Kul, Ömer: **100 Soruda Doğu Türkistan**, İstanbul, Rumuz Yay., 2017.

Kul, Ömer: **Baturlar, Polat Kadiri (Ülke Tarihi), Doğu Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1930-1949)**, Ankara, Berikan Yay., 2009.

Kul, Ömer: **Esir Doğu Türkistan İçin-1, İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları**, Ankara, Berikan Yay., 2008.

Kul, Ömer-Tuncer, Tekin: "XX. Asırda Doğu Türkistan'da Göçler", **Türk Dünyasında Sürgün ve Göç**, Haz. Nesrin Sarıahmetoğlu, İlyas Kemaloğlu, İstanbul, Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Yay., 2015, s.193-231.

Kurban, İklil: **Doğu Türkistan İçin Savaş**, Ankara, TTK Yay., 1995.

Kurban, İklil: **Şarki Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)**, Ankara, TTK Yay., 1992.

Kurbanov, Bulat: "Ko Dnyu Pamyati Jertv Politiçeskih Repressiy", **Ahbarat (Obşestvennıy, İnformatsionno-Politiçeskiy Jurnal)**, S.4-5(90-91), Almatı, 2018, s.16-17.

Kuropatkin, A. N.: **Kaşgariya. İstoriko-Geografiçeskiy Oçerk Stranı Yeye Voyennıye Silı, Promışlennost' i Torgovlya**, St. Petersburg, Tipografya M. S. Balaşeva, 1879.

Kutluk, Abdugopur: "Elehan Sultan", **Uygur Avazi**, S.32 (7888), 16.08.2018, s.7.

Kuzembayulı, Amanjol-Abil, Erkin: **İstoriya Kazahstana**, 7. bsk., Sankt-Peterburg, Solart Yay., 2004.

Mahpirov, Karlin: **Türk Duniyasi**, Almatı, Mir Yay., 2014.

Malov, Sergey: "Drevniye i Novıye Tyurkskiye Yazıki", **İzvestiya AN SSSR, Otdel Literaturı i Yazıka**, C.IX, S.2, 1952, s.135-143, (Çevrimiçi) http://www.philology.ru/linguistics4/malov-52.htm, 1 Ekim 2018.

Malov, Sergey: **Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pis'mennosti: Tekstı i İssledovaniya**, Ed. A. N. Kononov, Moskva-Leningrad, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1951, (Çevrimiçi) https://www.twirpx.com/file/1854287/, 4 Aralık 18.

Masanov, Nurbolat- Abılhojin, Julduzbek v.d.: **İstoriya Kazahstana: Norodı i Kul'turı**, Almatı, Dayk-Press Yay., 2000.

Masimi, Kasım: **İstoriya Uygurov i Faktı o Kreposti Por-Bajın,** Almatı, Mir Yay., 2011.

Masimi, Kasım: **İstoriya Uygurskoy Derjavı**, **VIII-X vv. n.e.**, Almatı, Gılım Yay., 2002.

Medihanova, A. B.: "Osnovnıye Tendentsii Migratsionnıh Protsessov v Kazahstane Na Sovremennom Etape", **Vestnik KazNU**,

Seriya İstoriçeskaya, S.4(59), Almatı, Kazak Universiteti Yay., 2010, s.137-141.

Mendikulova, Gulnar-Atantaeva, Bakıt: "Vliyaniye Prigraniçnıh Migratsiy Na Rossiysko-Tsinskie Otnoşeniya", **Mısl'**, S.3, Almatı, 2007, s.81-87.

Mendikulova, Gulnar-Atantaeva, Bakıt: **İstoriya Migratsiy Mejdu Kazahstanom i Kitaem v 1860-1960-e gg.**, Almatı, SaGa Yay., 2008.

Ministerstvo Natsional'noy Ekonomiki Respubliki Kazahstan Komitet Po Statistike, **Demografiçeskiy Ejegodnik Kazahstana**, Ed. N. S. Aydapkelov, Astana, 2017.

Muhamedov, Murat-Sırımbetulı, Bekmırza: **Kazakstan Tarihı (Oku Kuralı)**, Almatı, Karasay Yay., 2007.

Narınbayev, Aziz: **İz İstorii Obşestvennoy Mısli Drevnih i Srednevekovıh Uygurov,** Ed. A.Ç. Kakeev, Bişkek, İlim Yay., 1994.

Nısanbaev, Abdumalik-Malinin, Gennadiy: **Nursultan Nazarbayev: Kazahstan-Territoriya Mira i Soglasiya**, Almatı, Kompyuterno-İzdatel'skiy Tsentr İnstituta Filosofii i Politologii MON RK, 2005.

Nurumov, Şahimardan: "Uygur Avazi" - Preemnik "Sadai Tarançi", **Eho Stoletiya. Esir Sadasi. Gasır Jangırığı**, Haz. Erşat Asmatov, Bahtişat Supiev, Almatı, Mir Neşr., 2018, s.65-70.

Ognev, A.İ.: "K Voprosu o Mıgratsii Kazahov v Sintsyansko-Kazahstanskom Regione (1911-1949)", **Materialı I i II Nauçnıh Çteniy Pamyati V.P. Yudina (1933-1944 gg)**, Almatı: Dayk-Press Yay., 1999, s.129-135.

Omarbekov, Talas: **20-30 Jıldardagı Kazakstan Kasıreti**, Almatı, Sanat Yay., 1997.

Orhun, Abliz: "Hazirki Zaman Uygur Millitinin Şekilliniş Ceriyani", **Uygurovedenie v Kazahstane: Traditsiya i Novatsiya, Materialı Mejdunarodnoy Konferentsii**, Ed. A. K. Kamalov, Almatı, Naş Mir Yay., 2006, s.18-42.

Oserbaeva, Aydana: "Assambleya Narodov v Kazahstane Kak Simvol Mira i Edinstva", **Molodoy Uçenıy-Young Scientist**, Ed. İldar Gennadeviç, S.11(197)/Mart, 3.kısım, Kazan, Molodoy Uçenıy Yay., 2018, s.266-268.

Ögel, Bahaeddin: "Uygurların Menşe Efsanesi: Türk Efsaneleri Üzerinde İncelemeler", **AÜDTCFD**, C.VI, S.1-2, 1948, s.17-26, (Çevrimiçi) http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1023/12393.pdf, 30 Ekim 2018.

Ögel, Bahaeddin: **Türk Mitolojisi: Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar**, C.I, 6. bsk., Ankara, TTK Yay., 2014.

Ölçekçi, Haluk: "Kazakistan'daki Ulusal Hareketler ve Bolşevik Devrimi", **Bilig TDSBD**, S.7/Güz, Ankara, 1998, s.171-182.

Ölçekçi, Haluk: "Tarihi Süreç İçerisinde Kazakistan'da Rus Varlığı", **Bilig**, S.2, 1996, s.54-74.

Ömerov, Şavket-Arziev, Ruslan: **Yeniçe Okutuş: Usullar ve Tecribiler**, Almatı, Mir Neşr., 2017, s.175.

Özel, Merve Suna: "Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği ve Politikaları", **KÜSBD**, C.IV, S.2, 2014, s.99-122, (Çevrimiçi) http://dergipark.gov.tr/download/article-file/181095, 19 Şubat 2019.

Pantusov, Nikolay: **Svedeniya O Kul'djinskom Rayone Za 1871-1877 Godı**, Kazan, Universitetskaya Tipografiya, 1881.

Plan-Prospekt Dokumental'noy Vıstavki "Ternistıy Put': Trudnıy Perehod…" (1917–1937 гг.), Haz. A. S. Zulkaşeva, Almatı: Arhiv Prezidenta Respubliki Respubliki Kazahstan, 2007.

Pozdneev, Dmitriy: **İstoriçeskiy Oçerk Uygurov (Po Kitayskim İstoçnikam),** Sankt-Petersburg, Tipografiya İmperatorskoy Akademii Nauk Yay., 1899.

Programma Ministerstva Kul'turı, İnformatsii i Obşestvennogo Soglasiya RK, **Narodı Kazahstana. Entsiklopediçeskiy Spravoçnik**, Almatı, Arıs Yay., 2003.

Rahman, Fazlur: "Rusya'daki Türklere Karşı Sovyet Politikasının Gelişimi (1917-1965)", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Çev. Hakan Kırımlı, S.23, İstanbul, Kazancı Matbaacılık Sanayii, Nisan 1983, s.139-166.

Raşid-ad-Din: **Sbornik Letopisey**, Çev. L. A. Hetagurov, Ed. A. A. Semenov, C.I, Moskva, İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR, 1952.

Razakov, Kedirdan: **Nazugum İz Kaldurgan Jut (İkkinçi Kitap)**, Almatı, KazAkparat Yay., 2004.

Rehmanova, Raşidem: "Dua-Tegbir Ata-Bovilar Rohiga Begişlandı", **Uygur Avazi**, S.22 (7775), 2.06.2016, s.15.

RGU Kogamdık Kelisim Topluluğu, **Menin Kazakstanım-Spravoçnik o Deyatel'nosti Etnokul'turnıh Obedineniy Kazahstana**, Astana, Jasıl Orda Yay., 2015.

Roux, Jean-Paul: **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, Çev. Lale Arslan, İstanbul, Kabalcı Yay., 2006.

Rumyantsev, Petr: **Tarançi,** C.V, Sankt-Peterburg, y.y., 1914.

Ruziev, Maşur: **Vozrajdennıy Uygurskiy Narod**, 2. bsk., Alma-Ata, Kazahstan Yay., 1982.

Sadirov, Malik: **Uygur Kismiti Yaki Atu Paciesi Hekkide Hekiket**, Almatı, Mir Yay., 2012.

Sadovskaya, Elena: "Etniçeskaya Struktura Sovremennıh Migratsiy Kitaya v Kazahstan i Problemı Prinimayuşego Obşestva", **Vestnik Evrazii**, S.2, Moskova, 2008, s.151-180.

Sadvakasov, Gocahmet: **İzbrannıe Trudı, Materialı K Stroyu Uygurskogo Yazıka**, C.II, Almatı, Giga Treyd Yay., 2009.

Sadvakasov, Gocahmet: **İzbrannıe Trudı, Materialı Po Uygurovedeniyu**, C.III, Almatı, Giga Treyd Yay., 2009.

Saguni, Alihan Töre: **Türkistan Kaygısı (Doğu Türkistan'ın İlk Devlet Başkanı Alihan Töre'nin Hatıratı)**, Çev. Oğuz Doğan, Kutlukhan Şakirov, İstanbul, T&K Yay., 2019.

Sakenova, K.: "Kazakistan'da Günümüzdeki Etnik Süreçler", **Kazakistan Tarihi: Makaleler**, Ankara, TTK Yay., 2007, s.165-174.

Saray, Mehmet: "Kazakistan", **DİA**, C.XXV, Ankara, 2002, s.121-125.

Saray, Mehmet: **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, 3. bsk., Ankara, TTK, 2014.

Sarıtaş, Eyüp: **Sarı Uygurlar**, İstanbul, Selenga Yay., 2012.

Sarsenbaev, T.: "Problema Uçeta Natsional'nıh İnteresov v Strukture Politiçeskoy Sistemı Reespubliki", **Natsional'nıye Protsessı v Kazahstane: Puti i Sposobı İh Regulirovaniya**, Alma-Ata, 1992, s.21-24.

Sayın, Yusuf-Koçak, Gamze: "Müslüman Dünyanın Bir Sorun Alanı Olarak Doğu Türkistan Meselesi ve Çin Halk Cumhuriyeti'nin İzlediği Politikalar", **Journal of Ottoman Civilization Studies**, C.IV, S.4, s.10-24.

Sekretariat Assamblei Narodov Kazahstana Administratsii Prezidenta Respubliki Kazahstan, "Obşestvo Kulturı Uygurov Respubliki Kazahstan", **Kazakstan Halıktarının Assambleyasına 10 Jıl. 10 Let Assamblee Narodov Kazahstana**, Astana, Elorda Yay., 2005, s.197-199.

Selitskiy, İ. V.: **Kul'djinskiye Pereselentsı Pograniçnoy s Kitaem Polosı**, Kazan, Tipo-Litografiya İmperatorskogo Universiteta, 1905, (Çevrimiçi) https://www.prlib.ru/item/468072, 6 Şubat 2019.

Short, Philip: **Mao Zedong Bir Yaşam**, Çev. Yavuz Alogan, 1. bsk., İstanbul, İthaki Yay., 2007.

Sıroejkin, Konstantin: **Mifı i Real'nost' Etniçeskogo Seperatizma v Kitae i Bezopasnost' Tsentral'noy Azii, Almatı**, Dayk-Press Yay., 2003.

Smagulov, Kadırjan: "Sovremennaya Religioznaya Situatsiya v Kazahstane", **Tsenral'naya Aziya i Kavkaz-Central Asia and The Caucasus**, C.XIV, S.3, İsveç, 2011, s.53-73.

Suleymenova, E. D. v.d.: **Yazıki Narodov Kazahstana, Sotsiolingvistiçeskiy Spravoçnik**, Astana, Arman-PV Yay., 2007.

Sultaniyarova, A. J.: "Kazakstandagı Etnotıldık Ürdıster", **Vestnik KazNU, Seriya İstoriçeskaya**, S.4(71), Almatı, Kazak Universitetı Yay., 2013, s.132-136.

Sultanmuratov, Nuriddin: "Kazakstandagı Memlekettik Konfessionaldık Katınastardın Ülgisi", **Vliyanie Religii Na Sovremennıy Mir. Materialı Mejdunarodnoy Nauçno-Praktiçeskoy Konferentsii**, Ed. Z. K. Şaukenova, Almatı, İFPR KN MON RK, 2013, s.358-363.

Sümer, Faruk: **Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları**, 5. bsk., İstanbul, TDAV Yay., 1999.

Şaymerdenova, Mendıganım: **İstoriya Kazahstana s Drevneyşih Vremen Do Seredinı XX Veka**, 2. bsk., Almatı, Tipografiya RGPEO AP, 1999.

Şeşen, Ramazan: **İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri** (İstanbul, Yeditepe Yay., 7. bsk., 2017.

Talipov, Aznat: "Aklar Bilen Kizillar Arisidiki Tarançilar 2", **Uygur Avazi**, S.49 (7853), 7.12.2017, s.14.

Talipov, Aznat: "Aklar Bilen Kizillar Arisidiki Tarançilar", **Uygur Avazi**, S.47 (7851), 23.11.2017, s.6.

Talipov, Tuglukcan: **İzbrannıye trudı,** C.II, Almatı, Print-S Yay., 2006.

Talipov, Tuglukcan: "Uygur Fonetikisinin Kazakstanda Tekşürülüşi", **Uygurovedenie v Kazahstane: Traditsiya i Novatsiya, Materialı Mejdunarodnoy Konferentsii**, Ed. A. K. Kamalov, Almatı, Naş Mir Yay., 2006, s.172-175.

Taşağıl, Ahmet "Türkistan", **DİA**, C.41, İstanbul, 2012, s.556-560.

Taşağıl, Ahmet: "Göktürk Boylarının Oynadığı Tarihi Roller Hakkında", s.3039-3045, (Çevrimiçi) http://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/TA%C5%9EA%C4%9EIL-Ahmet-G%C 3%96KT%C3%9CRK-BOYLARININ-OYNADI%C4%9EI-TAR%C4%B0H%C3%8E-ROLLER-HAKKINDA.pdf, 28 Kasım 2018.

Taşağıl, Ahmet: "Töles Boylarının Stratejik Önemi (6. ve 7. yüzyıllar)", **FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi**, S.3, Bahar 2014, s.311-322, (Çevrimiçi) http://dergipark.gov.tr/download/article-file/73065, 28.11.2018.

Taşağıl, Ahmet: **Eski Türk Boyları Çin Kaynaklarına Göre (MÖ III.-MS X. Asır)**, 3.bs., İstanbul, BKS Yay., 2018.

Taşağıl, Ahmet: **Gök-Türkler I-II-III**, 2. bsk., Ankara, TTK Yay., 2014.

Tazabek, Şolpan: "Mejkonfessional'noe i Mejetniçeskoe Soglasie v Kazahstane Kak Faktor Politiçeskoy Modernizatsii Gosudarstva", **Vliyanie Religii Na Sovremennıy Mir. Materialı Mejdunarodnoy Nauçno-Praktiçeskoy Konferentsii**, Ed. Z. K. Şaukenova, Almatı, İFPR KN MON RK, 2013, s.371-377.

Tekinoğlu, Hüseyin: **Uygurlar**, İstanbul, Kemer Yay., 2017.

Tihonov, Dmitriy: **Hozyaystvo i Obşestvennıy Stroy Uygurskogo Gosudarstva X-XIV vv.,** Moskva-Leningrad, Nauka Yay., 1966.

Tilivaldi, Alimcan: **Sultankurgan. K 135-Letiyu Sultankurgana i Legendarnımu Sınu Uygurskogo Naroda Alahanu Sultanu**, Almatı, y.y., 2008.

Togan, Zeki Velidi: **Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi**, C.I, 2. bsk., İstanbul, Enderun Kitabevi, 1981.

Togan, Zeki Velidi: **Umumi Türk Tarihine Giriş, En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar,** C.I, 2. bsk., İstanbul, İÜEF Yay., 1970.

Togjanov, E. L. v.d., **Kazakstan Halkı Assambleyası: Jiırma Jıldık Tarih**, Almatı, KazAkparat Yay., 2015.

Tsentral'nıy Gosudarstvennıy Arhiv Kinofotodokumentov i Zvukozapisi Respubliki Kazahstan, Arşiv No: 5-749, (Çevrimiçi) http://kfdz.kz/Kart_Foto.php?id=4687, 1 Eylül 2019.

Tudiyarov, Abdukerim: "Velivay Yoldaşev", **XX. Esir Namayendiliri**, Haz. Yoldaş Azamatov, Almatı, Rond Yay., 2005, s.5-11.

Tudiyarov, Abdukerim: "Yene Velivay Hekkide", **Uygur Avazi**, 13 Aralık 2018, (Çevrimiçi) http://uyguravazi.kazgazeta.kz/?p=37445, 26 Mart 2019.

Tugjanov, E. L. v.d.: **Assambleya Naroda Kazahstana: İstoriçeskiy Oçerk**, Almatı, Raritet Yay., 2010.

Tugjanov, E. L.: "Kazakistan Cumhuriyeti Milli Politikasının Temel Özellikleri Hakkında", **Sosyoloji Dergisi**, S.22, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., 2011, s.589-594.

Turan, Osman: **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2018.

Turgun Almas: **Uygurı**, Çev. Hamit Hamraev, Almatı, y.y., 1993.

Turgun Almas: **Uygurlar,** Çev. D. Ahsen Batur, İstanbul, Selenge Yay., 2010.

Turgun Almas: **Uyğurlar**, C.II, Almatı, Kazakstan Yay., 1992.

Tursun, Nebijan: "1878-1881 Yilliridiki "İli Krizisi" ve Uniñ Aqiviti", UUAD, S.4, 2014, s.113-150, (Çevrimiçi) http://uygurarastirmalari.com/arsiv/ 2014-4/2014_12.pdf, 4 Şubat 2019.

Tursun, Nebijan: "Orta Asya'daki Uygurların Kültürü ve Başarıları Üzerine", **UUAD**, S.1/2, 2013, s.65-93.

Tüysüz, Cem: "Oğuzlar", **Türkler**, C.II, Ankara, Yeni Türkiye Yay., 2002, 277-288.e

Utgun, Geyretcan Osman: "Yabancı Ülkelerdeki Uygur Araştırmalarıyla İlgili Birkaç Problem", **Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi**, Çev. Sinem Küçükağaoğlu, Elanur Kazanlar, S.1/2, 2013, s.95-104.

Uygur, Feyzullah: "Doğu Türkistan Tarihi (1864-1884), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, **Basılmamış Doktora Tezi**, İstanbul, 2015.

Vasilev, Aleksandr: "Raport Kaşgarskogo Poslannika v Stambule Sultanu Abdulhamidu II o Kitayskom Vtorjenii i Padenii Gosudarstva Yakub-Beka", **Vestnik RGGU**, S.8, 2009, s.92-101, (Çevrimiçi) https://cyberleninka.ru/article/n/raport-kashgarskogo-poslannika-v-stambule-sultanu-abdulhamidu-ii-o-kitayskom-vtorzhenii-i-padenii-gosudarstva-yakub-beka-1, 16 Mart 2019.

Vasilyev, Vladimir: **Semireçenskaya Oblast' Kak Koloniya i Rol' v Ney Çuyskoy Dolını**, Petrograd, y.y., 1915.

Voskresenskiy, Aleksey: "Genezis "İliyskogo Krizisa" i Russko-Kitayskiy Livadiyskiy Dogovor 1879 g.", **Cahiers du Monde Russe**, C.XXXV, S.4, 1994, s. 763-786, (Çevrimiçi) https://www.persee.fr/docAsPDF/cmr_1252-6576_1994_num_35_4_2406.pdf, 3 Şubat 2019.

Yıldırım, Kürşat: "Doğu Türkistan ve İlk Sakinleri", **TDİD**, C.XII/Yaz, S.1, 2012, s.419-440.

Yıldırım, Kürşat: "İlk Çin Yıllıklarında Geçen Doğu Türkistan Tarihine Dair Bazı Hususi Terimler I", **Avrasya Terim Dergisi**, C.II, S.2, 2014, s.20-25.

Yıldırım, Kürşat: "Uygur Kağanlığının Tarihi Coğrafyası", **TDAV**, C.120, S.236, Eylül-Ekim 2018, s.91-112.

Yuan, Tsing: "Yakup Beg (1820-1877) ve Çin Türkistan'ındaki Müslüman Ayaklanması", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Çev. Eşref Bengi Özbilen, S.87, İstanbul, TDAV Yay., Aralık 1993, s.59-87.

Yusupov, İlyas: **Dungane v Period Oktyabrya**, Frunze, y.y., 1958.

Yusupova, G.: "Çislennost' Uygurskoy Diasporı v Kazahstane v 1959-2005 Godah", **Kazakstan Jogarı Mektebı**, S.4, Almatı, 2008, s.189-194.

Yusupova, G.: "Demografiçeskoe Razvitie Uygurov v Kazahstane v 1959-2010 gg.", **Materialı Mejdunarodnoy Nauçno-Praktiçeskoy Konferentsii "Respublika Kazahstan i Mirovoy İstoriçeskiy Protsess" Posvyaşennıy Predsedatel'stvu Respubliki Kazahstan v OBSE**, Ed. S. K. Uderbaeva, Almatı, Kazak Universiteti Yay., 2011, s.128-131.

Yücel, Mualla Uydu: "Yakub Beg", **DİA**, C.43, İstanbul, 2013, s.277-278.

Zaynieva, Liliya-Maman, A.: "Assambleya Naroda Kazahstana i Molodej", İnnovatsionnıy Potentsial Naroda Kazahstana i Molodej: Globalizatsiya, Politika, İntegratsiya, Sbornik Statey Mejdunarodnoy Molodejnoy Nauçno-İssledovatelskoy Konferentsii, Ekaterinburg, Ural Üniversitesi Yay., 2016, s.204-212, (Çevrimiçi) elar.urfu.ru/bitstream/10995/46029/1/ ipoy-2016-31.pdf, 27 Mayıs 2019.

Zulyarov, Adilcan: **Yettisu Uygurliri**, Almatı, Mir Yay., 2009.

Sözlü Kaynak Bilgileri:

Ayupov, Şamşidin Olalimoğlu

Helilov, Alişer

Kurbanov, Riad Diasoviç

Talipov, Aznat Azatoviç

EKLER

EK 1: RESİMLER

Ek 1, Resim 1: Vernıy'e Gelen İlk Göçmenler

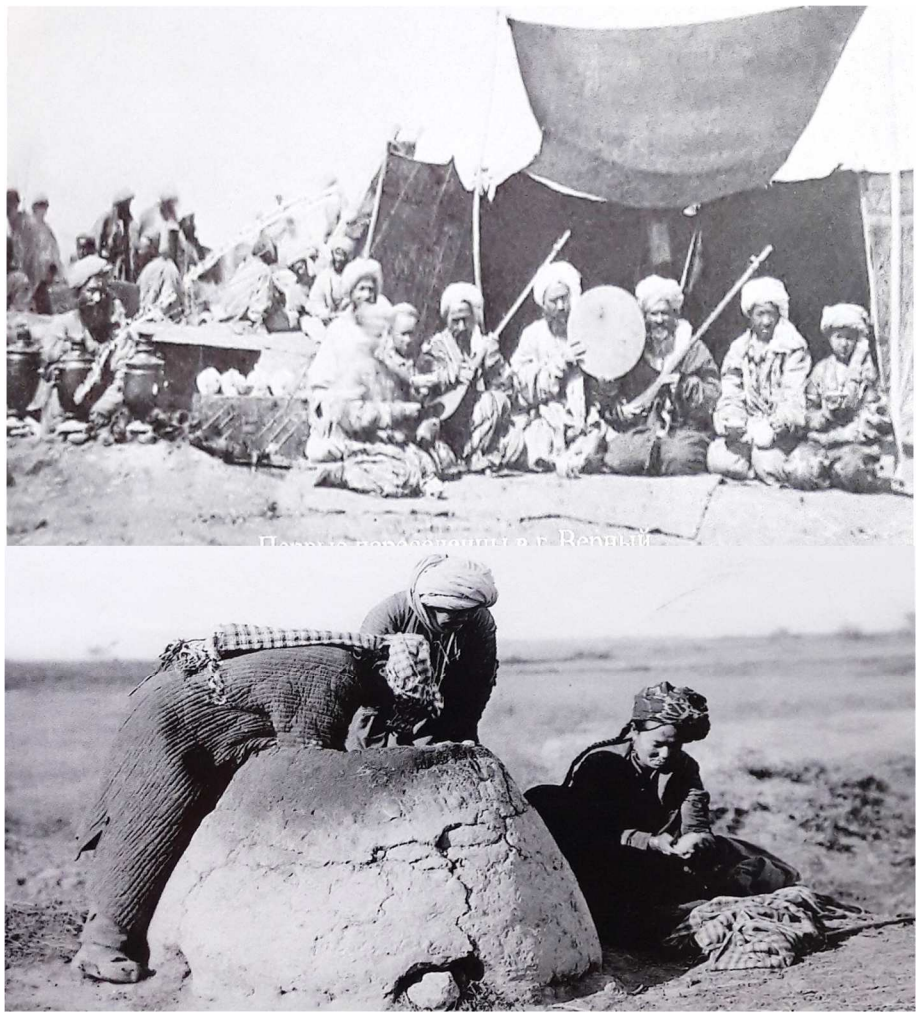

Kaynak: Tilivaldi, **a.g.e.**, s.27-28.

Ek 1, Resim 2: Uygurların Sultankurgan'daki İlk Yerleşim Yerleri

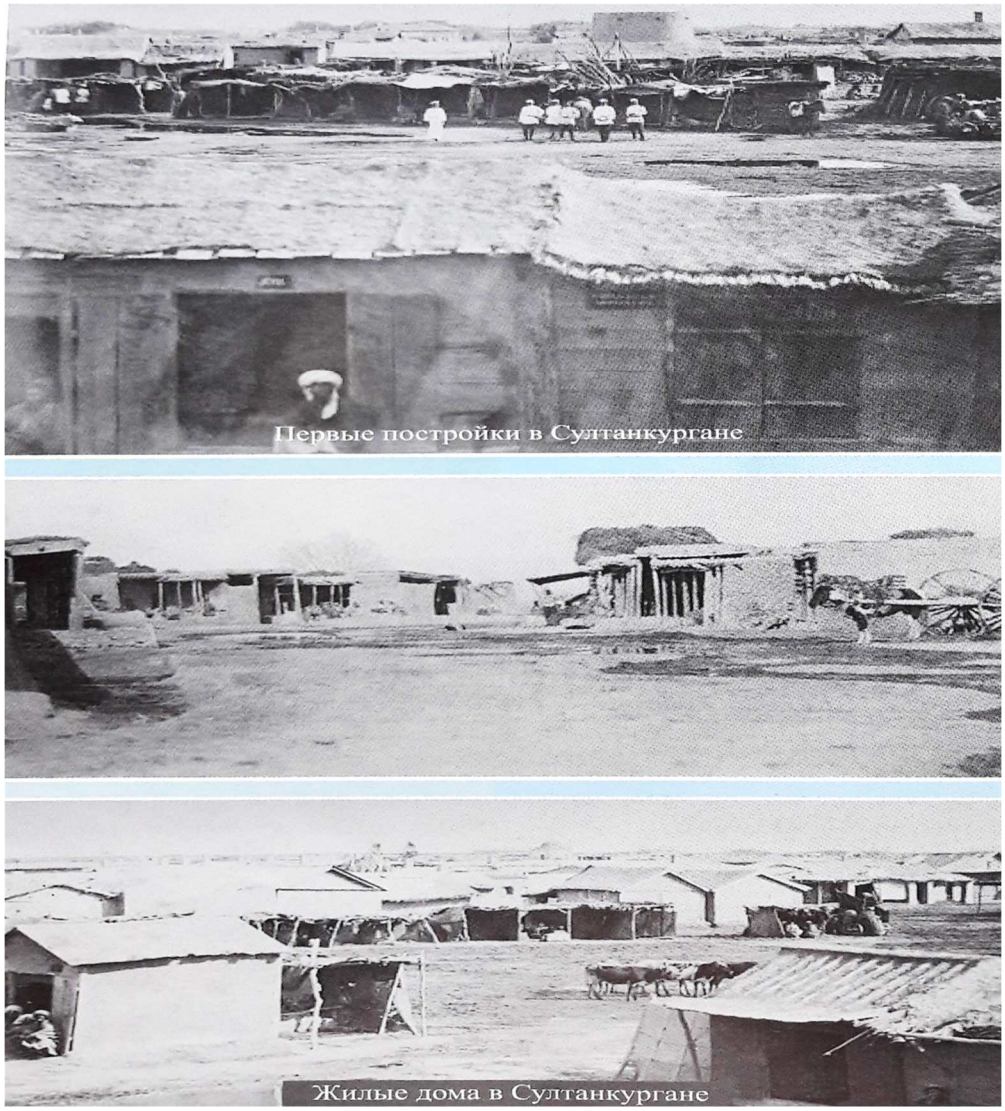

Kaynak: Tilivaldi, **a.g.e.**, s.28.

Ek 1, Resim 3: Veli-Ahun (Velivay) Yoldaşev

Kaynak: Gins, "a.g.m.", s.705.

Ek 1, Resim 4: Yarkent'teki Velivay Yoldaşev Medresesi

Kaynak: Abdukerim Tudiyarov, "Yene Velivay Hekkide", **Uygur Avazi**, 13 Aralık 2018, (Çevrimiçi) http://uyguravazi.kazgazeta.kz/?p=37445, 26 Mart 2019.

Ek 1, Resim 5: 1918'de Partizan Müfrezesi Başkanı E. Muraev

Kaynak: **Tsentral'nıy Gosudarstvennıy Arhiv Kinofotodokumentov i Zvukozapisi Respubliki Kazahstan**, Arşiv No: 5-749, (Çevrimiçi) http://kfdz.kz/Kart_Foto.php?id=4687, 1 Eylül 2019.

Ek 1, Resim 6: Kazak SSC'nde Uygur Özerk Bölgesi'nin Kurulması Hakkında Rapor

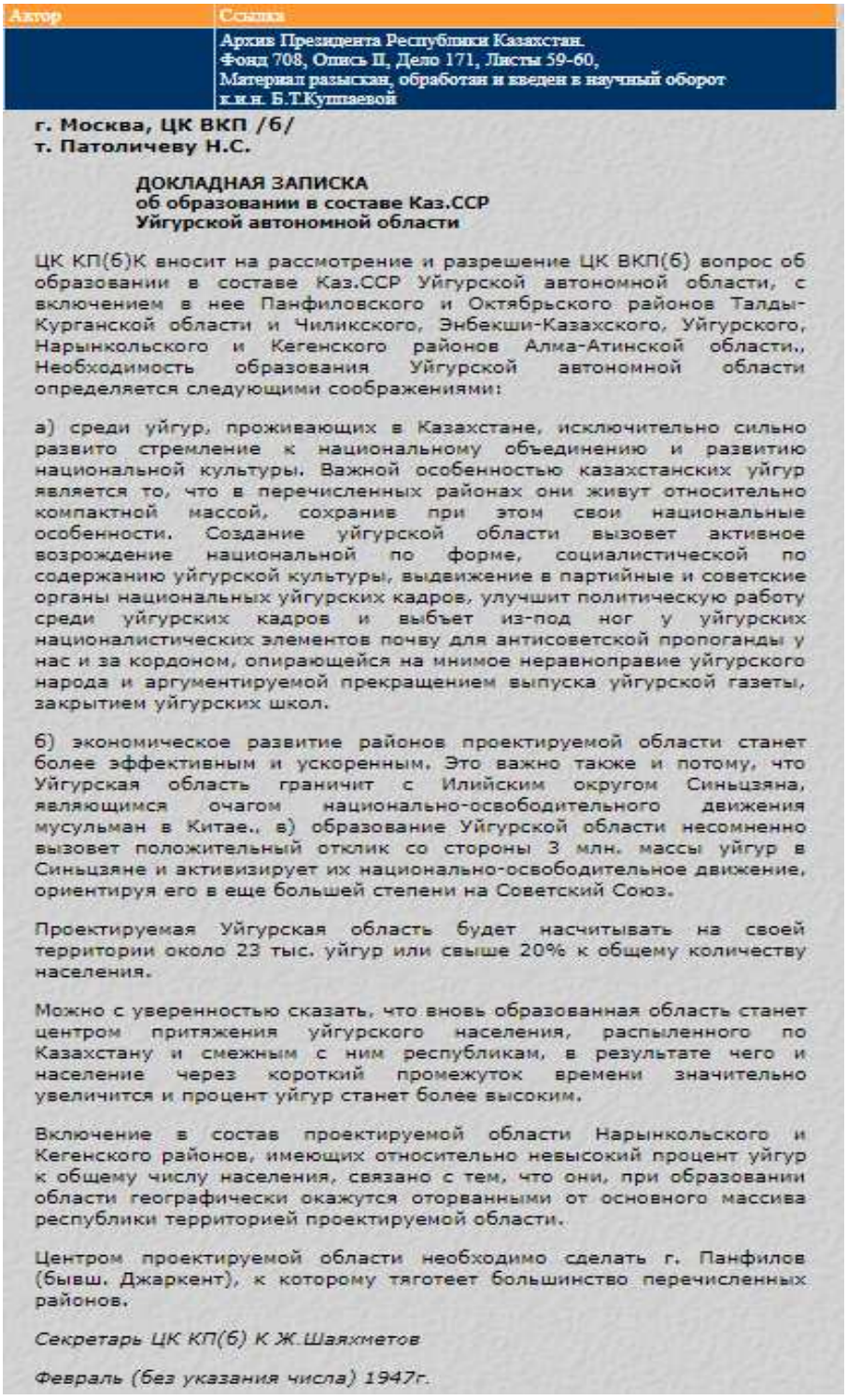

Автор	Ссылка
	Архив Президента Республики Казахстан. Фонд 708, Опись II, Дело 171, Листы 59-60, Материал разыскан, обработан и введен в научный оборот к.и.н. Б.Т.Куншаевой

г. Москва, ЦК ВКП /б/
т. Патоличеву Н.С.

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА
об образовании в составе Каз.ССР
Уйгурской автономной области

ЦК КП(б)К вносит на рассмотрение и разрешение ЦК ВКП(б) вопрос об образовании в составе Каз.ССР Уйгурской автономной области, с включением в нее Панфиловского и Октябрьского районов Талды-Курганской области и Чиликского, Энбекши-Казахского, Уйгурского, Нарынкольского и Кегенского районов Алма-Атинской области., Необходимость образования Уйгурской автономной области определяется следующими соображениями:

а) среди уйгур, проживающих в Казахстане, исключительно сильно развито стремление к национальному объединению и развитию национальной культуры. Важной особенностью казахстанских уйгур является то, что в перечисленных районах они живут относительно компактной массой, сохранив при этом свои национальные особенности. Создание уйгурской области вызовет активное возрождение национальной по форме, социалистической по содержанию уйгурской культуры, выдвижение в партийные и советские органы национальных уйгурских кадров, улучшит политическую работу среди уйгурских кадров и выбьет из-под ног у уйгурских националистических элементов почву для антисоветской пропаганды у нас и за кордоном, опирающейся на мнимое неравноправие уйгурского народа и аргументируемой прекращением выпуска уйгурской газеты, закрытием уйгурских школ.

б) экономическое развитие районов проектируемой области станет более эффективным и ускоренным. Это важно также и потому, что Уйгурская область граничит с Илийским округом Синьцзяна, являющимся очагом национально-освободительного движения мусульман в Китае., в) образование Уйгурской области несомненно вызовет положительный отклик со стороны 3 млн. массы уйгур в Синьцзяне и активизирует их национально-освободительное движение, ориентируя его в еще большей степени на Советский Союз.

Проектируемая Уйгурская область будет насчитывать на своей территории около 23 тыс. уйгур или свыше 20% к общему количеству населения.

Можно с уверенностью сказать, что вновь образованная область станет центром притяжения уйгурского населения, распыленного по Казахстану и смежным с ним республикам, в результате чего и население через короткий промежуток времени значительно увеличится и процент уйгур станет более высоким.

Включение в состав проектируемой области Нарынкольского и Кегенского районов, имеющих относительно невысокий процент уйгур к общему числу населения, связано с тем, что они, при образовании области географически окажутся оторванными от основного массива республики территорией проектируемой области.

Центром проектируемой области необходимо сделать г. Панфилов (бывш. Джаркент), к которому тяготеет большинство перечисленных районов.

Секретарь ЦК КП(б) К Ж.Шаяхметов

Февраль (без указания числа) 1947г.

Kaynak: http://www.ctaj.elcat.kg/tolstyi/a/a027.htm, 3 Mayıs 2019.

Ek 1, Resim 7: Devlet Akademik Uygur Müzikal Komedi Tiyatrosu

Kaynak: http://uyguravazi.kazgazeta.kz/?p=28104, 13 Eylül 2019.

Ek 1, Resim 8: "Uygur Avazi" Gazetesi

Ek 1, Resim 9: “Aziya Bugün” Gazetesi

Ek 1, Resim 10: “İli Vadisi” Gazetesi

Ek 1, Resim 11: “Jarkent Öniri” Gazetesi

Ek 1, Resim 12: “Qaradala Tınısı - Qaradala Napasi” Gazetesi

Ek 1, Resim 13: “Uygur PEN” Dergisi

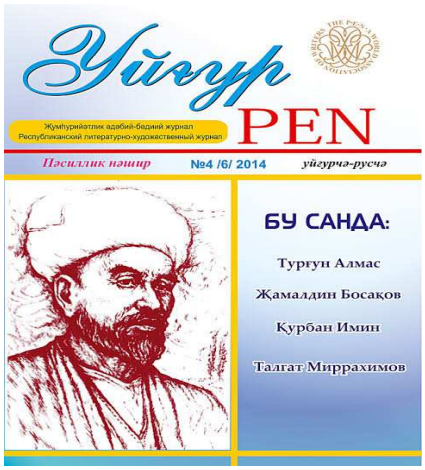

Ek 1, Resim 14: “Gunçe” Dergisi

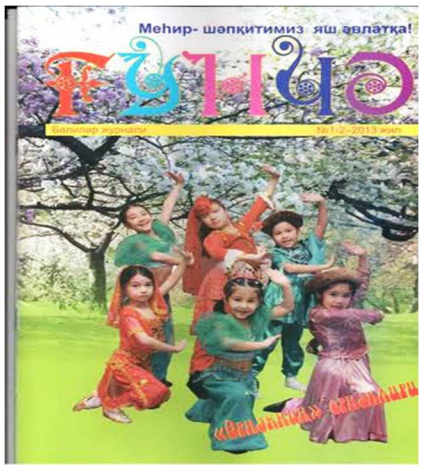

Ek 1, Resim 15: “İhsan” Dergisi

Ek 1, Resim 16: “İntizar” Dergisi

Ek 1, Resim 17: “İcatkar” Dergisi

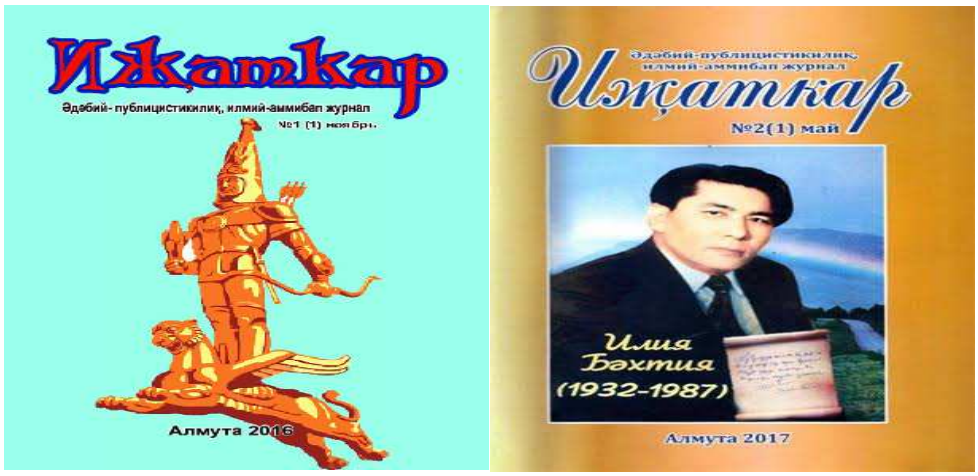

Ek 1, Resim 18: “Ahbarat” Dergisi

Ek 1, Resim 19: “Meripet” Dergisi

Ek 1, Resim 20: “Yaş Evlat” Gazetesi

Ek 1, Resim 21: “Yeni Evlat” Gazetesi

ЙЕҢИ ӘВЛАТ

(Новое поколение) (2002 - жили 22-февральдин нэшир қилиниватиду)

№3 (21) *Ж,умһурийәтлик өсмүрләр гезити * март, 2004-жил

Ечилмиған сир

Бизниң соһбәт “АРУЖАН—2004”

Йеқинда Талғар өдһийәси Түздөбастав йезисиниң 31-мәктивидә 3-4-синиплар арисида өткән “АРУЖАН—2004” қизлар байқишида “Ірон при” номинациясини уйғур синипиниң 3-синип оқуғучиси Рәнагүл Бәгдәләтова йеңип алди. Шуниңға мунасивәтлик биз уни соһбәткә тарттуқ.

Ek 1, Resim 22: “Yeni Zaman” Gazetesi

БИРЛИКСИЗ ТӘХТ БОЛМАС, ИСТИҚЛАЛСИЗ БӘХТ

ЙЕҢИ ЗАМАН

يېڭى زامان

МУСТӘҚИЛ ИҖТИМАИЙ-СӘЯСИЙ ГЕЗИТ №1 1999 - жил, 18 - май, сешәнбә

Семинар-совещание председателей национально-культурных центров

Инсан һоқуқиниң қоғдиғучилири тәшвишләнмәктә

يۇ سۆزلىڭ گېزىتڭىز

هورمەتلىك گېزىتخان!